

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:
ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 75

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 24 вересня 2020 р. № 1188 Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція» було включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») за спеціальностями 081. Право, 293. Міжнародне право.

Серію засновано у 2010 р.

Засновник – Міжнародний гуманітарний університет
Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 13 від 3 липня 2025 року.

Видавнича рада:

С. В. Ківалов, акад. АПН і НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – голова ради; **С. А. Андронаті**, акад. НАН України; **О. М. Головченко**, д-р екон. наук, проф.; **М. З. Згуровський**, акад. НАН України, д-р техн. наук, проф.; **М. П. Коваленко**, д-р фіз.-мат. наук, проф.; **В. А. Кухаренко**, д-р філол. наук, проф.; **Я. В. Лупій**, народний артист України; **Г. П. Пекліна**, д-р мед. наук, проф.

Головний редактор – д-р юрид. наук, проф. **Т. О. Губанова**

Голова редакційної ради – д-р юрид. наук, проф., член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України **А. Ф. Крижановський**

Редакційна колегія серії «Юриспруденція»:

С. С. Андрейченко, д-р юрид. наук, доц.; **Х. Н. Бехруз**, д-р юрид. наук, проф.; **К. В. Громовенко**, д-р юрид. наук, проф.; **Л. В. Діденко**, д-р юрид. наук, доц.; **О. С. Кізлова**, д-р юрид. наук, проф.; **Н. М. Крестовська**, д-р юрид. наук, проф.; **Д. Г. Манько**, д-р юрид. наук, доц.; **Я. В. Петруненко**, д-р юрид. наук, проф.; **В. П. Пилюпенко**, д-р юрид. наук; **О. О. Подобний**, д-р юрид. наук, проф.; **А. М. Тимчишин**, д-р юрид. наук, доц.; **Я. О. Тицька**, канд. юрид. наук, доц.; **Є. М. Цибуленко**, проф. (Естонія).

Партнер журналу
Фінансово-правовий коледж

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у збірнику «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету», допускається лише з письмового дозволу редакції.

У разі передрукування матеріалів посилання на «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:

Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1551 від 09.05.2024 року

Ідентифікатор медіа: R30-04395

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Міжнародний гуманітарний університет
(вул. Фонтанська Дорога, 33, м. Одеса, e-mail: mgu_rektorat@ukr.net, Тел.: +38 (048) 719-88-38).

Мови видання: українська, англійська.

Адреса редакції:

Міжнародний гуманітарний університет
вул. Фонтанська дорога 33, каб. 402, м. Одеса, 65009, Україна.
Телефон: +38 (098) 985-01-58, www.vestnik-pravo.mgu.od.ua

© Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.

Серія «Юриспруденція», 2025

© Міжнародний гуманітарний університет, 2025

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Волохов О. С.,*кандидат юридичних наук,**докторант відділу теорії держави і права**Інституту держави і права імені В. М. Корецького**Національної академії наук України*

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ШЛЯХОМ ЙОГО НАБЛИЖЕННЯ ДО ПРАВА ЄС

Анотація. Стаття присвячена дослідженню правових засад підвищення ефективності законодавства України шляхом його наближення до права Європейського Союзу. У роботі акцентовано увагу на комплексному характері процесу гармонізації, який передбачає не лише формальну адаптацію норм, але й системну трансформацію правових цінностей, механізмів правотворчості та інституційної взаємодії. Визначено, що ефективність законодавства в умовах європейської інтеграції повинна оцінюватися з урахуванням відповідності норм права основоположним цінностям правопорядку ЄС, таким як повага до прав людини, демократія, верховенство права, стабільність правового регулювання, прозорість і підзвітність публічного управління.

Змістовно розкрито поняття *acquis* ЄС як динамічного комплексу правових норм, інституційних практик і принципів, що становлять основу правової системи ЄС. Наголошено, що для України *acquis* виступає не лише зобов'язанням у межах Угоди про асоціацію, але й орієнтиром для оновлення нормативної системи, правової доктрини та функціонування інститутів державної влади. Окреслено роль *acquis* як еталона правової якості, дотримання якого зумовлює успішність євроінтеграційного поступу.

Окрема увага приділена виявленню правових проблем пов'язаних із гармонізацією законодавства. Серед них: суперечність існуючого правового регулювання; відсутність чітких механізмів узгодження норм національного права з *acquis*; відсутність чіткої методології; слабка спроможність інституцій до реагування на динамічні зміни в *acquis*.

Проаналізовано наявні інституційні та процедурні механізми, які забезпечують реалізацію правової політики щодо гармонізації. Підкреслено, що ефективність гармонізації залежить не лише від змісту законодавчих змін, а й від спроможності держави їх організовано та послідовно втілювати.

У підсумку сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правового забезпечення процесу гармонізації, зокрема: сформувати стійкі інституційні й процедурні механізми та методологію гармонізації, підвищити професійну спроможність державної служби та дотримуватися правил законодавчої техніки, а також враховувати особливості національної системи законодавства. Лише за умови комплексного підходу, що поєднує правові, інституційні й ціннісні засади, процес гармонізації набуде динамічної та послідовної форми, здатної забезпечити створення ефективного законодавства України на шляху до повноправного членства в Європейському Союзі.

Ключові слова: ефективність законодавства, *acquis*, європейська інтеграція, гармонізація права, правова доктрина, інституційні механізми.

Постановка проблеми. Процес інтеграції України до правового простору Європейського Союзу зумовлює необхідність перегляду та модернізації національного законодавства з урахуванням стандартів і принципів права ЄС. У центрі цього процесу перебуває завдання підвищення ефективності правового регулювання шляхом гармонізації законодавства, інституційної адаптації та забезпечення верховенства права як базової цінності.

Зазвичай розвиток законодавства шляхом його адаптації до права ЄС передбачає виявлення кращих та необхідних практик правового регулювання у нормативно-правових актах ЄС, які надалі включають в національне законодавство, тобто останнє приводиться у відповідність до права ЄС.

Натомість питання відповідності стандартам ЄС самого процесу правотворчості, тобто процесуальної діяльності з прийняття нормативно-правових актів, завжди лишається поза увагою. Справа у тому, що в державах ЄС участь громадян на різних етапах правотворчості не лише чітко передбачена законодавством, але і всіляко підтримується та заохочується. Натомість така участь громадян в Україні, як і передбачена Конституцією участь в управлінні державними справами загалом, є здебільшого декларативною, тобто на практиці обмежується виключно реалізацією суб'єктивного виборчого права.

Крім цього, у вітчизняній правовій науці спостерігається певна фрагментарність підходів до осмислення самих механізмів наближення українського законодавства до права ЄС. Недостатньо з'ясованими залишаються питання формалізації принципів *acquis* ЄС у національному законодавстві, співвідношення між нормами Конституції України та актами вторинного права ЄС, а також механізми конституційного контролю в умовах євроінтеграційних трансформацій.

Наявні законодавчі ініціативи, спрямовані на євроінтеграційний поступ, часто не супроводжуються достатнім теоретико-методологічним обґрунтуванням, що ускладнює їх практичну реалізацію та знижує рівень ефективності правового регулювання. У цьому контексті особливого значення набуває необхідність розроблення цілісного підходу та формування методології щодо наближення законодавства України до права ЄС.

Стан дослідження. Аналіз проблематики адаптації законодавства України до права Європейського Союзу охоплює широкий спектр наукових публікацій, що зосереджуються на конституційно-правових, адміністративних і загальнотеоретичних аспектах. Значний внесок у розвиток цієї тематики зроблено у працях українських дослідників, зокрема В. Тимошенка, О. Скрипнюка, М. Савчина, Ю. Тодики. У монографії М. Савчина «Конституціоналізм та верховенство права в умовах європейської інтеграції» обґрунтовано потребу формування

конституційного механізму забезпечення європейських цінностей у правовій системі України [1]. Вагомим є також доробок О. В. Скрипнюка, у якому обґрунтовано шляхи модернізації системи державної влади в умовах європейської інтеграції [2].

Науковці звертали увагу на проблеми гармонізації законодавства, визначення меж прямої дії норм права ЄС, адаптації інститутів правової системи України до *acquis* ЄС. У статті Є. Литвиновського та І. Литвиновської порушено питання ролі лідерства у сфері державної служби як передумови для ефективного запровадження європейських підходів до публічного управління, зокрема у контексті підвищення дієвості правових реформ і інституційного управління [3].

На нормативному рівні особливу увагу слід звернути на Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», який визначає правові засади організації та функціонування місцевого самоврядування, та піднімає питання нормотворчості та участі суспільства у вирішенні питань місцевого значення [4], що у багатьох аспектах наближається до засад субсидіарності, характерних для права ЄС. Проте низка положень цього закону потребує подальшого вдосконалення з урахуванням європейських стандартів.

У міжнародному контексті важливими орієнтирами для національної правотворчості виступають документи таких інституцій, як Організація економічного співробітництва та розвитку (надалі – ОЕСР). У Рекомендації ОЕСР щодо лідерства і спроможності державної служби сформульовано стратегічні підходи до зміцнення ефективності публічного управління, що можуть бути враховані при розробці національних політик [5].

Окремо варто відзначити аналітичне дослідження щодо впливу Лісабонського договору на відносини між Україною та ЄС, підготовлене О. Коломієць, М. Золкіною та Д. Головньовим. У ньому розкрито зміну підходів до інституційної співпраці, що має значення для оцінки ефективності правових інструментів адаптації [6, с. 23].

Також цінним є дослідження О. Шпакович, у якому здійснено аналіз інституційного механізму реалізації Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом, зокрема інструментів координації, імплементації та моніторингу нормативних зобов'язань України перед ЄС [7, с. 26–26].

Разом з тим, у вітчизняному правознавстві залишається недостатньо розробленою низка важливих аспектів. Зокрема, бракує системного аналізу сумісності положень Основного Закону з принципами, закладеними у праві ЄС, окреслення методологічного інструментарію для узгодження національного законодавства з нормами вторинного права ЄС, а також досліджень щодо правових механізмів забезпечення передбачуваності та стабільності правового регулювання в умовах європейської інтеграції.

Означені аспекти становлять фрагменти загальної проблеми, що потребують цілісного правового осмислення. Саме їм і присвячено запропоноване дослідження.

Мета статті. Метою статті є комплексне дослідження правових засад підвищення ефективності законодавства України шляхом його наближення до права Європейського Союзу, з урахуванням сучасних викликів європейської інтеграції, а також формування науково обґрунтованих підходів до вдосконалення національної правової системи в умовах її поступової гармонізації з *acquis* ЄС. У межах цієї мети передбачається проаналізувати існуючі наукові позиції, нормативну базу, міжнарод-

ні орієнтири та виявити ключові напрями розвитку правової доктрини, здатної забезпечити стабільність, передбачуваність і європейську якість українського законодавства.

Виклад основного матеріалу. Ефективність законодавства є однією з базових категорій правової науки, що тісно пов'язана з якістю правового регулювання, дієздатністю правової системи та рівнем реалізації законів у практиці. У загальному значенні ефективність законодавства розглядається як відповідність нормативно-правових актів реальним суспільним потребам, їх здатність досягати задекларованих цілей із мінімальними витратами соціальних ресурсів. На нашу думку, ефективність законодавства можна визначити як рівень розвитку ієрархічної системи законів та інших нормативно-правових актів, що забезпечує реалізацію його мети, передбачає залучення суспільства до правотворчості для створення кращого правового регулювання відповідно до принципу верховенства права. Ефективність законодавства є показником розвитку правової системи держави та її інститутів.

У межах європейської інтеграції це поняття набуває додаткового виміру, оскільки включає вимогу відповідності національного законодавства спільним цінностям, принципам та нормам права Європейського Союзу.

В юридичній науці сформувалося кілька підходів до визначення критеріїв ефективності законодавства. Йдеться не лише про формальну відповідність норм вимогам нормотворчої техніки чи обсяг реалізованих приписів, а й про їхню інтегрованість у правову систему, наявність колізій, узгодженість із міжнародно-правовими зобов'язаннями держави, стабільність та передбачуваність. Окремий інтерес для оцінки ефективності законодавства представляють критерій обґрунтованості, критерій точності юридичного визначення та критерій можливості реалізації норм права [8, с. 48]. Встановлення методологічного апарату оцінювання ефективності правових норм є необхідним інструментом для досягнення результатів під час здійснення євроінтеграційних реформ.

У контексті європейської інтеграції особливого значення набуває здатність законодавства відображати фундаментальні цінності правопорядку ЄС, такі як повага до прав людини, верховенство права, демократія, недискримінація та прозорість. У цьому сенсі ефективність правового регулювання тісно пов'язується з його відповідністю *acquis* ЄС – сукупності різних актів законодавства Європейського Союзу, що становлять єдину правову спадщину.

Крім того, слабкість спроможності державного апарату, відсутність внутрішньої координації між гілками влади, правовий нігілізм і низький рівень політичної культури є перепонами для реалізації євроінтеграційних реформ. Саме тому ефективність має розглядатися в єдності трьох вимірів: нормативного (зміст актів), процедурного (механізм ухвалення та реалізації) та інституційного (суб'єкти правотворчості й правозастосування) [5].

Acquis ЄС – це усталений термін, який використовується в праві Європейського Союзу для позначення сукупності правових норм, принципів, інституційних практик та навіть судової практики, що сформувалися в межах ЄС і обов'язкові для всіх держав-членів. Його зміст охоплює не лише установчі договори та акти вторинного права, а й загальні принципи, сформульовані в практиці Суду ЄС, рішення інституцій та позиції, що становлять політичну й правову основу Союзу. *Acquis* є динамічним утворенням, яке постійно доповнюється

новими елементами внаслідок розвитку інтеграційних процесів та правового регулювання в різних сферах – від внутрішнього ринку до безпеки, навколишнього середовища та прав людини [9, р. 345].

Слід зазначити, що у багатьох офіційних документах ЄС використовується вислів «acquis ЄС». Це нова версія старого вислову «acquis communautaire», який досі використовується у наукових працях та означає усе законодавство Співтовариства, що включало багато різних нормативно-правових актів та рішень Суду ЄС. Після того, як на зміну Європейському Співтовариству прийшов Європейський Союз (із 1 грудня 2009 року, дати набуття чинності Лісабонським договором), цьому терміну стало бракувати правової визначеності, адже Співтовариство фактично припинило існувати. Тому його замінено поняттям «acquis ЄС», що означає весь правовий спадок Європейського Союзу.

Для держав-кандидатів та асоційованих партнерів, таких як Україна, acquis ЄС виконує роль правового орієнтира, до якого має бути поступово адаптоване національне законодавство. Угода про асоціацію між Україною та ЄС передбачає поетапне приведення українського законодавства у відповідність до положень acquis у визначених сферах. Цей процес включає як оновлення правових норм, так і перегляд концептуальних підходів до правотворчості, судочинства й публічного адміністрування.

Зміст acquis вимагає від національних правових систем не лише імплементації технічних норм, але й засвоєння ціннісних основ правового мислення ЄС. Особливу увагу при цьому приділяють принципам демократичної правової держави, плюралізму, пропорційності, прозорості управління та поваги до прав людини. Ігнорування цих ціннісних орієнтирів перетворює процес гармонізації на формальний.

У рамках правової доктрини адаптація законодавства до acquis не є лише нормативним зобов'язанням, а й методологічним інструментом інтеграційного впливу. Він передбачає поступове наближення системи права України до єдиного правового простору ЄС через інституційну сумісність, правову узгодженість і єдність принципів. Це особливо важливо в контексті розвитку саме ефективного українського законодавства, щоб забезпечити внутрішню узгодженість реформ та їх відповідність стратегічному вектору європейської інтеграції.

Для правової системи України значення acquis полягає також у наданні чітких параметрів для оцінювання досягнутого прогресу та ідентифікації прогалин у законодавчому забезпеченні. Відтак, «Harmonization of legislation with the EU acquis» виступає не лише формально закріпленою вимогою Угоди про асоціацію, а й критерієм ефективності національного законодавства.

Процес гармонізації законодавства з acquis ЄС вимагає глибокого осмислення, оскільки стосується фундаментальних засад організації державної влади, механізмів правотворчості та контролю за ефективністю нормативних актів. Українська правова система, з одного боку, декларує європейський вектор розвитку, а з іншого – функціонує на основі Конституції, ухваленій у 1996 році, яка не передбачала динамічного зближення з правом ЄС у нинішньому обсязі.

Одним із головних викликів є співвідношення між принципом верховенства Конституції України як Основного Закону і зобов'язаннями держави щодо імплементації норм права Європейського Союзу.

В українському правовому дискурсі досі немає єдиної позиції щодо допустимого рівня трансформації національного законодавства в контексті імплементації різних актів права ЄС. Частина положень acquis має прямий вплив (дію) або пріоритетний, наднаціональний характер, що ускладнює їх реалізацію без внесення змін до Основного Закону. Адже сама проблематика наближення законодавства до права ЄС потребує комплексного підходу, який передбачає трансформацію правових цінностей, переосмислення ролі національних інституцій та перегляд базових принципів взаємодії держави і суспільства, залучення останнього до правотворчості.

Наприклад, Суд ЄС в основоположній справі 26/62 Van Gend en Loos, визначив право ЄС як новий правопорядок, що створює права та обов'язки не тільки для держав, але і для фізичних та юридичних осіб. Наприклад, коли українські правотворчі органи приводять національне законодавство у відповідність до Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 178/2002 від 28 січня 2002 року про встановлення загальних принципів і вимог харчового права, створення Європейського органу з безпечності харчових продуктів та встановлення процедур у питаннях, пов'язаних із безпечністю харчових продуктів, слід зважати, що положення вказаного Регламенту прямо застосовуються у всіх державах-членах ЄС. Це означає, що не існує національних законодавчих актів, що відображають положення Регламенту, і у разі виникнення спорів сторони спору можуть посилатись безпосередньо на норми такого Регламенту. В Україні зовсім інша ситуація, адже положення цього Регламенту повинні бути включені до національного законодавства, що суперечить самій природі права ЄС, але відповідає практиці гармонізації законодавства [10, с. 19].

О. Будяченко вказує, що інтеграційні процеси з ЄС мають «структурований і бюрократизований характер, адже високі вимоги ЄС до адаптації законодавства передбачають необхідність детального аналізу та усунення недоліків, що виникають у процесі реалізації реформ» [11, с. 119]. Вчена виокремлює окремі етапи гармонізації української законодавчої бази до законодавства ЄС:

Етап 1. Оцінка відповідності чинного законодавства, що передбачає перевірку існуючих законодавчих актів на відповідність європейським стандартам та вимогам. На цьому етапі варто враховувати існування Регламентів, тобто норм прямої дії права ЄС. Наприклад, досвід Естонії свідчить, що регламенти ЄС, які мають пряму дію, не варто змінювати та гармонізувати до них закони, адже достатнім є якісний переклад, а їх застосування стає актуальним вже після вступу в ЄС.

Етап 2. Оцінка впливу нових законодавчих ініціатив. Нові ініціативи підлягають детальному аналізу, що дозволяє визначити основні проблеми, які потребують вирішення, окреслити цілі, оцінити компроміси та передбачити вплив запроваджених заходів.

Етап 3. Залучення зацікавлених сторін. У процесі гармонізації важливо враховувати думки представників громадянського суспільства, бізнесу, наукових установ та інших стейкхолдерів.

Етап 4. Транспонування та імплементація законодавства ЄС. Гармонізація передбачає не лише прийняття відповідних нормативних актів, але й створення механізмів контролю за їх виконанням. Для цього важливо проводити навчання державних службовців та суддів, а також інформувати громадян про нові законодавчі зміни [11, с. 120].

Для гармонізації законодавства із *acquis* ЄС необхідною є методологія, яка передбачає спеціальний інструментарій для здійснення зваженої та ефективної правотворчості, а також подальшого правозастосування.

Така методологія щодо впровадження правових реформ, спрямованих на створення ефективного законодавства має, зокрема, включати:

- обрання напрямів для гармонізації законів та визначення компетентних державних органів для здійснення цієї гармонізації;
- прискорені процедури для прийняття законопроектів, спрямованих на гармонізацію законодавства із правом ЄС;
- дотримання міжнародних стандартів правотворчості та національної законодавчої техніки, а також кращих практик створення законодавства серед держав-членів ЄС;
- врахування європейських принципів правозастосування.

Встановлення напрямів для гармонізації законодавства із *acquis* ЄС завжди починається з аналізу та дослідження джерел останнього. Так, система нормативно-правових актів ЄС, яка була визначена в положеннях статті 288 Договору про функціонування ЄС, включає акти, ухвалені установами ЄС на виконання їх повноважень. Необхідно, щоб усі акти *acquis* ЄС, наближення до яких вимагається відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, були розподілені між галузевими міністерствами, які, беруть на себе керівництво процесами гармонізації та відповідальність.

В цьому контексті варто зазначити, що інституційна спроможність державної служби є визначальним фактором ефективної гармонізації. Як показують дослідження, зокрема у сфері лідерства на державній службі, кадровий потенціал, компетентність управлінців і наявність лідерських підходів істотно впливають на якість правових змін. Рекомендації ОЕСР підкреслюють важливість стратегічного управління людськими ресурсами, наявності чітких компетенцій і постійного професійного розвитку [12, р. 120–127].

Потребує переосмислення і процедура оцінки ефективності нормативно-правових актів у частині обов'язкового аналізу їх відповідності *acquis* ЄС. Така оцінка має стати елементом не лише міжвідомчих консультацій, але й активного парламентського контролю, з можливою здійснення правового моніторингу за участю незалежних наукових інституцій. Відповідний підхід сприятиме якості правотворчості та забезпечить передбачуваність у реалізації євроінтеграційних зобов'язань [13, р. 78].

Актуальним є формування національної правової доктрини, яка має не лише забезпечувати наукове підґрунтя для правотворчості, але й виконувати функцію правової комунікації між державою, суспільством і міжнародними партнерами. Така доктрина здатна стати стрижнем правової модернізації України та ключовим елементом її сталого входження до правового простору Європейського Союзу [14, р. 35–37]. Особливого значення набуває запровадження у Законі України «Про правотворчу діяльність» наукова концепція розвитку законодавства України. Така Концепція має розкривати зміст запланованих правових реформ, порядок їх здійснення та бажаний результат.

Варто зазначити, що значна кількість питань щодо гармонізації законодавства до права ЄС наразі включена в програмні документи, які визначають правову політику держави

на найближчі роки. Так, Розпорядженням КМУ від 14 травня 2025 р. № 475-р «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС» було схвалено наступні документи:

- Дорожня карта з питань верховенства права;
- Дорожня карта з питань реформи державного управління;
- Дорожня карта з питань функціонування демократичних інституцій;
- План заходів щодо захисту прав осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України;
- Переговорна позиція України під час переговорів з Європейським Союзом щодо укладення Угоди про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС».

Наразі останні редакції Дорожніх карт, які згідно п. 5 цього Розпорядження було направлено на узгодження до Європейської Комісії, було оприлюднено на Єдиному веб-порталі органів виконавчої влади. Сподіваємося, що ці програмні документи стануть головним орієнтиром не лише щодо визначення стратегічних напрямів, але й моніторингу та оцінки впровадження євроінтеграційних реформ та формалізують реальну політичну волю держави.

Висновки. Процес гармонізації українського законодавства з правом Європейського Союзу становить не лише техніко-юридичне завдання, а передусім – глибоку трансформацію національної правової системи в напрямі цінностей, принципів і структур, характерних для європейського правопорядку. Результативність цього процесу значною мірою залежить від його методологічного та інституційного забезпечення, врахування особливостей європейських правотворчості, правозастосування та інституційної взаємодії.

Проведений аналіз засвідчив, що концепт ефективності законодавства в умовах європейської інтеграції передбачає не лише дієвість правових норм, а й їх відповідність ціннісним європейським стандартам та принципам. При цьому гармонізація потребує подолання низки викликів, пов'язаних з відсутністю чітких механізмів узгодження норм національного і європейського права, суперечностями існуючого правового регулювання та недостатньою інституційною спроможністю.

Євроінтеграційні наміри Україна передбачають гармонізацію національного законодавства із правом ЄС, яка має відбуватися із дотримання певної методології, зокрема, врахування специфіки джерел права ЄС, врахування європейських принципів правозастосування. Для створення ефективного законодавства, під час його гармонізації із правом ЄС, варто дотримуватися правил законодавчої техніки, залучати суспільство до правотворчості та враховувати особливості національної системи законодавства, адже їх ігнорування у правотворчій діяльності призводить до втрати якості нових законів та підзаконних нормативно-правових актів.

Для гармонізації українського законодавства до *acquis* ЄС необхідно сформувати стійкі інституційні й процедурні механізми та методологію, підвищити професійну спроможність державної служби. Лише за умови комплексного підходу, що поєднує правові, інституційні й ціннісні засади, процес гармонізації набуде динамічної та послідовної форми, здатної забезпечити створення ефективного законодавства України на шляху до повноправного членства в Європейському Союзі.

Література:

1. Савчин М. В. Конституціоналізм та верховенство права в умовах європейської інтеграції. Ужгород : Ліра, 2014. 328 с.
2. Скрипнюк О. В. Державна влада в Україні: питання вдосконалення її організації та розвитку на сучасному етапі. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. № 1 (110). С. 7–21.
3. Литвиновський Є., Литвиновська І. Феномен лідерства на державній службі. *Науковий вісник: Державне управління*. 2021. № 1(7). С. 162–179.
4. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 26.06.2025).
5. OECD Recommendation on Public Service Leadership and Capability. URL: <https://surl.li/ivqxoq> (дата звернення: 26.06.2025).
6. Лісабонський договір: аналіз впливу на відносини між ЄС та Україною у міжнародній, безпековій та оборонній політиці / упоряд. О. В. Коломієць, М. Ю. Золкіна, Д. В. Головнюк. Київ, 2011. 90 с.
7. Шпакович О. М. Інституційний механізм в рамках Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2013. Вип. 115(2). С. 23–28. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2013_115\(2\)_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2013_115(2)_5)
8. Волохов О. С. Визначення критеріїв ефективності норм права у правовій доктрині. *Економіка. Фінанси. Право*. 2023. № 8. С. 45–50. DOI: <https://doi.org/10.37634/efp.2023.8.11>
9. Craig P., de Búrca G. *EU Law: Text, Cases, and Materials*. 7th ed. Oxford : Oxford University Press, 2020. 1312 p.
10. Рекомендації для українських органів державного управління щодо наближення українського законодавства до права ЄС. 104 с. URL: <https://surl.cc/uxnloj> (дата звернення: 26.06.2025).
11. Будяченко О. М. Міжнародно-правові аспекти інтеграції України до Європейського Союзу. Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми. 2025. N 1. С. 114–122. URL: <https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.1.14>
12. Chalmers D., Davies G., Monti G. *European Union Law: Text and Materials*. 4th ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2019. 1200 p.
13. Harlow C., Rawlings R. *Law and Administration*. 3rd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 500 p.
14. Lenaerts K., Van Nuffel P. *European Union Law*. 4th ed. London : Sweet & Maxwell, 2021. 992 p.

Volokhov O. Improving the effectiveness of Ukrainian legislation through its approximation to EU Law

Summary. The article is devoted to the study of the legal basis for improving the effectiveness of Ukrainian legislation by harmonizing it with European Union law. The work

focuses on the complex nature of the harmonization process, which involves not only the formal adaptation of norms but also the systematic transformation of legal values, law-making mechanisms, and institutional interaction. It is determined that the effectiveness of legislation in the context of European integration should be assessed taking into account the compliance of legal norms with the fundamental values of the EU legal order, such as respect for human rights, democracy, the rule of law, stability of legal regulation, transparency, and accountability of public administration.

The concept of the EU *acquis* as a dynamic complex of legal norms, institutional practices, and principles that form the basis of the EU legal system is substantively revealed. It is emphasized that for Ukraine, the *acquis* is not only an obligation under the Association Agreement, but also a benchmark for updating the regulatory system, legal doctrine, and the functioning of state institutions. The role of the *acquis* as a benchmark of legal quality is outlined, compliance with which determines the success of European integration.

Special attention is paid to identifying legal problems related to the harmonization of legislation. These include: contradictions in existing legal regulation; the lack of clear mechanisms for harmonizing national law with the *acquis*; the lack of a clear methodology; and the weak capacity of institutions to respond to dynamic changes in the *acquis*.

The existing institutional and procedural mechanisms that ensure the implementation of legal policy on harmonization are analyzed. It is emphasized that the effectiveness of harmonization depends not only on the content of legislative changes but also on the state's ability to implement them in an organized and consistent manner. As a result, proposals are formulated to improve the legal support of the harmonization process, in particular: to form stable institutional and procedural mechanisms and a methodology for harmonization, to increase the professional capacity of the civil service and to comply with the rules of legislative technique, as well as to take into account the peculiarities of the national legislation system. Only with a comprehensive approach that combines legal, institutional, and value-based principles will the harmonization process take on a dynamic and consistent form, capable of ensuring the creation of effective legislation in Ukraine on the path to full EU membership.

Key words: legislative effectiveness, *acquis*, European integration, legal harmonization, legal doctrine, institutional mechanisms.

*Губніцька В. В.,**аспірантка кафедри загальної теорії права та держави
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ІНСТИТУЦІЙНА АРХІТЕКТОНІКА ДЕМОКРАТІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МОДЕЛЕЙ

Анотація. Стаття присвячена комплексному аналізу інституційної архітектури демократії в європейських країнах з акцентом на порівняння функціональних моделей влади, ефективності взаємодії гілок влади та стійкості політичних систем до криз. У роботі демократія розглядається не лише як система цінностей чи ідеалів, а передусім як інституційна конструкція – сукупність формалізованих і неформальних механізмів, які забезпечують легітимність влади, її підзвітність, прозорість і контроль. Визначено ключові елементи інституційної архітектури: форма правління, виборча система, партійна структура, органи конституційного нагляду, місцеве самоврядування та механізми громадянської участі. Здійснено порівняльний аналіз парламентських, напівпрезидентських і президентських систем у країнах Європи (Німеччина, Франція, Польща, Швеція, Італія, Угорщина, Сербія, тощо) з точки зору їхньої здатності підтримувати баланс між владними гілками, гарантувати права людини та реагувати на політичні виклики. Особливу увагу приділено феномену гібридних режимів, в яких відбувається імітація демократичних процедур за збереження авторитарних практик. Досліджено також значення політичної культури, рівня довіри до інституцій та неформальних правил у підтриманні ефективного функціонування демократичної системи. Розкрито роль європейської інтеграції як чинника, що стимулює трансформацію національних інституцій через гармонізацію з *acquis communautaire* та участь у наднаціональних структурах ЄС. У висновках підкреслюється, що інституційна архітектура є динамічною системою, яка потребує постійної адаптації до нових політичних реалій і водночас базується на стабільних ціннісних засадах. Досвід європейських демократій може слугувати методологічною основою для удосконалення демократичних інститутів в Україні з урахуванням національної специфіки, культурного контексту та потреб політичної модернізації.

Ключові слова: демократія, інституційна архітектура, європейські моделі, парламентська система, напівпрезидентська модель, виборче право, поділ влади, гібридні режими, політична культура, європейська інтеграція.

Постановка проблеми. У сучасних умовах політичної турбулентності, кризи довіри до демократичних інститутів і розмивання класичних форм представництва постає нагальна потреба у переосмисленні самої природи демократії як інституційної конструкції. Особливої актуальності це питання набуває в європейському контексті, де демократія перебуває під тиском як внутрішніх викликів – популізму, партійної фрагментації, ерозії конституціоналізму, так і зовнішніх – війни, міграційних криз, зростання геополітичної конкуренції. У такій ситуації виникає запит на аналітичне дослідження не просто демократичних принципів, а саме інституційної архітектури демократії – її конструктивних засад, функціональної здатності до адаптації,

стабільності й забезпечення верховенства права. Постає питання: які моделі інституційної побудови демократії в Європі є більш стійкими до деструктивних впливів, і які з них здатні слугувати орієнтирами для реформування демократій перехідного типу, зокрема української?

Стан дослідження. Проблематика інституційної організації демократії перебуває у фокусі міждисциплінарних досліджень, що охоплюють політико-правові, соціокультурні, філософські та управлінські аспекти. Значний внесок у теоретичне осмислення правових засад функціонування демократичної системи зроблено Ібрагімовим М. М. та Подіком І. І., які розглядають правову норму як соціокультурний феномен, акцентуючи на її інтегративній функції в процесі інституціоналізації політичних цінностей у межах постекзистенціалістської парадигми мислення. Ці підходи формують філософське підґрунтя для розуміння демократії не лише як політичного, а й як культурного проекту.

Інформаційний вимір сучасної демократії, що безпосередньо впливає на архітектуру політичних інституцій, висвітлюється у монографії А. М. Митка, який окреслює концепт «інформаційної демократії» як нової фази демократичного розвитку, що вимагає перегляду традиційних моделей політичної участі та підзвітності. Цю тематику поглиблює Н. Ю. Гусєва, яка аналізує виклики цифрової доби для політичної комунікації, вказуючи на двоїсту природу технологій як інструментів мобілізації та маніпуляції у демократичному процесі.

Інституційна динаміка, як чинник просторової організації публічної влади, досліджується П. Т. Бубенком, який підкреслює важливість інституційного середовища для забезпечення функціональної узгодженості між владними рівнями. У цьому контексті І. Г. Юник розглядає паритетну демократію в органах публічної влади зарубіжних країн, акцентуючи на гендерному вимірі як елементі архітектури демократії.

Вивчення трансформацій політичних партій та політичних систем у межах конституційної інженерії подано у праці М. В. Савчина. Автор досліджує механізми балансування інституційної влади через партійне представництво та вплив політичної архітектури на стабільність демократичного режиму. Водночас І. Ю. Дір надає комплексну характеристику *acquis communautaire* як чинника правової уніфікації в межах Європейського Союзу, що має суттєвий вплив на інституційне перепрофілювання держав-членів та кандидатів на вступ.

Таким чином, науковий дискурс відображає високу інтерес до проблеми інституційної організації демократії, однак потребує подальшої систематизації в контексті порівняльного аналізу європейських моделей. Особливо актуальним залишається дослідження ефективності та адаптивності різних інституційних конструкцій у відповідь на сучасні виклики демократичного розвитку.

Мета статті полягає у всебічному аналізі інституційної архітектури демократії в європейських країнах через виявлення структурних особливостей, рівня функціональної ефективності, стійкості до політичних криз та здатності до адаптації. У межах цього дослідження мета також полягає в порівняльній оцінці різних моделей демократичного урядування (парламентських, напівпрезидентських і президентських), їхньої взаємодії з інститутами контролю та участі, а також у визначенні релевантних практик для інституційного вдосконалення демократії в Україні.

Виклад основного матеріалу. У сучасному політико-правовому дискурсі демократія все частіше розглядається не лише як система ідей чи цінностей, а як інституційна конструкція, що визначає межі й механізми функціонування влади, процедурні принципи легітимації рішень і баланс між учасниками політичного процесу. Інституційна архітектура демократії – це не лише зовнішній каркас державної влади, а глибинна структура взаємодії гілок влади, інструментів деліберації, механізмів стримувань і противаг, рівня політичної відповідальності та участі громадян у процесі прийняття рішень. Саме ця складова демократії визначає її стійкість до криз, здатність до адаптації та відповідність стандартам правової держави.

Сучасне розуміння демократії вийшло за межі виключно політико-ідеологічного дискурсу та дедалі більше тяжіє до інституційного підходу, який фокусує увагу на механізмах розподілу влади, нормативних алгоритмах прийняття рішень та формальних і неформальних каналах політичної участі. У цьому сенсі демократія постає не просто як продукт консенсусу чи виборчого процесу, а як цілісна інституційна система, що базується на взаємозалежності автономних, але взаємодіючих підсистем – законодавчої, виконавчої, судової гілок влади, органів контролю, медіа та громадянського суспільства.

Категорія «архітектура» в політико-правовому аналізі виконує функцію метафоричної, але водночас методологічної рамки, яка дозволяє вивчати не лише формальні структури, а й внутрішню логіку побудови демократичного порядку. Таке бачення підкреслює, що демократія не є набором дискретних інститутів, а становить взаємопов'язану мережу, де стабільність однієї ланки залежить від функціональної повноти іншої. У цьому контексті архітектура відображає як вертикальні (центральна – місцева влада), так і горизонтальні (міжінституційні) зв'язки [1, с. 120].

Одним із ключових підходів до аналізу інституційної архітектури є системна теорія, яка розглядає демократію як відкрити динамічну систему, здатну до зворотного зв'язку, адаптації та самооновлення. Це означає, що інститути демократії повинні не лише виконувати свої функції, а й постійно реагувати на зміну середовища: соціальні трансформації, цифровізацію, виклики безпеки. Стійкість інституцій у такому підході розглядається як їхня спроможність до функціонування без втрати легітимності за умов стресу або кризи [2, с. 8].

Дослідження інституційної архітектури неможливе без врахування принципу легітимності, який забезпечує не лише правову чинність, а й суспільне визнання влади. Інституції функціонують ефективно лише тоді, коли підтримуються довірою населення та мають процедурну прозорість. У цьому контексті архітектура демократії включає в себе також механізми делегування, деліберації, прозорості та підзвітності, які забезпечують реальну участь громадян у політичному процесі [3, с. 24].

Універсалізація демократичного устрою в XXI столітті супроводжується парадоксом: формальне запозичення інституцій не гарантує їх ефективного функціонування. Тому порівняльний аналіз європейських моделей важливий не лише з точки зору опису інституційних різновидів, а й для вивчення умов, за яких ті чи інші архітектонічні елементи сприяють політичній стабільності або, навпаки, призводять до ерозії демократичних процедур. Це особливо актуально для країн перехідного типу, включно з Україною, які перебувають у процесі інституціонального формування.

Європейський континент демонструє надзвичайно багату палітру моделей демократичного урядування, які формувались у результаті історичних, правових, політичних та соціокультурних процесів. У межах Європи співіснують парламентські, президентські та напівпрезидентські системи, кожна з яких має власну інституційну логіку й внутрішню динаміку. У таких країнах, як Німеччина, Австрія, Швеція, Словенія та Чехія, парламентська модель відзначається високим ступенем інституційної диференціації, підзвітності уряду парламенту та превалюванням партійної системи у формуванні виконавчої влади. Натомість у Франції, Румунії, Польщі домінує напівпрезидентська система, в якій спостерігається складне співвідношення повноважень президента та прем'єр-міністра, що часто призводить до внутрішньополітичної конкуренції або коабітації. Президентські форми, хоч і рідкісні в Європі (наприкладі Кіпру), забезпечують централізацію виконавчих функцій у руках обраного глави держави, який несе персональну політичну відповідальність перед електоратом [4, с. 24].

Утім, навіть усталені парламентські демократії не застраховані від криз, які загрожують самій логіці поділу влади. Останні десятиліття в Європі засвідчили тенденцію до знецінення парламентських процедур через надмірне посилення виконавчої влади, зниження довіри до партій, фрагментацію коаліцій та виникнення урядів меншості. Приклади Іспанії, Італії, Бельгії демонструють, що парламентська модель потребує адаптації до нових політичних реалій: цифрового популізму, зростання партій-антисистем, делегітимації традиційної партійної ієрархії. Це вимагає перегляду процедур формування уряду, а також механізмів парламентського контролю як гарантів демократичного процесу.

Порівняльний аналіз європейських моделей демократії свідчить, що стійкість демократичної архітектури залежить не лише від формального розподілу повноважень, а передусім – від якості інституційних зв'язків, ефективності процедур взаємодії та рівня правової культури. Наприклад, у Німеччині система федерального урядування поєднується з високим рівнем субсидіарності, що дозволяє зберігати баланс між центральною та регіональною владою. У Швеції в основу політичної системи покладено принцип прозорості влади та інституційного парламентаризму, що унеможливило зосередження повноважень в одних руках. Тим часом, інституційна архітектура Франції або Польщі демонструє зростання напруження між гілками влади, особливо в умовах конфліктів між президентом та парламентом більшістю [5, с. 171].

Особливу роль у стабілізації інституційної архітектури відіграє конституційний контроль – як превентивний, так і наступний. Конституційні суди чи ради в багатьох європейських країнах (зокрема Німеччина, Італія, Іспанія, Литва) виступають не лише арбітрами у суперечках між гілками влади, а й за-

хисниками демократичного ладу. Їхнє втручання в критичних ситуаціях, наприклад щодо заборони антидемократичних партій, перегляду надзвичайного законодавства або делімітації повноважень, є свідченням зрілості конституційного механізму. Наявність ефективного інституту конституційного нагляду суттєво підвищує функціональну спроможність демократії до самозахисту.

Одним із ключових елементів, що впливає на архітектуру демократії, є структура партійної системи та її здатність інтегрувати політичні інтереси в межах державних інституцій. У країнах із багатопартійною системою (наприклад, Нідерланди, Італія) спостерігається необхідність формування коаліційних урядів, що своєю чергою посилює роль парламенту як майданчика політичної домовленості. Водночас у країнах із двопартійною домінантою (Велика Британія, Іспанія) парламентська більшість має чіткіші межі політичної відповідальності. Таким чином, взаємодія між інституціями неминує залежити від партійної фрагментації, сили партійної дисципліни та інституційної прозорості механізмів деліберації.

Не менш важливим елементом інституційної архітектури є виборча система, яка значною мірою визначає політичну конфігурацію парламенту, ступінь представництва, рівень фрагментації партій та якість уряду. Пропорційна система, характерна для більшості країн континентальної Європи, сприяє інклюзії широкого спектра політичних сил, але водночас ускладнює формування стабільних урядів. Мажоритарні або змішані моделі (Польща, Франція) забезпечують персоналізацію відповідальності, але можуть призводити до дисбалансу представництва. Таким чином, виборча система – це не лише процедура формування влади, а й чинник, що структурно формує її інституційний фундамент [6, с. 69].

Ключовим індикатором якості інституційної архітектури виступає здатність системи до запобігання узурпації влади та ефективного реагування на політичні кризи. У цьому сенсі важливою є роль конституційної юрисдикції, незалежності судової гілки влади та функціонування органів демократичного контролю – омбудсменів, антикорупційних інституцій, виборчих комісій. У країнах, де ці органи функціонують неупереджено та ефективно (ФРН, Данія, Фінляндія), інституційна стабільність зберігається навіть в умовах політичних змін. Водночас у державах, де спостерігається ерозія незалежності суду (Угорщина, Сербія), демократичні інституції набувають формального характеру й втрачають реальну спроможність стримувати виконавчу владу.

Особливої уваги потребують так звані «гібридні» політичні режими, які поєднують елементи демократії та авторитаризму в інституційній формі, зберігаючи зовнішні ознаки демократичного правопорядку. У таких країнах, як Угорщина чи Сербія, зберігається формальний поділ влади, але реальна концентрація повноважень відбувається в межах виконавчої вертикалі, що ставить під сумнів незалежність судової гілки влади та функціонування органів контролю. Імітаційна демократія, заснована на виборах без реального вибору, на підконтрольних ЗМІ та партіях, які функціонують як електоральні інструменти влади, трансформує інституційну архітектуру на користь політичної монополії, формуючи так звані «демократичні фасади».

Важливим елементом інституційної архітектури є рівень громадянської участі в управлінні державними спра-

вами. Європейські моделі демонструють широкий спектр інструментів залучення населення: від обов'язкового голосування в Бельгії до консультативних референдумів у Нідерландах чи Швейцарії. Зростання ролі електронної демократії, петицій, громадських слухань та механізмів прямого представництва свідчить про поступовий перехід від формальної до інтерактивної моделі демократії. Однак рівень громадянської активності значною мірою залежить від інституційної прозорості, довіри до політичної системи та відкритості процесу ухвалення рішень.

Невід'ємною складовою інституційної архітектури демократії є ефективна система місцевого самоврядування, яка забезпечує горизонтальну підзвітність, політичну участь громадян на базовому рівні та реалізацію принципу субсидіарності. Європейська хартія місцевого самоврядування визначає автономію органів місцевої влади як ключовий індикатор демократичної зрілості. У Швейцарії, Норвегії, Німеччині муніципалітети мають широкий спектр повноважень, власну податкову базу та інституційну незалежність. Водночас у державах із централізованою моделлю врядування (наприклад, Франція чи Греція) місцеве самоврядування значною мірою залежить від центральної влади, що обмежує його потенціал як самостійного демократичного інституту.

Інституційна архітектура демократії не є застиглою конструкцією – вона є процесуальною, змінною, гнучкою до політичних трансформацій. Європейський досвід переконливо доводить, що жодна модель не є універсальною або однозначно кращою: її ефективність залежить від здатності забезпечити баланс влади, запобігти зловживанням, гарантувати права людини та ефективно реалізовувати публічну політику. У цьому контексті надзвичайно важливим є формування якісної інституційної культури – здатності політичних акторів дотримуватися не лише формальних процедур, а й неписаних правил, що становлять основу демократичної традиції.

Поняття інституційної щільності дозволяє оцінити, наскільки розгалуженою, функціонально навантаженою та міжінституційно узгодженою є система демократичного врядування. У державах із високою інституційною щільністю (наприклад, Німеччина, Бельгія) спостерігається багаторівнева структура демократичних органів – від муніципалітетів до органів ЄС, що забезпечує ефективне управління через горизонтальну та вертикальну інтеграцію. Навпаки, у державах із низькою щільністю інституцій (Грузія, Болгарія, частково Румунія) відбувається надмірна централізація або інституційна фрагментація, що ускладнює реалізацію комплексної публічної політики.

Європейська інтеграція чинить безперечний вплив на інституційну архітектуру держав – членів ЄС та кандидатів на вступ. Уніфікація правових стандартів, імплементація *acquis communautaire* та участь у транснаціональних інституціях (Європейський парламент, Європейський суд, Рада ЄС) зумовлюють трансформацію внутрішньої структури влади. Наприклад, інтеграція до Шенгенської зони чи застосування положень Хартії основних прав ЄС вимагає від держав гармонізації судової системи, процедур прозорості та парламентського контролю. ЄС виступає чинником, що стимулює демократичне інституційне оновлення, однак водночас і піддає національні інституції зовнішньому тиску, що викликає складну взаємодію між суверенітетом і наднаціональним правом [7, с. 349].

Таким чином, інституційна архітектоніка є не лише методом конституційного конструювання, а й об'єктом постійної політико-правової адаптації. Її ефективність визначається співвідношенням формального й неформального, централізованого та субсидіарного, правового та політичного. Тільки за умови збереження цієї рівноваги демократія зберігає свою життєздатність, стійкість і здатність до самовідтворення. Порівняльне вивчення європейських моделей дозволяє Україні адаптувати найкращі інституційні практики, враховуючи національну специфіку, забезпечити ефективне функціонування демократичного режиму та уникнути помилок, пов'язаних із формальним запозиченням структур без врахування контексту їх дії.

Окрім формальних правових конструкцій, інституційна архітектоніка демократії значною мірою залежить від рівня політичної культури та дії неформальних інститутів – звичаїв, традицій, етичних норм, взаємин між політичними акторами. У країнах із високим рівнем консенсусної культури (напр., Данія, Нідерланди) інституції функціонують стабільно навіть за відсутності жорстких правових механізмів. Натомість у державах із клієнталістською або персоналістською політичною культурою інституції можуть ставати інструментами приватного контролю або збереження влади. Тому інституційна ефективність залежить не лише від архітектоніки на папері, а й від того, наскільки вона підтримується практикою добросовісного управління та політичною відповідальністю еліт.

Серед ризиків, притаманних європейським моделям інституційної демократії, варто виокремити небезпеку формалізму – коли інституції зберігають правовий статус, але втрачають політичний сенс та суспільну довіру. Інерційне відтворення процедур, які не призводять до реальних змін чи не забезпечують справжньої підзвітності, призводить до так званої «пустої демократії». Такий феномен загрожує перетворенням демократії на символічну оболонку, яка не виконує своїх базових функцій – представництва, контролю, участі. Подолати це можливо лише шляхом постійного оновлення інституцій, перегляду практик управління та включення громадян у політичний процес не лише на етапі виборів, а й у щоденній взаємодії з владою.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що інституційна архітектоніка демократії в європейських країнах є складною, багаторівневою системою, в основі якої лежить не лише формальний поділ влади, а й усталена культура деліберативної, підзвітності та балансу інтересів. Стійкість демократії значною мірою залежить від якості інституційних зв'язків, здатності інститутів до взаємодії та адаптації, а також від політичної культури, яка або підтримує, або нівелює функціональне навантаження формальних структур. Європейський досвід засвідчує, що жорстке копіювання моделей без урахування контексту та політичної традиції призводить до дисфункцій або симуляції демократичних механізмів. Успішна інституційна модель демократії – це динамічна система, яка поєднує стабільність із гнучкістю, вертикальне управління з горизонтальною підзвітністю, юридичну визначеність із політичною відкритістю. Для України надзвичайно важливим є осмислене запозичення найкращих європейських практик з урахуванням національної специфіки, рівня правової культури та суспільного запиту на ефективне, відповідальне й легітимне врядування.

Література:

1. Ібрагімов М. М., Подік І. І. Правова норма як соціокультурний феномен у постекзистенціалістському мисленні. Філософські та методологічні проблеми права, 12(2), 2016. С. 111–124.
2. Митко А. М. Інформаційна демократія: реалії та виклики часу : монографія. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки; Вежа-друк, 2014. 400 с.
3. Гусева Н. Ю. Політична комунікація в епоху цифрових технологій: можливості та ризики для демократії. Політикус : наук. журнал. 2024. № 5. С. 24–29.
4. Бубенко П. Т. Інституційна динаміка просторової організації економічного розвитку. Монографія. Харків: ХНАМГ, 2008. 295 с.
5. Юник І. Г. Сучасні підходи щодо реалізації паритетної демократії в органах публічної влади зарубіжних країн. Ефективність державного управління, (36), 2013. С. 166–173.
6. Савчин М. В. Політичні партії та політичні системи: спроби конституційної інженерії у контексті сучасного конституціоналізму. Вісник Центральної виборчої комісії, № 3(13), 2008. С. 62–75.
7. Дір І. Ю. Основні характеристики «Acquis communautaire» Європейського Союзу. Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право. Ужгород, 2023. Т. 2. Вип. 78. С. 348–355.

Hubnitska V. Institutional architectonics of democracy: a comparative analysis of European models

Summary. The article presents a comprehensive analysis of the institutional architectonics of democracy in European countries, with a particular focus on the comparison of functional models of governance, the effectiveness of interbranch cooperation, and the resilience of political systems to crises. Democracy is explored not merely as a set of values or ideals, but as an institutional construction – a complex of formalized and informal mechanisms that ensure the legitimacy, accountability, transparency, and control of power. The study identifies key elements of democratic institutional structure, including the form of government, electoral systems, party configurations, bodies of constitutional oversight, local self-government, and mechanisms of citizen participation. A comparative analysis of parliamentary, semi-presidential, and presidential systems in countries such as Germany, France, Poland, Sweden, Italy, Hungary, and Serbia is conducted in light of their capacity to maintain a balance of powers, uphold human rights, and respond to political challenges. Particular attention is paid to the phenomenon of hybrid regimes, where democratic procedures are formally preserved but authoritarian practices prevail. The paper also examines the role of political culture, public trust in institutions, and informal norms in sustaining the functionality of democratic systems. The influence of European integration is assessed as a transformative factor that reshapes national institutions through harmonization with the *acquis communautaire* and participation in supranational EU bodies. The conclusions emphasize that institutional architectonics is a dynamic and adaptive system grounded in enduring value-based principles. The European experience offers valuable methodological insights for the modernization and improvement of democratic institutions in Ukraine, taking into account national specificities, cultural context, and the imperative of democratic resilience.

Key words: democracy, institutional architectonics, European models, parliamentary system, semi-presidential model, electoral law, separation of powers, hybrid regimes, political culture, European integration.

*Довганич В. А.,**кандидат юридичних наук,**старший оперуповноважений в особливо важливих справах**Третього оперативного відділу (з дислокацією у м. Тернополі)**Територіального управління Державного бюро розслідування*
розташованого у м. Львові, полковник ДБР

ГЕНЕЗА СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

Анотація. У статті досліджується складна взаємозалежність між правовою культурою та корупцією в Україні крізь призму історичних, соціокультурних і політичних чинників. Автор аналізує історичні передумови формування деформованої правової культури, зокрема вплив правових систем імперського періоду, радянської правової ідеології та пострадянських інституційних трансформацій. Зазначено, що недовіра до правових норм, толерантність до правопорушень і корупційна ментальність стали складовими сучасної правосвідомості. Наголошено на тому, що лише з 2022 року, під впливом екзистенційної загрози війни, в Україні відбувається якісна трансформація правової свідомості, актуалізуються нові цінності: гідність, справедливність, нетерпимість до корупції, відповідальність. Війна виступає каталізатором змін, формуючи новий тип правової культури, заснований на суспільному запиті на прозорість і підзвітність. Саме цей злам відкриває вікно можливостей для подолання історичної тягlosti корупційних практик і переходу до сталих демократичних інститутів. Висвітлено міжнародний досвід подолання корупції в державах із подібним історичним бекграундом (Грузія, Естонія, Словаччина) як можливі орієнтири для України. У статті обґрунтовується, що ефективна антикорупційна політика повинна базуватися не лише на зміні законодавства, але й на глибинній зміні ціннісної основи правової культури. Особлива увага приділяється ролі правової освіти, інституційної модернізації та активності громадянського суспільства як ключовим елементам нової демократичної моделі правової взаємодії. У роботі підкреслюється, що боротьба з корупцією потребує не технократичного підходу, а всебічного переосмислення взаємин між громадянином і державою, заснованого на принципах довіри, прозорості й солідарності. Автор робить висновок, що лише системна трансформація правової культури здатна забезпечити сталий антикорупційний ефект і сприяти формуванню правової держави в Україні.

Ключові слова: правова культура, корупція, правова свідомість, антикорупційна політика, історична спадщина, громадянське суспільство, інституційна модернізація, війна.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення, Україна стикається з масштабними викликами у сфері формування правової культури та ефективної протидії корупції, які мають не лише соціально-економічну, а й глибоку історико-правову природу. Явища правового нігілізму, толерантності до правопорушень, низької довіри до судової влади та державних інституцій не

є випадковими або поодинокими, а мають системне походження, коріння якого слід шукати в багатовіковій історії правового розвитку українського суспільства. Протягом століть українські землі перебували під юрисдикцією різних імперій, що призводило до багатшаровості правових систем, дефіциту правової тягlosti, непослідовності в утвердженні інститутів права і правосуддя. У таких умовах правосвідомість формувалася не як результат вільної громадянської ініціативи, а як інструмент пристосування до чужих норм, що часто суперечили національним традиціям і цінностям.

Найбільш деструктивного впливу правова культура зазнала в радянський період, коли домінувала репресивна правова ідеологія, була ліквідована судова незалежність, системно порушувалися права людини, а корупція набула характеру легітимного механізму збереження лояльності у вертикалі влади. У пострадянський період, попри проголошення демократичних реформ, значна частина правових і соціальних установ зберегла риси патерналістської, квазілегальної моделі, в якій право часто виступає не гарантом свободи, а інструментом адміністративного контролю. Корупція ж продовжує існувати як соціально прийнятна практика, вплетена у щоденну взаємодію громадян із державою.

В умовах триваючої війни з російським агресором, проблема довіри до держави, утвердження верховенства права та викорінення корупційних механізмів набуває особливого значення. Від ефективності подолання цих викликів значною мірою залежить не лише внутрішня стабільність, а й міжнародна легітимність України як правової та демократичної держави. Саме тому наукова актуальність досліджуваної теми полягає у необхідності комплексного історико-правового дослідження становлення української правової культури, ідентифікації глибинних причин правового релятивізму та аналізу спадкових чинників корупції. Такий підхід дозволить не лише поглибити розуміння сучасного стану правової культури, а й окреслити обґрунтовані стратегічні напрями її трансформації в умовах національного відродження, деколонізації мислення та інтеграції до європейського правового простору.

Стан дослідження. Огляд теоретичної бази засвідчує міждисциплінарний характер вивчення проблеми правової культури та корупції, що охоплює правові, соціологічні, психологічні, культурологічні та управлінські підходи. Зокрема, роботи В. Гури [1], Л. Тімофєєвої [9] та І. Кушнарєва [5] свідчать про стійкий інтерес до типологізації корупції, її причин та взаємо-

зв'язку з політичним процесом і інституційною якістю влади. Психологічну компоненту корупційної поведінки глибоко аналізує О. Зарічанський, акцентуючи увагу на механізмах виправдання та толерантного ставлення до корупції в суспільстві, що безпосередньо пов'язано з деформацією правової свідомості.

В цілому, спільною тенденцією сучасних наукових підходів є розуміння корупції як багаторівневого феномену, що живиться зниженим рівнем правової культури, а її подолання можливе лише через системне оновлення цінностей, реформу інституцій і формування відповідальної громадянської свідомості.

Метою статті є історико-правове осмислення витоків сучасних проблем правової культури та корупції в Україні з метою виявлення їх генези, закономірностей формування та визначення орієнтирів для подолання правової деградації в умовах демократичної трансформації.

Виклад основного матеріалу. Правова культура як сукупність цінностей, знань, установок і моделей поведінки, що визначають ставлення індивіда та суспільства до права, є ключовим чинником формування правової держави [8, с. 41]. Водночас корупція – це системне, багатоаспектне явище, що охоплює як інституційну, так і поведінкову площину. Корупція є не тільки правопорушенням, а глибоко вкоріненим соціально-культурним феноменом (негативним феноменом). Саме недосконалість правової культури, зокрема відсутність поваги до закону, правовий нігілізм, толерантність до правопорушень і зневіра у справедливому правосудді, створює сприятливий ґрунт для виникнення і відтворення корупційних практик.

Корупція, у свою чергу, деформує правову культуру, підживляючи довіру до держави, норм права та правозастосовних інституцій. Між правовою культурою та корупцією існує двосторонній і взаємозумовлений зв'язок, у межах якого низький рівень правової культури сприяє зростанню корупції, а поширеність корупції поглиблює кризу правосвідомості. Цей замкнений цикл ускладнює модернізацію державного управління, гальмує розвиток громадянського суспільства та перешкоджає формуванню ефективної демократії.

Історичні передумови формування правової культури в Україні тісно пов'язані з тривалими періодами бездержавності, що зумовили слабку традицію правової автономії та інституційної безперервності. Впродовж XIX – початку XX ст. українські землі функціонували в межах чужих правових систем – імперій Габсбургів та Романових. Ці правові системи суттєво відрізнялися між собою. Російська правова система нав'язувала авторитарну, централізовану модель, де право було інструментом державного примусу, тоді як австрійське право в західноукраїнських землях хоча й залишалося бюрократичним, усе ж передбачало елементи правової участі. Це сприяло виникненню правового дуалізму – співіснуванню суперечливих правових орієнтацій, що фрагментували правосвідомість українського суспільства.

Унаслідок цього формувалася гібридна правова культура, позначена недовірою до правових норм, відчуженням громадянина від держави та низькою здатністю до правового самозахисту. У таких умовах право часто сприймалося не як умова справедливості, а як вияв зовнішньої сили, що породжувало правовий нігілізм і зумовлювало толерантність до правопорушень [4, с. 116]. Нерозвиненість традицій самоврядування й довіра не до формальних правових інститутів, а до неформальних практик сприяли поширенню корупційної поведінки.

Історичний спадок імперського домінування створив глибокі передумови для формування деформованої правової культури в українському суспільстві.

Однак, ключовим чинником, що вплинув на деформацію правової культури в Україні, була радянська правова спадщина. Саме остання сформувала специфічну правову свідомість, засновану на поєднанні правового нігілізму, патерналізму та адміністративно-командної дисципліни. Упродовж десятиліть, радянський режим використовував право не як інструмент забезпечення справедливості чи захисту індивідуальних прав, а передусім як засіб політичного контролю, репресій та ідеологічного впливу. Панування репресивної правової ідеології сприяло викривленому сприйняттю права не як гаранта свободи, а як знаряддя державного насилля [7, с. 52]. Такий підхід породив глибоку недовіру до правових норм і правозастосовних інституцій, які асоціювалися не зі справедливістю, а з покаранням і свавіллям.

У цьому контексті корупція не лише існувала як маргінальне явище, а інтегрувалася в саму структуру управлінської практики. В умовах надмірної зарегульованості, бюрократичного контролю та централізованого розподілу ресурсів, доступ до благ і послуг часто залежав не від правових процедур, а від неформальних зв'язків, хабарів і особистої лояльності. Така модель закріпила корупційні практики як один із «альтернативних» механізмів вирішення питань, які в межах офіційного права були ускладнені або заблоковані. Корупція стала не лише інструментом виживання, а й соціально прийнятною нормою, яка забезпечувала певну гнучкість у жорстко централізованій системі.

Окрім того, радянська правова система цілеспрямовано знищувала або маргіналізувала інститути, здатні формувати альтернативну правову культуру – незалежне судочинство, адвокатуру, вільну юридичну освіту. Суд був фактично інструментом партійного контролю, а не незалежним арбітром, що остаточно підірвало довіру до правосуддя як такого. В умовах, коли верховенство права не визнавалося як цінність, а право розглядалося як вираження «революційної доцільності» або інструмент диктатури пролетаріату, формувалася правосвідомість, позбавлена уявлень про індивідуальні права, законність і правову відповідальність держави перед громадянином.

Отже, радянська правосвідомість не лише не перешкождала поширенню корупції, а навпаки, легітимізувала її на рівні повсякденних практик. Це призвело до того, що в пострадянський період ця спадщина виявилася надзвичайно міцною й продовжує впливати на правову культуру, спричиняючи гальмування реформ, недовіру до держави та правових інститутів, а також відтворення корупційних моделей у нових формах. Відтак, осмислення радянської правової спадщини є необхідною передумовою для формування нової, демократично зорієнтованої правової культури в Україні.

На нашу думку, пострадянський період тривав саме до 2022 року, тобто до часу повномасштабного вторгнення, коли в українському суспільстві відбувся свідомісний перелом. Вважаємо, що саме повномасштабне вторгнення, призвело до того, що потреба формування нової системи правових цінностей, стала не викликом часу, а потребою збереження державності.

Назагал, впродовж 1991–2022 рр. варто виокремити декілька етапів впроовж яких відбувалася трансформація правової культури і відповідно розуміння корупції. Так, впродовж почат-

кового етапу (1991–2004 рр.) мало місце формальне оновлення нормативно-правової бази, ухваленням Конституції України та непослідовні спроби запровадити принципи верховенства права. Однак відсутність глибинних змін у правосвідомості, збереження адміністративного мислення та толерантність до неформальних практик зумовили гальмування реформ. У період після Помаранчевої революції (2005–2013 рр.) відбулися певні кроки у напрямку демократизації, але вони залишилися поверхневими, оскільки інституційна слабкість та політична корупція продовжували визначати характер взаємодії між громадянином і державою. Черговий етап, що розпочався Революцією Гідності (2014–2021 рр.) започаткував більш активну фазу боротьби з корупцією, створення спеціалізованих органів (НАБУ, НАЗК, ВАКС), розвиток громадського контролю та євроінтеграційний курс. Проте стійкість корупційної ментальності, вибірковість правозастосування і фрагментарність реформ свідчили про незавершеність трансформації правової культури.

І тільки з 24 лютого 2022 р., в умовах екзистенційної загрози зросло усвідомлення значущості права, національної гідності та довіри до демократичних інститутів, розпочалася трансформація правової культури і правової свідомості. Війна актуалізувала потребу в очищенні правової системи, зміцненні інституційної доброчесності та формуванні нової правової культури, в основі якої – відповідальність, солідарність, справедливість і нетерпимість до корупції як загрози самому існуванню держави.

Якщо загалом говорити про період 1991–2022 років, то Україна формально відмовилася від авторитарної моделі державного управління та репресивної правової системи, започаткувавши курс на лібералізацію, демократизацію й інтеграцію у європейський правовий простір. Однак трансформація інституційного ландшафту не супроводжувалася глибинною зміною правової свідомості, яка залишилася значною мірою закоріненою в радянських уявленнях про право, державу та громадянина. Як наслідок, у суспільстві утвердилася суперечлива модель, у якій нові правові форми співіснують із архаїчними й неформальними практиками [6, с. 19]. Переважна частина населення продовжувала сприймати право не як інструмент захисту, а як джерело потенційних загроз або бюрократичних обмежень, яких слід уникати чи обходити. Залишаючись номінально демократичними, державні інституції не змогли вибудувати ефективну практику правозастосування, що сприяло поширенню правового нігілізму.

Інституційна слабкість держави, низький рівень професіоналізму в державному апараті та відсутність механізмів реальної відповідальності зумовили широке відтворення тіньових практик, зокрема корупції. За відсутності стабільної судової системи, прозорих адміністративних процедур і належного контролю, корупційні схеми стали альтернативним механізмом прийняття рішень і забезпечення доступу до ресурсів. Це створювало ситуацію «двох правових полів»: формального (офіційного) і неформального (тіньового), де останнє часто домінувало в реальному житті.

Водночас період після 1991 р. засвідчив і специфічну еволюцію громадянської правосвідомості. У ній простежується глибока недовіра до державних органів, небажання дотримуватися правових норм за відсутності прямого примусу, а також готовність до «взаємовигідних» правопорушень. Такий тип свідомості умовно можна визначити як корупційну ментальність – вона не лише приймає корупцію як неминучість, а й активно її відтворює, сприймаючи хабар як обов'язкову «подяку», а не як

злочин [5, с. 78]. За таких умов правові реформи часто залишаються декларативними або обмежуються косметичними змінами, що не зачіпають глибинних соціальних структур.

Пострадянський період виявився амбівалентним: попри зовнішні ознаки правової модернізації, відбулося не подолання, а радше переосмислення й адаптація архаїчних правових практик до нових умов [3, с. 16]. Це зумовлює необхідність системного підходу до подолання корупції, який передбачає не лише зміну законодавства, але й глибинну трансформацію правової культури.

У сучасних умовах війна стала не лише фактором глибоких соціальних потрясінь, а й каталізатором трансформацій у сфері правової культури. Збройна агресія Росії проти України з 2022 року актуалізувала потребу не лише у фізичному захисті держави, а й у глибокому переосмисленні цінностей, на яких має ґрунтуватися правовий порядок. У суспільстві зростає запит на справедливість, прозорість і довіру до держави, що безпосередньо впливає на формування нової правової культури. Війна, попри її руйнівну сутність, актуалізувала солідарність, відповідальність, готовність до участі в спільному благоустрою. Особливо виразно це проявляється в зростанні громадянської активності: волонтерські ініціативи, спільний контроль за витрачанням бюджетних коштів, участь у місцевому самоврядуванні свідчать про поступову зміну моделі взаємодії між громадянином і державою – від пасивного спостерігача до відповідального співтворця.

Разом з тим, спостерігається парадоксальне поєднання зростаючої довіри до Збройних сил, волонтерського руху та вибіркової або нестійкої довіри до судової гілки влади, правоохоронної системи та політичних еліт. Це свідчить про глибоку аксіологічну кризу, яка залишається викликом на тлі демократичного оновлення. За умов високих ризиків корупції під час воєнного стану, зростає потреба в інституційній модернізації та чітких правилах прозорості. Ключову роль у цьому процесі відіграє не лише законодавча та адміністративна сфера, але й громадянське суспільство, критична маса якого здатна здійснювати ефективний контроль і формувати етичні стандарти поведінки [10].

Досвід низки держав із подібними історичними викликами підтверджує доцільність цього шляху. Наприклад, у Грузії після Революції троянд (2003 р.) було проведено масштабну реформу патрульної поліції, що базувалася на ціннісній трансформації та знищенні старих корупційних структур. Схоже мало місце й в Україні й також дало певні позитивні результати. У Словаччині боротьба з корупцією стала ключовим елементом інтеграції до ЄС і супроводжувалася підвищенням прозорості бюджетного процесу. Естонія, яка вийшла з радянського простору з подібною посттоталітарною спадщиною, досягла успіху завдяки впровадженню електронного врядування, системного громадського контролю та цифрової відкритості влади, що сприяло зниженню рівня корупції і формуванню довіри до інституцій [2].

В українському контексті шляхи подолання кризових явищ мають охоплювати кілька взаємопов'язаних рівнів. По-перше, потрібна аксіологічна трансформація правосвідомості: формування нової системи правових цінностей, в основі яких – гідність, свобода, відповідальність. По-друге, важливо забезпечити справжню інституційну модернізацію: реформу судової влади, забезпечення доброчесності державних службовців, механізми зворотного зв'язку між державою і громадянами. По-третє, критичне значення має правова освіта, яка не лише навчає нормам,

а й формує правову культуру як частину ідентичності. Нарешті, суттєвий внесок у переосмислення минулого та побудову майбутнього мають забезпечити культура пам'яті та інститути громадянського суспільства, які зможуть закріпити зміни на рівні колективної правової свідомості.

Висновки. Таким чином, аналіз історичних передумов, радянської спадщини та трансформацій пострадянського періоду дозволяє стверджувати, що деформована правова культура в Україні є ключовим чинником системної корупції. Формальна модернізація інституцій без глибинної зміни правосвідомості не дала очікуваного результату, корупційні практики й надалі залишаються елементом повсякденної взаємодії громадянина й держави. Водночас повномасштабне військове вторгнення 2022 р. стало каталізатором якісних змін, відкривши вікно можливостей для формування нової правової культури, заснованої на відповідальності, солідарності, гідності й нетерпимості до корупції. Цей процес неможливий без поєднання аксіологічного оновлення, інституційної реформи та розвитку громадянського суспільства. Досвід Грузії, Естонії, Словаччини підтверджує, що ефективна протидія корупції потребує одночасної роботи з правовими нормами, управлінськими практиками та ціннісними орієнтирами. Україна має унікальний шанс вийти з історичної тіні правового нігілізму, формуючи культуру справедливості та правозастосування. Подолання корупції не може бути суто технічним завданням – це насамперед питання зміни способу мислення, етичного вибору й колективної правової ідентичності.

Література:

1. Гура В. Корупція: поняття та види, причини виникнення. *Економічний аналіз*. 2022. № 2. Том 32. С. 73–81. DOI: 10.35774/есона2022.02.073.
2. Досвід впровадження електронного урядування на прикладі Естонії. URL: <https://surl.li/qbqywt>
3. Зарічанський О. Психологічні витоки корупції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*. 2022. Вип. 2(16). С. 14–18. URL: <https://bpsy.knu.ua/index.php/psychology/article/view/324>
4. Зарічанський О.А. Психологічні тактики виправдання корупції. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки*. 2022. №2(9). С. 114–129. DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.114.
5. Кушнар'єв І.В. Ментальні основи політичної корупції в Україні. *Політичне життя*. 2018. Вип. 4. С. 77–82. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/4944>
6. Політична корупція: як розпізнати та подолати : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. К. С. Давиденка. К. : Ейдос, 2016. 52 с.
7. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: Монографія / За ред. проф. Ю. П. Битяка та доц. І. В. Яковлюка. Х.: Право, 2007. 246 с.
8. Скуріхін С. Морфологія і динаміка правової культури : навч. посіб. Одеса : Фенікс, 2020. 314 с.
9. Тимофєєва Л. Ю. Протидія корупційним практикам у євроінтеграційному контексті. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 3. С. 63–69. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_3/11.pdf
10. Формування негативного ставлення до корупції. *Національне агентство з питань запобігання корупції*. URL: <https://surl.li/uatbwd>

Dovhanych V. The Genesis of Contemporary Problems of Legal Culture and Anti-Corruption Efforts Through the Lens of Historical Development

Summary. The article explores the complex interdependence between legal culture and corruption in Ukraine through the prism of historical, sociocultural, and political factors. The author analyzes the historical prerequisites for the formation of a deformed legal culture, particularly the influence of imperial legal systems, Soviet legal ideology, and post-Soviet institutional transformations. It is noted that distrust of legal norms, tolerance for violations, and a corruption-tolerant mentality have become integral parts of modern legal consciousness. It is emphasized that only since 2022, under the existential threat of war, a qualitative transformation of legal consciousness has occurred in Ukraine, bringing to the forefront new values: dignity, justice, zero tolerance for corruption, and responsibility. War serves as a catalyst for change, shaping a new type of legal culture based on a societal demand for transparency and accountability. This turning point creates a window of opportunity to overcome the historical persistence of corrupt practices and to transition to sustainable democratic institutions. The article highlights the international experience of fighting corruption in countries with similar historical backgrounds (such as Georgia, Estonia, and Slovakia) as potential reference points for Ukraine. It argues that an effective anti-corruption policy must be grounded not only in legislative reform but also in a profound transformation of the value-based foundation of legal culture. Special attention is given to the role of legal education, institutional modernization, and civil society engagement as key components of a new democratic model of legal interaction. The study underlines that combating corruption requires more than a technocratic approach—it necessitates a comprehensive rethinking of the relationship between the citizen and the state, grounded in principles of trust, transparency, and solidarity. The author concludes that only a systemic transformation of legal culture can ensure a sustainable anti-corruption effect and contribute to the formation of the rule of law in Ukraine.

Key words: legal culture, corruption, legal consciousness, anti-corruption policy, historical legacy, civil society, institutional modernization, war.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

*Матковський М. С.,
аспірант*

Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВОВА ПРИРОДА ОСОБЛИВИХ РЕЖИМІВ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Анотація. У статті здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз особливих режимів як специфічного інструменту публічно-правового регулювання, що застосовується в умовах екстраординарних викликів – надзвичайних ситуацій, воєн, терористичних загроз, пандемій та інших форм криз. Автор пропонує розглядати особливі правові режими не як тимчасові аномалії правопорядку, а як легітимну адаптивну складову демократичної правової системи, що покликана зберегти баланс між ефективністю державного реагування та збереженням засадничих принципів верховенства права. Акцент зроблено на розкритті змісту правової природи особливих режимів, їхньої нормативної логіки, процедур впровадження, меж дії та правових запобіжників.

Досліджено біполярну природу особливих режимів, що поєднує правову регламентацію з елементами винятковості, створюючи ризик правового формалізму, легалізованого авторитаризму або перманентного надзвичайного стану. Особлива увага приділена принципу пропорційності, тимчасовості, юридичної визначеності, інституційної підзвітності та гарантій недопущення зловживань з боку держави. У цьому контексті розглядається судова практика ЄСПЛ, положення міжнародного права, а також доктринальні підходи до правових меж обмеження прав людини.

У роботі представлено класифікацію особливих режимів (воєнний, надзвичайний, карантинний, економічний, адміністративно-процедурний), а також їхній функціональний вплив на структуру державної влади, публічну адміністрацію та взаємини між державою і громадянами. Здійснено порівняльний аналіз конституційних моделей впровадження особливих режимів у країнах Європи та США. Автор підкреслює важливість впровадження механізмів демократичного контролю, парламентського нагляду, судового перегляду та громадянської участі в умовах дії надзвичайних правових механізмів.

Стаття містить висновки щодо доцільності формування цілісної доктрини «інтегрованих режимів», яка дозволить ефективно реагувати на загрози без втрати демократичної ідентичності правової держави. У цьому контексті особливі режими розглядаються як елемент стійкості, а не девіації правової системи.

Ключові слова: особливий правовий режим, надзвичайний стан, правова природа, пропорційність, конституціоналізм, публічна безпека, верховенство права, правові обмеження, демократичний контроль, юридична визначеність.

Постановка проблеми. Сучасний світ постає перед безпрецедентними викликами, що вимагають від держав гнучких, але правомірних інструментів реагування. Пандемії, терористичні загрози, збройні конфлікти, кіберзлочинність та кліматичні катастрофи висувають потребу в особливих правових режимах як тимчасових формах адаптації правового порядку до кризових обставин. Водночас зростає ризик перетворення таких режимів із виняткових на постійні, що може призвести до знецінення

прав людини, ерозії принципу поділу влади та формалізації демократичних інституцій. Відсутність чіткої доктринальної концепції особливих режимів, недостатність нормативного регулювання їх меж та брак ефективного контролю з боку парламенту, судів і громадськості створюють передумови для зловживань владою. Тому постає актуальна наукова проблема – визначити правову природу особливих режимів, з'ясувати їх роль у структурі конституційного порядку, встановити допустимі межі обмежень прав і свобод та забезпечити баланс між ефективністю управління й принципами правової держави.

Стан дослідження. Проблематика особливих правових режимів є предметом зростаючого наукового інтересу у сфері публічного та конституційного права.

У праці В. П. Свердліченка «Надзвичайний та воєнний стан як особливі правові режими в державі» автор аналізує нормативні підстави запровадження надзвичайного і воєнного стану, а також їхній вплив на реалізацію публічної влади. Проте ця праця зосереджена переважно на правовому механізмі впровадження режимів і не охоплює питань їх легітиматії, тривалості дії та ризику інституціоналізації як постійного інструмента влади.

У статті С. О. Кузнichenка «Надзвичайне законодавство України: теоретичні засади формування та розвитку» здійснено спробу класифікації джерел надзвичайного законодавства та охарактеризовано його еволюцію в національному правопорядку. Водночас автор не приділяє належної уваги співвідношенню надзвичайного режиму із принципами конституціоналізму, а також не аналізує потенціал зловживань при відсутності чітких доктринальних орієнтирів.

У науковій статті А. Антонова, І. Приходька та Л. Антонової «Упровадження принципів належного врядування як інструмент зміцнення демократії в Україні» акцент зроблено на ролі принципів good governance у підвищенні ефективності дій держави в умовах криз. Однак у фокусі дослідження перебувають інструменти врядування, а не правова природа самих особливих режимів, як також відсутній системний аналіз юридичних механізмів контролю в умовах надзвичайності.

Таким чином, хоча існуючі дослідження окреслюють важливі аспекти особливих правових режимів, вони не формують цілісної теоретико-правової доктрини, не висвітлюють проблем нормативної легітиматії, пропорційності, меж дії та умов припинення особливих режимів. Необхідним є також включення компаративного аналізу зарубіжного досвіду, тесту пропорційності та інституційної відповідальності як ключових компонентів сучасного розуміння особливого режиму як адаптивного механізму правової держави.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного теоретико-правового аналізу правової природи особливих режимів як адаптивного механізму сучасного публічного права, що функ-

ціонує на перетині нормального та екстраординарного правопорядку. Стаття спрямована на виявлення нормативних меж, функціонального змісту, принципів легітимації та ризиків інституціоналізації особливих режимів, а також на формування науково обґрунтованої доктрини їх правового статусу в умовах сучасних викликів – збройних конфліктів, надзвичайних ситуацій, криз державного управління. Особлива увага приділяється аналізу проблем нормативної визначеності, пропорційності, механізмів контролю та відповідності особливих режимів стандартам правової держави.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі, позначеному постійними викликами – від глобальних пандемій до повномасштабних збройних конфліктів і криз легітимності влади, – виникає необхідність у правових механізмах, здатних ефективно адаптувати правовий порядок до надзвичайних умов. Одним із таких механізмів є особливі правові режими – модифіковані форми публічно-правового регулювання, що тимчасово змінюють рамки звичайного правового функціонування держави. Ці режими слід розглядати не як аномалію чи відступ від права, а як його адаптивну форму, покликану врівноважити інтереси публічної безпеки та прав людини у критичні періоди суспільного життя. Теоретико-правове осмислення особливих режимів дозволяє виявити їхню внутрішню нормативну логіку, функціональні межі та інституційні запобіжники щодо зловживання владою.

Однією з найбільших загроз у контексті дії особливих режимів є ризик перманентного надзвичайного стану, коли тимчасові заходи набувають хронічного характеру. Приклади деяких авторитарних держав свідчать, що правовий інструмент, задуманий як винятковий, може бути інституціоналізований як нова норма. Таке «затвердження винятку» призводить до девальвації конституційного порядку та демонтажу демократичних механізмів контролю. У цьому зв'язку правова доктрина повинна формулювати концептуальні запобіжники щодо меж дії та процедури припинення особливих режимів.

Водночас необхідно враховувати, що правова природа особливих режимів завжди має біполярну спрямованість: вона існує на межі між правом і винятком. Цей дуалізм породжує дилему: як забезпечити ефективність владного реагування, не перетворивши його на легалізовану форму безконтрольного втручання? Юриспруденція реагує на ці виклики шляхом удосконалення тесту пропорційності, що дозволяє оцінити правомірність заходів держави в реальному часі з урахуванням нагальності обставин та рівня загрози. Така методика стає дедалі актуальнішою в умовах багатовимірних загроз – від терористичних актів до пандемій.

Особливі правові режими становлять складний інституційний феномен, який характеризується підвищеною концентрацією повноважень виконавчої влади, встановленням обмежень окремих прав і свобод, модифікацією процедур прийняття рішень і переорієнтацією органів публічної влади на режим оперативного управління. Водночас правова природа цих режимів не суперечить загальним принципам верховенства права – за умови їхнього чіткого нормативного визначення, тимчасовості, правової визначеності та пропорційності обмежень. У демократичних правопорядках особливі режими закріплюються на рівні Конституції та супроводжуються запобіжниками у вигляді парламентського, судового та громадського контролю. Вони покликані не знищити, а захистити конституційний лад від екзистенційних загроз, і тому їх слід інтерпретувати як складову правового порядку *sui generis*, а не його заперечення [1, с. 24].

Правова держава не може існувати без здатності до самообмеження влади. Особливі правові режими виступають лакмусовим папірцем рівня демократії: саме в екстремальних умовах найвиразніше проявляється справжній зміст публічної влади – служіння чи домінація. Відповідно, концепція «демократичного надзвичайного стану» повинна включати чіткі межі, інституційну партисипацію, прозору звітність і можливість незалежного контролю. Це дозволяє зберегти не лише правову форму, а й зміст демократичного режиму навіть у фазі надзвичайного регулювання [2, с. 293].

Ключовим елементом теоретико-правового аналізу особливих режимів є виявлення їхньої нормативної межі: де саме закінчується правова легітимність обмежень і починається свавільність? Це питання потребує не лише доктринального осмислення, а й конкретного інструментарію – зокрема тесту пропорційності, принципу найменшого втручання, стандартів обмеження прав, визначених міжнародними договорами. Без чіткого нормативного калібрування особливий режим ризикує перетворитися на зону «сірого права», де основоположні гарантії фактично призупиняються під прикриттям потреби безпеки.

Проблема визначення особливого режиму як правового феномену вимагає також міждисциплінарного осмислення – зокрема в контексті соціології права та політичної філософії. Адже будь-який режим, який істотно змінює нормативну логіку функціонування держави, неодмінно трансформує і правосвідомість суспільства, і модель взаємодії громадянина з владою. Особливий режим, таким чином, не лише модифікує правові інститути, а й впливає на етичні уявлення про справедливість, легітимність та допустимість обмежень. У цьому полягає глибока соціокультурна природа таких режимів, які мають не лише юридичні, а й антропологічні наслідки.

Особливий режим не є автономною правовою системою – він функціонує як надбудова над основним конституційним порядком, який, своєю чергою, зобов'язаний встановити чіткі матеріальні та процедурні обмеження на його застосування. Це стосується як сфери дії (територія, обсяг прав, суб'єкти), так і строків (тимчасовість, автоматичне припинення, періодичний перегляд). Такий підхід вимагає від правотворця високої правової культури, здатної врівноважити запобіжники свавілля та потребу в ефективності дій влади в умовах кризи.

Класифікаційна багатоманітність особливих режимів зумовлена як політико-правовим контекстом, так і функціональною специфікою конкретних сфер. У правовій теорії зазвичай розрізняють надзвичайні режими (воєнний, надзвичайний стан, надзвичайна екологічна ситуація), режими правопорядку (анти-терористичний, карантинний, комендантський), економіко-адміністративні (режими вільних економічних зон, спеціальні податкові умови), а також процедурно-управлінські (режими «єдиного вікна», спеціальні дозволи тощо). В основі їх функціонування лежить необхідність забезпечення державної керованості в умовах порушеного балансу нормального стану. У залежності від правового джерела, що регулює їх запровадження, розрізняють конституційні, законодавчі, підзаконні та договірні особливі режими, що передбачають різний рівень втручання у права особи та різну процедуру контролю [3, с. 247].

У національних правових системах можна простежити різні концепції запровадження особливих режимів – від централізованої моделі, де ініціатива належить виключно главі

держави, до децентралізованої, що передбачає розподілення повноважень між урядом, парламентом та органами місцевого самоврядування. Така варіативність відображає глибші підходи до розуміння природи влади, принципу стримувань і противаг, а також культури політичної відповідальності. У державах із розвинутою традицією публічної участі навіть у надзвичайному стані можливе застосування механізмів громадського контролю – наприклад, через антикризові комісії при парламенті чи прозорі звіти органів безпеки.

Однією з ключових проблем у функціонуванні особливих режимів є забезпечення належного балансу між легітимними цілями державної безпеки та обов'язком зберігати правовий режим, придатний для реалізації фундаментальних прав людини. Це особливо актуально з огляду на наявність міжнародно-правових зобов'язань держав, зокрема в межах Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Європейської конвенції з прав людини. Практика Європейського суду з прав людини свідчить про жорстку позицію щодо недопущення невинуватих обмежень навіть у разі запровадження особливого режиму. Наприклад, у справах «A. and Others v. the United Kingdom» [4] або «Mehmet Hasan Altan v. Turkey» [5] простежується вимога обґрунтованості, пропорційності, наявності судового перегляду та часових меж. Таким чином, правовий режим особливого характеру не є «зоною без права», а навпаки – сферою особливо чутливого дотримання правових гарантій за посиленої відповідальності держави.

Міжнародне право надає лише загальні орієнтири щодо меж правомірного функціонування особливих режимів – зокрема в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 4) [6] чи Європейській конвенції з прав людини (ст. 15) [7]. Але саме національні судові системи мають реалізувати ці стандарти в конкретних контекстах. У цьому сенсі прецедентна практика ЄСПЛ щодо пропорційності, правової визначеності та добросовісності держави стає дедалі важливішою. Адже у випадках надзвичайних ситуацій саме європейські суди дедалі частіше виступають арбітрами допустимості обмежень, запроваджених державами.

Компаративний аналіз правових систем демонструє різноманітність підходів до регулювання особливих режимів. Наприклад, конституційна модель Німеччини передбачає чітке розмежування між надзвичайним станом і військовою загрозою, у той час як Франція використовує гнучку концепцію «état d'urgence» для швидкого реагування. США спираються на розгалужену систему федеральних і штатних повноважень, у якій президент має широкі дискреційні можливості. Україна, перебуваючи у транзитивному стані, потребує комплексного оновлення правових засад особливих режимів із урахуванням міжнародних стандартів і власного досвіду [8, с. 185].

У цьому контексті важливо враховувати і трансформацію сучасного безпекового дискурсу, який виходить за межі суто військових загроз. Сьогодні поняття «надзвичайної ситуації» охоплює також пандемії, кіберзагрози, терористичні атаки, кліматичні катастрофи та масові міграційні кризи. Відповідно, правова доктрина особливих режимів повинна розширюватися, включаючи нові сфери правового регулювання, які раніше не потребували спеціального статусу. Це вимагає постійного оновлення законодавчої бази, перегляду конституційних підходів та створення міжгалузевих юридичних інструментів реагування на багатовекторні кризи.

Важливу роль у легітимації та обмеженні особливих режимів відіграють механізми парламентського й судового контролю. Парламент як представницький орган має не лише надавати згоду на запровадження надзвичайного стану, а й здійснювати постійний моніторинг його реалізації, аналіз впливу на публічні фінанси, соціальні права та безпекову політику. Не менш важливою є функція судів – адміністративних, загальної юрисдикції, а також конституційних – у питаннях розмежування повноважень, перевірки правомірності обмежень та перегляду рішень органів виконавчої влади. В Україні, наприклад, Конституційний Суд України неодноразово наголошував на необхідності збереження балансу між безпекою і правами людини, навіть в умовах дії особливих правових режимів. З іншого боку, у країнах із розмитими механізмами контролю, особливі режими можуть трансформуватись у постійні інструменти влади, що перетворює їх із виняткових на звичайні, а отже – порушує саму логіку конституціоналізму.

Важливо звернути увагу і на міжнародну тенденцію «нормалізації надзвичайності», яка набуває дедалі більшої легітимності в умовах затяжних конфліктів або хронічної нестабільності. Наприклад, у Туреччині, Єгипті тривале функціонування особливих режимів набуло форми напівпостійних механізмів управління, що супроводжуються обмеженням публічних свобод, посиленням виконавчої влади та формальним характером парламентського нагляду. Це викликає потребу у глибшому аналізі правової межі між необхідністю та зловживанням, а також у чіткому визначенні критеріїв деескалації надзвичайного режиму до звичайного правопорядку.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що особливі правові режими є не аномалією, а вбудованим елементом гнучкого правового порядку, що здатен до самозбереження у кризових умовах. Їхня правова природа виявляється в поєднанні тимчасових обмежень із постійними гарантіями, екстраординарності з нормативною передбачуваністю. У цьому сенсі теоретико-правовий підхід до аналізу особливих режимів має спиратися на принципи публічної обґрунтованості, демократичної легітимації, юридичної визначеності та інституційної підзвітності. Формування доктрини правової природи особливих режимів є важливим кроком на шляху розвитку правової держави, яка не лише реагує на виклики, а й не втрачає власної правової ідентичності в умовах кризи.

Особливі режими функціонують у парадоксальній площині: вони одночасно є винятком і частиною правового порядку. Це створює складну методологічну проблему – як інкорпорувати екстраординарне у звичайне, не порушивши його засад? Правова система має містити у собі механізми самообмеження навіть у режимі реагування на загрози. Інакше демократія перетворюється на автоімунну структуру, яка, борючись із небезпекою, сама знищує власні основи. У цьому контексті роль правової доктрини полягає не лише в описі особливих режимів, а й у розробці нормативних гарантій їхнього цивілізованого застосування з урахуванням стандартів верховенства права та конституціоналізму.

Перспективним напрямом подальших досліджень є розроблення доктрини «реверсивної легітимації» – механізму, за якого будь-який особливий режим автоматично втрачає чинність, якщо не пройдено прозору парламентську переоцінку його необхідності протягом певного терміну. Такий підхід дозволяє уникнути легалізації надзвичайності як постійної норми. Крім того, актуальним є створення індикаторів правової стійкості режиму,

що враховуватимуть не лише кількість правових обмежень, а й ступінь публічної довіри, ефективність судового захисту та відкритість процедур прийняття рішень у кризових умовах.

Україна, перебуваючи у стані багатовимірної кризи, стала простором практичного випробування концепції особливих режимів. В умовах воєнного стану, обмеженого функціонування інституцій та постійних загроз, виникає потреба у переосмисленні співвідношення між режимом надзвичайності та верховенством права. З одного боку, гнучкість правової системи дозволяє швидко адаптуватися до загроз. З іншого – необхідно забезпечити, щоб це не призвело до перманентної девальвації правових принципів. Вивчення зарубіжного досвіду, інституційне навчання та підвищення юридичної грамотності суспільства мають стати відповіддю на цей виклик.

Таким чином, сучасне правознавство покликане не лише описувати особливі режими, а й формувати концепцію їх «вбудованості» у нормальний правопорядок як механізм стійкого управління ризиками. Інтеграція кризових регуляторів у правову систему без руйнування її фундаментальних основ – ключовий виклик конституціоналізму XXI століття. Особливі режими мають стати не ознакою слабкості держави, а свідченням її інституційної зрілості та спроможності діяти відповідально навіть у найскладніших умовах.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що особливі правові режими становлять складний правовий феномен, який поєднує елементи нормативної винятковості з вимогою правової передбачуваності та легітимності. Їх правова природа не заперечує, а трансформує звичайний правопорядок, дозволяючи державі діяти ефективно в умовах кризових загроз. Водночас надмірна концентрація повноважень, ризик хронізації надзвичайного стану та втрата парламентського і судового контролю становлять загрози для демократичного конституціоналізму.

Правова ефективність особливих режимів визначається не лише їх нормативною структурою, а й політико-правовою культурою, якістю інститутів, рівнем підзвітності та наявністю незалежного контролю. Ключовими запобіжниками проти узурпації влади виступають принципи тимчасовості, юридичної визначеності, пропорційності обмежень та парламентського нагляду. Європейська судова практика, зокрема рішення ЄСПЛ, підтверджує необхідність точного правового калібрування меж дозволеного навіть у кризових умовах.

У сучасному конституціоналізмі особливий режим має розглядатися не як відхилення від правопорядку, а як його надбудова *sui generis*, покликана зберігати демократичну сталість у періоди екзистенційної нестабільності. Український досвід застосування воєнного стану підтверджує необхідність інституційної гнучкості, однак одночасно вимагає постійного моніторингу та ревізії правових інструментів з метою недопущення правової девальвації. Тому подальший розвиток правової доктрини особливих режимів має поєднувати компаративний, міждисциплінарний і прагматичний підходи, забезпечуючи баланс між безпекою та свободою, ефективністю та правомірністю, владою та відповідальністю.

Література:

- Свердліченко В. П. Надзвичайний та воєнний стан як особливі правові режими в державі. Актуальні питання права в контексті законодавчих реформ: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Тернопіль, 2015. С. 23–26.
- Антонов А., Приходько І., Антонова Л. Упровадження принципів належного врядування як інструмент зміцнення демократії в Україні. Публічне управління та регіональний розвиток. Public Administration and Regional Development: наук. журн. 2023. № 20. С. 285–302.
- Кузнichenko С. О. Надзвичайне законодавство України: теоретичні засади формування та розвитку. *Форум права*, (1), 2008. С. 245–249.
- Справа ЄСПЛ «A. and Others v. the United Kingdom» від 19.2.2009. URL: <https://surl.li/osbsow> (дата звернення: 28.06.2025)
- Справа ЄСПЛ «Mehmet Hasan Altan v. Turkey» від 20.03.2018. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-181862%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-181862%22]}) (дата звернення: 28.06.2025)
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 28.06.2025)
- Європейська конвенція з прав людини: Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 28.06.2025)
- Покровська А. В. Проблеми та досягнення політики протидії радикалізації у Європі. Стратегічні пріоритети, (4), 2017. С. 180–191.

Matkovskiy M. Legal nature of special legal regimes: a theoretical and legal analysis

Summary. The article presents a comprehensive theoretical and legal analysis of special legal regimes as a specific instrument of public law regulation applied in situations of extraordinary challenges – emergencies, wars, terrorist threats, pandemics, and other crises. The author proposes viewing such regimes not as temporary anomalies of legal order, but as legitimate adaptive mechanisms within democratic legal systems aimed at preserving the balance between effective state response and adherence to the fundamental principles of the rule of law. Emphasis is placed on revealing the legal nature, normative logic, procedural frameworks, scope of operation, and legal safeguards of these regimes.

The bipolar nature of special regimes – combining legal regulation with exceptional elements – is analyzed, highlighting the risks of legal formalism, institutionalized authoritarianism, or the transformation of emergency powers into a permanent state of exception. Particular attention is paid to the principles of proportionality, temporality, legal certainty, institutional accountability, and the prevention of state abuse. In this context, the jurisprudence of the European Court of Human Rights, relevant provisions of international law, and doctrinal approaches to the permissible limits of human rights restrictions are examined.

The article offers a typology of special regimes (martial law, state of emergency, quarantine, economic, administrative-procedural), and explores their functional impact on the structure of public authority, public administration, and the relationship between the state and citizens. A comparative analysis is conducted of constitutional models for implementing special legal regimes in various European countries and the United States. The author emphasizes the importance of embedding democratic oversight mechanisms, parliamentary scrutiny, judicial review, and civic participation in the operation of extraordinary legal frameworks.

The article concludes by advocating for the development of a coherent doctrine of “integrated regimes” that would enable states to respond effectively to complex threats without compromising the democratic identity of the rule-of-law state. Within this perspective, special legal regimes are not seen as legal deviations, but as elements of constitutional resilience.

Key words: special legal regime, state of emergency, legal nature, proportionality, constitutionalism, public security, rule of law, legal restrictions, democratic oversight, legal certainty.

Терещенко Д. С.,

аспірант

Національного транспортного університету

ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА КОНСТИТУЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Стаття присвячена теоретико-правове дослідження поняття, змісту та структурних елементів механізму реалізації та захисту конституційних прав дитини в умовах воєнного стану, а також визначення напрямів його вдосконалення з урахуванням викликів, спричинених збройним конфліктом.

Актуальність дослідження конституційного механізму реалізації та захисту прав дитини обумовлюється необхідністю його оптимізації з метою пошуку гнучкої, дієвої, оперативної моделі реагування на загрози для дітей в умовах воєнного стану на забезпечення, практичну реалізацію, охорону та відновлення порушених прав і свобод дітей, гарантованих Конституцією України.

Автор пропонує визначати конституційний механізм реалізації та захисту прав дитини розглядати як узгоджену, організовану систему базових конституційних елементів (конституційно-правових норм, інститутів, форм, методів), згрупованих у функціональні кластери, у межах яких здійснюється ефективна реалізація та захист прав дитини.

Структуру конституційного механізму реалізації та захисту прав дитини дослідник визначає як збалансовану, системно організовану сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих базових конституційних елементів та функціональних кластерів, які, з одного боку, характеризуються внутрішньою цілісністю, взаємоузгодженістю та спрямованістю на досягнення загальної мети – забезпечення та захисту прав дитини в період воєнного стану, а з іншого – вирізняються диференціацією функцій, відносною автономністю та інституційною самостійністю.

У межах дослідження акцентовано увагу на тому, що функціональні кластери конституційного механізму реалізації та захисту прав дитини в умовах воєнного стану становлять узагальнені групи взаємопов'язаних елементів, які виконують конкретні функції у межах єдиної системи реалізації та захисту прав дитини в період воєнного стану. До таких кластерів пропонується віднести: нормативно-правовий, інституційний та організаційно-правовий.

Нормативно-правовий кластер – охоплює весь правовий матеріал, що стосується реалізації та захисту конституційних прав дитини в період воєнного стану, зокрема норми Конституції України, Закони України, міжнародні договори, та інші правові акти. Умовно правові акти варто поділити на вітчизняні (Закони, підзаконні (інші правові акти)) та міжнародні акти.

Інституційний кластер – охоплює діяльність інститутів реалізації публічної влади, в якості яких можуть виступати державні органи, державні підприємства, установи, організації, органи місцевого самоврядування, міжнародні міжурядові організації, а також недержавні організації (громадські організації різного спрямування (благодійні, волонтерські та ін.) та підпорядкованості (вітчизняні та міжнародні),

політичні партії, медіа тощо, що забезпечують реалізацію, захист та контроль за дотриманням конституційних прав дитини в умовах збройного конфлікту.

Організаційно-правовий кластер охоплює форми та методи здійснення суб'єктами (органами публічної влади, політичними партіями, громадськими організаціями, медіа та ін.) діяльності спрямованої на реалізацію та захист конституційних прав дитини в період збройного конфлікту. При цьому організаційно-правові форми автор поділяє на: організаційно-регламентуючу, організаційно-економічну, організаційно-виховну, а до методів організаційного впливу відносить переконання, стимулювання, примусу, субординації (владного підпорядкування), координації (міжвідомчої взаємодії), контролю (громадського та державного) та ін.

Ключові слова: конституційні права дитини, права дитини в період збройного конфлікту, захист прав дитини в період воєнного стану, конституційний механізм реалізації та захисту прав дитини.

Постановка проблеми. Сучасні події в Україні, зокрема повномасштабна агресія російської федерації, спричинили серйозні гуманітарні, соціальні та правові кризи, в цих умовах однією з найбільш вразливих категорій населення залишаються діти. За умов воєнного стану порушуються базові конституційні права дитини – на право на життя, свободу та особисту недоторканність, на сім'ю та батьківське піклування, на освіту, на захист від жорстокого поводження та експлуатації, на соціальний захист та допомогу, на громадянство та національну ідентичність тощо. Масштаби та характер цих порушень вимагають мобілізації всіх правозахисних ресурсів держави, активного залучення інститутів громадянського суспільства та міжнародної спільноти до захисту конституційних прав дитини. Лише шляхом консолідованих дій можливо забезпечити ефективне функціонування механізмів реалізації та захисту конституційних прав дитини в умовах воєнного стану.

Конституційний механізм реалізації та захисту прав дитини в умовах воєнного стану є критично важливим елементом правової системи України. Його ефективність залежить від здатності держави та суспільства забезпечити не лише формальний правовий захист, але й реальне забезпечення життєвих потреб дитини – безпеки, освіти, охорони здоров'я тощо.

У воєнний час цей механізм потребує адаптації, посилення гарантій та міжнародної підтримки, адже спрямований на забезпечення, практичну реалізацію, охорону та відновлення порушених прав і свобод дітей, гарантованих Конституцією України, особливо в умовах воєнного стану. Цей механізм є складовою частиною загального механізму забезпечення прав людини та громадянина але має специфіку, зумовлену особливим статусом дитини як особи, яка потребує підвищеного правового захисту.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням проблеми захисту прав людини взагалі та дитини зокрема у різні роки здійснили такі вітчизняні дослідники, як С. Афанасенко І. Бандурка, К. Барнич, В. Бондар, І. Волошина, Т. Заворотченко, А. Кавун, О. Корнієнко С. Коталейчук, Н. Крестовська, О. Мороз, С. Несинова, С. Ніколайчук, А. Олійник Н. Оніщенко, Н. Опольська, Н. Ортинська, Ю. Хатнюк, І. Швець, Г. Шмельова та ін.

Метою статті є теоретико-правове дослідження поняття, змісту та структурних елементів конституційного механізму реалізації та захисту прав дитини в умовах воєнного стану, а також визначення напрямів його вдосконалення з урахуванням викликів, спричинених збройним конфліктом.

Виклад основного матеріалу. Для обґрунтування важливості та необхідності створення ефективного та дієвого конституційного механізму реалізації та захисту прав дитини, насамперед слід звернутись до етимології та семантики терміну «механізм».

У словнику іншомовних слів зазначається, що «механізм» походить від грецького слова «μηχανή» (знаряддя, пристрій) і має два значення: 1) пристрій (сукупність ланок або деталей), що передає чи перетворює рух; 2) сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ [1, с. 498]. Словник української мови доповнює розуміння терміну «механізм» ще одним значенням, яке трактує його як внутрішню будову, систему чого-небудь [2, с. 695].

У словниках з державного управління термін «правові механізми» розуміється як комплекси взаємопов'язаних юридичних засобів, які об'єктивовані нормативному рівні, необхідні та достатні для досягнення певної мети [3; 4, с.423].

В юридичній літературі переважно застосовуються терміни «правовий механізм» або «юридичний механізм». Т.І. Тарахонич, вважає, що правовий механізм – це сукупність (система) правових засобів, способів та форм, за допомогою яких забезпечується впорядкування суспільних відносин, задоволення інтересів суб'єктів права, встановлення правопорядку в суспільстві, вирішення конфліктів, досягнення соціального компромісу в правовій сфері [5, с.15]. Олійник А.Ю. юридичний механізм характеризує як систему юридичних норм, фактів, документів та основних форм і способів організації їх здійснення [6, с.154].

Механізм забезпечення конституційної свободи А. Ю. Олійник визначає як систему умов і засобів реалізації суб'єктивних можливостей щодо їх охорони, захисту і відновлення шляхом застосування компетентними міжнародними форумами та національними державними органами і органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, їх посадовими і службовими особами матеріальних і процесуальних норм міжнародного та національного права при цьому пропонує його поділяти та міжнародний та національний [6, с.384]. Барнич К.І. механізм реалізації конституційних прав і свобод пропонує визначати як сукупність засобів та форм реалізації суб'єктивного права, а також таких, що послідовно змінюють одна одну, стадій багаторівневого процесу, на яких ці засоби приводяться в рух [7, с.10].

Іншої точки зору дотримується О. Коротич, яка вважає, що засіб, спосіб або характер дії є визначеннями «методу», який тлумачиться як спосіб впливу на об'єкти, що управляються, з метою досягнення поставлених цілей. Тому кожний конкретний механізм управління вона пропонує визначати як сукупність взаємопов'язаних методів управління [8, с. 25–26].

Також існує думка про дуальний підхід до розуміння терміну «механізм», а саме С.В. Матвеев пропонує структурно-організаційний і структурно-функціональний. Відповідно до першого підходу механізм характеризується як сукупність певних складових елементів, які створюють організаційну основу певних явищ. Згідно з іншим підходом при визначенні механізму того або іншого державно-правового інституту (процесу, явища) увага акцентується не тільки на організаційній основі його будови, але й на його динаміці, реальному функціонуванні [9, с. 10].

Узагальнюючи викладене та враховуючи специфіку досліджуваної проблематики, пропонуємо конституційний механізм реалізації та захисту прав дитини розглядати як узгоджену, організовану систему базових конституційних елементів (конституційно-правових норм, інститутів, форм, методів), згрупованих у функціональні кластери, у межах яких здійснюється ефективна реалізація та захист прав дитини.

Структура ж конституційного механізму реалізації та захисту прав дитини – це збалансована, системно організована сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих базових конституційних елементів та функціональних кластерів, які, з одного боку, характеризуються внутрішньою цілісністю, взаємозгодженістю та спрямованістю на досягнення загальної мети – забезпечення та захисту прав дитини в період воєнного стану, а з іншого – вирізняються диференціацією функцій, відносною автономністю та інституційною самостійністю.

У період воєнного стану особливості конституційного механізму реалізації та захисту прав дитини набувають особливої актуальності у зв'язку з необхідністю підвищення його ефективності та дієвості в умовах збройного конфлікту, загроз безпеці, переміщення населення та інших кризових обставин, що безпосередньо впливають на становище дитини.

Для ґрунтовного розуміння конституційного механізму реалізації та захисту прав дитини в період воєнного стану та визначення його структури, насамперед варто розглянути систему функціональних кластерів, які в процесі взаємодії утворюють цілісний узгоджений комплекс.

Функціональні кластери конституційного механізму реалізації та захисту прав дитини в умовах воєнного стану становлять узагальнені групи взаємопов'язаних елементів, які виконують конкретні функції у межах єдиної системи реалізації та захисту прав дитини в період воєнного стану. До таких кластерів можна віднести: нормативно-правовий, інституційний та організаційно-правовий.

Нормативно-правовий кластер – охоплює весь правовий матеріал, що стосується реалізації та захисту конституційних прав дитини в період воєнного стану, зокрема норми Конституції України, Закони України, міжнародні договори, та інші правові акти. Умовно правові акти можна поділити на вітчизняні (Закони, підзаконні (інші правові акти)) та міжнародні акти.

До вітчизняних актів входять такі Закони: Конституція України (ст.3, 52, 64 та ін.), Закони України: «Про охорону дитинства» [10], «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [11], Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [12], «Про правовий і соціальний захист осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного із збройною агресією Російської Федерації проти України, та надання їм невідкладних проміжних репарацій» [13], «Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України,

та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат» [14] та інші.

Масив підзаконних правових актів складається з постанов Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» [15], «Деякі питання захисту дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України» [16]; «Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення» [17], Наказ Мінреінтеграції «Про затвердження форми індивідуального плану заходів з повернення депортованої або примусово переміщеної дитини внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України» [18], Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку реалізації пілотного проєкту щодо запровадження центрів захисту дитини (за моделлю Барнахус)» [19] та інші.

Міжнародні акти ратифіковані Україною: Конвенція ООН про права дитини (1989) [20], Європейська конвенція про здійснення прав дітей [21], Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000) [22], Женевські конвенції (1949) та Додаткові протоколи (1977), Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей (1980) [23], Римський статут Міжнародного кримінального суду (1998) [24], Паризькі принципи щодо участі дітей у збройних конфліктах (2007) [25] Декларація про захист жінок і дітей у надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів [26] та ін.

Нормативно-правовий кластер відіграє ключову роль у функціонуванні конституційного механізму реалізації та захисту прав дитини в умовах воєнного стану, оскільки саме він формує модальний базис, забезпечує юридичну визначеність, стабільність та передбачуваність дій держави щодо реалізації та захисту дітей в період збройного конфлікту, виконує системоутворюючу функцію, адже не лише нормативно фіксує права дитини як такі, а й структурує та легітимізує механізми їх реалізації та захисту в умовах підвищеної вразливості.

Інституційний кластер – охоплює діяльність інститутів реалізації публічної влади, в якості яких можуть виступати державні органи, державні підприємства, установи, організації, органи місцевого самоврядування, міжнародні міжурядові організації, а також недержавні організації (громадські організації різного спрямування (благодійні, волонтерські та ін.) та підпорядкованості (вітчизняні та міжнародні), політичні партії, медіа тощо, що забезпечують реалізацію, захист та контроль за дотриманням конституційних прав дитини в умовах збройного конфлікту.

В системі інституційного кластеру можна виділити державні (муніципальні) та недержавні інститути.

Державні (публічно-владні) інститути (інститути законодавчої, виконавчої, судової влади, інститути прокуратури, конституційної юстиції, президента, місцевого самоврядування та ін.) представлені різними органами підприємствами, установами, організаціями. Усі органи, які забезпечують реалізацію та захист прав дитини в період воєнного стану можна поділити на: загальні, спеціальні та спеціалізовані.

Загальні органи спрямовані на реалізацію та захист конституційних прав людини взагалі та дитини, зокрема. До них можна віднести: Верховну Раду України, Президента України,

Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Кабінет Міністрів України, суди, правоохоронні органи, органи місцевого самоврядування, Конституційний Суд України та ін.

Спеціальні органи спрямовані на реалізацію захист саме конституційних прав дитини. До них можна віднести: підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України, Державну службу України у справах дітей, Уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, Представника Уповноваженого з прав дитини, Національну соціальну сервісну службу, Комісію з питань захисту прав дитини. До системи міжнародних міжурядових органів входить Рада ООН з прав людини та спеціальні установи ООН (Комітет ООН з прав людини, Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, Комітет ООН з прав дитини, Комітет ООН проти катувань, та ін.)

Спеціалізовані органи можуть бути утворені тимчасово в структурі спеціальних органів і діяльність яких спрямована на реалізацію та захист прав дитини саме в період збройного конфлікту. До них можна віднести: Координаційний штаб з питань захисту дітей в умовах воєнного стану, який є тимчасовим консультативно-дорадчим органом Кабінету Міністрів України і утворюється з метою сприяння координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану [27]. Інформаційна платформа «Діти війни» childrenofwar.gov.ua, яка надає актуальну та зведену інформацію про дітей, які постраждали внаслідок війни російської федерації проти України (загиблі, поранені, зникли безвісти, депортовані), та тих, кого вдалося розшукати і врятувати [28].

Завдяки взаємодії інституцій, які входять до складу цього кластеру, відбувається реалізація принципів верховенства права, пріоритету інтересів дитини та недопущення дискримінації чи порушення їх прав навіть в умовах воєнного стану.

Недержавні інститути також відіграють важливу роль в процесі реалізації та захисті конституційних прав дитини в умовах збройного конфлікту, до них входять організації, об'єднання та інші суб'єкти, які не входять безпосередньо до структури органів публічної влади. До них можна віднести благодійні фонди, волонтерські організації, громадські організації такі як: ГО «Смарт Освіта», ГО «Схід-SOS», та ін.

Важливу роль також відіграють і міжнародні неурядові організації такі як Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ) та національні товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця, БФ «COC Дитячі містечка Україна» (SOS Kinderdorf International), Save the Children, Terre des Hommes, War Child та інші організації, які передбачають особливий захист для дітей під час збройного конфлікту.

Інституційний кластер відіграє ключову роль у функціонуванні конституційного механізму захисту прав дитини в період збройного конфлікту. Саме через діяльність широкого спектра публічно-владних інститутів – державних, муніципальних, міжнародних та громадських – забезпечується оперативне реагування на загрози життю, здоров'ю та свободам дітей; надання гуманітарної, правової, соціальної та психологічної допомоги; моніторинг і документування порушень прав дитини; забезпечення доступу до правосуддя та компенсації постраждалим дітям.

Організаційно-правовий кластер – забезпечує ефективність реалізації прав дитини через належне функціонування конституційних механізмів, правозастосовної практики та інфраструк-

тури соціального захисту, забезпечує перенесення норм права у практичну площину, створюючи умови для реалізації конституційних прав дитини, зокрема в умовах евакуації, роз'єднання з родиною, перебування в зоні бойових дій чи окупації тощо. Тобто організаційно-правовий кластер охоплює форми та методи здійснення суб'єктами (органами публічної влади, політичними партіями, громадськими організаціями, медіа та ін.) діяльності спрямованої на реалізацію та захист конституційних прав дитини в період збройного конфлікту.

Організаційно-правові форми реалізації та захисту конституційних прав дитини в період збройного конфлікту можна умовно поділити на: організаційно-регламентуючу, організаційно-економічну, організаційно-виховну.

Організаційно-регламентуюча (діяльність органів публічної влади спрямована на розробку регулятивного механізму реалізації та захисту прав дитини в період воєнного стану, наприклад, розробка процедур евакуації, обліку дітей, переміщення сиріт; ухвалення тимчасових нормативних рішень щодо освіти, опіки, соціального захисту);

Організаційно-економічна (діяльність суб'єктів спрямована на реалізацію прав дитини та їх захист у разі порушення, зокрема, відшкодування отримання репарацій (в т.ч. міжнародних), грошових виплат, тимчасового притулку для безпечного проживання, безоплатної правничої допомоги, організація програм харчування, одягу, медичних послуг, цільове фінансування дитячих соціальних програм в умовах воєнного стану та ін.

Організаційно-виховна (правовосвітницька, правовиховна) діяльність органів публічної влади та недержавних інституцій (в т.ч. медіа), що спрямована на забезпечення належної правової обізнаності дітей про належні їм конституційні права та механізми їх захисту в тому числі й у період воєнного стану, наприклад, проведення інформаційних кампаній («Ти маєш право!», «Знай свої права» тощо), організація навчальних, лекцій, тренінгів, воркшопів для дітей та батьків («Все про мінну безпеку»), створення дитячого інформаційного навчального контенту (відео, мультфільми, комікси, онлайн-курси) та ін.

Методи організаційного впливу передбачають способи та засоби цілеспрямованої взаємодії суб'єктів (органів публічної влади та недержавних інституцій) із об'єктами (дитиною, яка постраждала від збройного конфлікту) спрямованими на досягнення єдиної мети реалізації та захисту конституційних прав дитини. До них можна віднести та які методи як: переконання, стимулювання, примусу, субординації (владного підпорядкування), координації (міжвідомчої взаємодії), контролю (громадського та державного) та ін.

У період воєнного стану цей кластер охоплює процесуальні особливості реалізації конституційного права на освіту, охорону здоров'я, житло, соціальне забезпечення тощо; механізм соціального захисту порушених прав, включаючи роботу органів опіки, служб у справах дітей, судових та правоохоронних органів; діяльність органів виконавчої влади, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, які адаптують надання послуг в сфері реалізації та захисту прав дитини в період воєнного стану.

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що конституційний механізм реалізації та захисту прав дитини в період воєнного стану є комплексною, багаторівневою системою функціональних кластерів (нормативно-правового, інституційного та організаційно-правового), що охоплює сукупність базових елементів (конституційно-правових норм, інститутів,

форм та методів), спрямованих на забезпечення та охорону конституційних прав дитини. В умовах воєнного стану його роль істотно зростає, оскільки саме він забезпечує стабільність конституційного правопорядку порядку та захист найуразливішої категорії населення – дитини.

Ефективне функціонування цього механізму можливе лише за умови посилення зусиль держави, громадянського суспільства та міжнародної спільноти, а також за умов наявності гнучкої, дієвої, оперативної моделі реагування на загрози для дітей в умовах збройного конфлікту.

Таким чином, конституційний механізм захисту прав дитини в умовах воєнного стану є динамічною, адаптивною системою, яка потребує постійного вдосконалення з урахуванням реалій збройного конфлікту та принципів міжнародного гуманітарного права. Вдосконалення механізму захисту конституційних прав дитини в умовах воєнного стану передбачає не лише правову модернізацію, але й реальну організаційно-інституційну трансформацію орієнтовану на швидке реагування, системність дій і міжсекторальну співпрацю.

Література:

1. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. Київ : Головна редакція УРЕ, 1974. 776 с.
2. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 4 : Л – М. 838 с.
3. Державне управління : словник-довідник / уклад. : В.Д. Бакуменко та ін. ; за заг. ред. В.М. Князєва, В.Д. Бакуменка. К. : Вид-во УАДУ, 2002. 228 с.
4. Рогова О.Г. Механізми правові : Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін. ; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трошинського, Ю.П. Сурміна. Київ : НАДУ, 2010. 816 с.
5. Тарахонич Т. І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії. *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 15–21.
6. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина : монографія. Київ : Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. 472 с.
7. Барнич К.І. Поняття та структура конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки й слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. *Конституційно-правові академічні студії*. 2019. № 2. С. 7–14.
8. Коротич О. Б. Державне управління регіональним розвитком України : монографія. Х. : Магістр, 2006. 188 с.
9. Матвєєв С.В. Юридичний механізм взаємодії органів державної влади в Україні: автореф. дисс. канд. юр. наук спец. 12.00.01, Луганськ, 2011. 21 с.
10. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення 16.06.2025 р.)
11. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення 16.06.2025 р.)
12. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб Закон України від 20.10.2014 р. URL: <https://surl.li/vpqfqq> (дата звернення 16.06.2025 р.)
13. Про правовий і соціальний захист осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного із збройною агресією Російської Федерації проти України, та надання їм невідкладних проміжних репарацій: Закон України від 20.11.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4067-20#Text> (дата звернення 16.06.2025 р.)

14. Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат: Закон України від 08.10.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text> (дата звернення 16.06.2025 р.)
15. Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення 16.06.2025 р.)
16. Деякі питання захисту дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.10.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1240-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення 16.06.2025 р.)
17. Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення: Постанова Кабінету Міністрів України; від 01.06.2023 р. URL: <https://surl.it/pwgush> (дата звернення 16.06.2025 р.)
18. Про затвердження форми індивідуального плану заходів з повернення депортованої або примусово переміщеної дитини внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України: Наказ Мінреінтеграції від 03.07.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1003-24#Text> (дата звернення 16.06.2025 р.)
19. Про затвердження Порядку реалізації пілотного проєкту щодо запровадження центрів захисту дитини (за моделлю Барнакус): Наказ Міністерства юстиції України № 1151/42496 від 29 липня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1151-24#Text> (дата звернення 16.06.2025 р.)
20. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення 16.06.2025 р.)
21. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text (дата звернення 16.06.2025 р.)
22. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 01.01.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення 16.06.2025 р.)
23. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25.10.1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text
24. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення 16.06.2025 р.)
25. The paris principles principles and guidelines on children associated with armed forces or armed groups. 2007 URL: <https://www.unicef.org/mali/media/1561/file/parisprinciples.pdf> (дата звернення 16.06.2025 р.)
26. Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/191406#files> (дата звернення 16.06.2025 р.)
27. Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 16.06.2025 р.)
28. Платформа «Діти війни»: офіційний сайт URL: <https://childrenofwar.gov.ua/about-us/> (дата звернення 16.06.2025 р.)

Tereshchenko D. The concept and structure of the constitutional mechanism for the implementation and protection of children's rights in conditions of martial arts

Summary. The article is devoted to the theoretical and legal study of the concept, content and structural elements of the mechanism for the implementation and protection of the constitu-

tional rights of the child in conditions of martial law, as well as the determination of directions for its improvement, taking into account the challenges caused by the armed conflict

The relevance of the study of the constitutional mechanism for the implementation and protection of the rights of the child is determined by the need to optimize it in order to find a flexible, effective, operational model of responding to threats to children in conditions of martial law to ensure, practical implementation, protection and restoration of violated rights and freedoms of children guaranteed by the Constitution of Ukraine.

The author proposes to define the constitutional mechanism for the implementation and protection of the rights of the child as a coordinated, organized system of basic constitutional elements (constitutional and legal norms, institutions, forms, methods), grouped into functional clusters, within which the effective implementation and protection of the rights of the child is carried out.

Researcher defines the structure of the constitutional mechanism for the implementation and protection of children's rights as a balanced, systematically organized set of interconnected and interacting basic constitutional elements and functional clusters, which, on the one hand, are characterized by internal integrity, mutual coordination and focus on achieving the general goal of ensuring and protecting children's rights during martial law, and on the other hand, are distinguished by differentiation of functions, relative autonomy and institutional independence.

The study focuses on the fact that the functional clusters of the constitutional mechanism for the implementation and protection of children's rights during martial law constitute generalized groups of interconnected elements that perform specific functions within the framework of a single system for the implementation and protection of children's rights during martial law. It is proposed to include such clusters: regulatory, institutional and organizational and legal.

The regulatory and legal cluster – covers all legal material related to the implementation and protection of the constitutional rights of the child during martial law, in particular the norms of the Constitution of Ukraine, Laws of Ukraine, international treaties, and other legal acts. Conventionally, legal acts should be divided into domestic (Laws, by-laws (other legal acts)) and international acts.

Institutional cluster – covers the activities of institutions implementing public power, which can be state bodies, state enterprises, institutions, organizations, local governments, international intergovernmental organizations, as well as non-state organizations (public organizations of various orientations (charitable, volunteer, etc.) and subordination (domestic and international), political parties, media, etc.), which ensure the implementation, protection and control over the observance of the constitutional rights of the child in conditions of armed conflict. The organizational and legal cluster covers the forms and methods of implementation by subjects (public authorities, political parties, public organizations, media, etc.) of activities aimed at the implementation and protection of the constitutional rights of the child during the armed conflict. At the same time, the author divides organizational and legal forms into: organizational and regulatory, organizational and economic, organizational and educational, and the methods of organizational influence include persuasion, stimulation, coercion, subordination (authority), coordination (interdepartmental interaction), control (public and state), etc.

Key words: constitutional rights of the child, rights of the child during armed conflict, protection of children's rights during martial law, constitutional mechanism for the implementation and protection of children's rights.

Чукаєва А. В.,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінології та інформаційних технологій
Національної академії внутрішніх справ*

ПРАВА ЛЮДИНИ В ЦИФРОВУ ЕПОХУ: БАЛАНС МІЖ БЕЗПЕКОЮ ТА ПРИВАТНІСТЮ

Анотація. Сучасний етап соціального розвитку відзначається стрімким входженням у життя людини цифрових технологій. Це, своєю чергою, позначається на особливостях життя людей в соціумі, сприяє формуванню людино-цифрового середовища й появі нової категорії прав людини – «цифрових» прав.

У дослідженні опрацьовано сучасні наукові підходи до феномена цифровізації права на предмет сутності цього явища, зокрема того, як воно корелюється з основними правами і свободами людини. Зауважено, що права людини еволюціонують під впливом цифрових технологій. Сучасна правова доктрина в Україні і світі визнає цифрові права як новий етап розвитку універсальних прав людини відповідно до потреб інформаційного суспільства (наприклад, право на використання, створення і публікацію цифрових творів, доступ до комп'ютерів та інших електронних пристроїв, а також комунікаційних мереж, зокрема, до мережі інтернет). Фундаментальні права та свободи людини також зазнають трансформації, стаючи нерозривно пов'язаними з процесом цифровізації. Це передовсім стосується права на приватність – одного з основних прав, закріплених у міжнародному праві. Зі збільшенням цифровізації сучасного життя захист приватного життя ускладнився, оскільки науково-технічний прогрес спричинив стрімке зростання загроз його недоторканності, як із боку злочинців, так і держави з метою захисту національної безпеки (зокрема в умовах воєнного чи надзвичайного стану). Констатовано, що натеper popri низку прийнятих у міжнародному й національному законодавстві документів у цій сфері існує багато прогалин, які потребують вирішення. Це зумовлено передовсім тим, що проблема пошуку, визначення специфіки основних прав людини в цифровому середовищі постала порівняно недавно й її вирішення уповільнюється через інтенсивний технологічний розвиток. Наголошено на необхідності напрацювання ефективного адміністративно-правового механізму, який би дозволив контролювати передові технології, що використовуються в державному нагляді за громадянами, і таким чином урівноважити поняття необхідності захисту національної безпеки та прав людини.

Ключові слова: цифровізація права, цифрова революція, права людини, свободи людини, цифрові права, захист прав та свобод, верховенство права, дерогація права, надзвичайний та воєнний стан.

Постановка проблеми. Нині, у часи глобалізації й невідвортної цифровізації суспільних відносин, пов'язаних із надзвичайно інтенсивним науково-технологічним розвитком, трансформації зазнають і одвічні людські права та свободи. Новітні цифрові технології, невинно розвиваючись, проникають у всі сфери людського життя, що дедалі більше переміщується у площину онлайн, здійснюючи на нього неоднозначний вплив. З одного боку, відкриваються нові можливості для реалізації

прав та свобод людини, з іншого – створюються нові виклики, ризики та загрози для них, які потребують уваги з боку урядів, міжнародних організацій та громадянського суспільства для забезпечення балансу між розвитком науково-технічного прогресу та збереженням таких важливих цінностей як свобода вираження, справедливість, верховенство права. Це, своєю чергою, обумовлює появу нової категорії прав, т. зв. «четвертого» покоління прав людини, – «цифрових» прав.

Цифрові права людини як правова категорія виникли ще наприкінці ХХ ст., але визначення специфіки основних прав людини (їх змісту та реалізації) в цифровому середовищі усе ще до кінця не здійснене, відповідно чітко не визначено ні в праві, ні в науковій доктрині, головним чином, через украй інтенсивний, практично щохвилинний розвиток сучасних технологій. Поява феномена цифрових прав людини пов'язана з виникненням свободи доступу до Інтернету, а також визначенням потенційного “right to be forgotten” (права вимагати видалення персональних даних, конфіденційної інформації про особу з результатів пошукових сервісів) [1], із яким безпосередньо пов'язані права на анонімність, захист персональних даних, цифрову освіту та доступ до цифрових знань; права, пов'язані із захистом генетичної інформації та ін.

Мета статті. Виключна важливість цифрових прав у забезпеченні основних конституційно закріплених прав та свобод громадян, передусім права на приватність та свободу слова, з одного боку, та гострота проблеми умов їх обмеження й дерогації, зокрема в умовах воєнного стану в Україні, з іншого, обумовлюють і актуалізують питання пошуку балансу між безпековими інтересами та дотриманням цифрових прав людини, що і є метою цього дослідження.

Стан дослідження. Багато зарубіжних і вітчизняних науковців, серед яких Борисов Н. (Borisov N.), Кокколи Дж. (Coccoli J.), Флоріді Л. (Floridi L.), Галіндо Ф. (Galindo F.), Гарсія-Марко Дж. (García-Marco J.), Хамман К. (Hamman K.), Хартцог В. (Hartzog W.), Джахід С. (Jahid S.), Кападіа А. (Karadia A.), Міттал П. (Mittal P.), Нілізаде Ш. (Nilizadeh Sh.), Річардс Н. (Richards N.), Ріордан Дж. (Riordan J.), Сміт Р. (Smith R.), Томалті Дж. (Tomalty J.), Кунер К. (Kuner C.), Бігрейв Л.А. (Bygrave L.A.), Доксі К. (Docksey C.), Зубофф С. (Zuboff S.), Амелін Р. В., Бааджи Н.А., Барабаш О.О., Баранов О.А., Білоскурська О.В., Бочковой В.О., Гетьман А.П., Глібо С.В., Гончаренко О.А., Гущина Е.А., Давидюк О.М., Єфремов К.В., Карцхія А.А., Камінська Т.В., Камінський А.Б., Кузнichenко С.О., Левченко А.В., Литвинов Є.П., Мачуський В.В., Новицький А.М., Пашенцев Д.А., Присяжнюк О.А., Проць І.М., Разметаєва Ю.С., Славко А.С., Соловей Д.Е., Федорчук М.Д., Фігель Ю.О. Шафалович А.А., Шахбазянова К.С. та ін., напра-

цьовують доробок, присвячений дослідженню впливу цифровізації на суспільство, зокрема в царині дотримання основоположних прав та свобод людини, намагаються розробити правову доктрину цифрових прав.

Водночас незважаючи на те, що порушену проблематику вивчала і продовжує вивчати значна кількість науковців, чимало її аспектів нині залишаються малодослідженими чи дискусійними. Зокрема, досі не розроблено ефективний правовий механізм регулювання, реалізації цифрових прав, який би включав як їх захист, так і дерогацію, наприклад, в умовах воєнного стану в Україні. Причиною цього є інтенсивно змінювані відносини в цій сфері, що, своєю чергою, зумовлює необхідність постійного оновлення законодавства. Так, досить динамічними є тенденції розвитку правового регулювання захисту персональних даних в Європейському Союзі.

Виклад основного матеріалу. Соціальні мережі та платформи, технологічні платформи на принципах розподіленого реєстру, ШІ, хмарні сервіси, «розумні» пристрої, Big Data, віртуальна і доповнена реальність, електронні сервіси, які застосовуються в найрізноманітніших сферах людської діяльності, та інші створили підґрунтя для зміни поглядів на традиційні права та свободи людей, необхідності оновлення регулювання таких правовідносин в умовах високотехнологічного світу, потреби зміни та/або вдосконалення механізмів забезпечення прав людини, а також виділення нових, які також можуть виступати об'єктом захисту [2].

Таким чином з'явилися цифрові права, котрі в контексті Європейського Союзу визначаються як права людини в цифровому середовищі, котра має право на доступ до інтернету, що забезпечує їй можливість отримання інформації, спілкування, участі в соціальному, економічному та культурному житті. Відповідно до Європейської цифрової стратегії та Європейського кодексу електронних комунікацій (ЕЕКС), кожна людина має право на доступ до інтернету, який розглядається як основний елемент участі у сучасному цифровому суспільстві. Це право забезпечує можливість отримання інформації, доступу до послуг, а також економічної і соціальної участі. Отже, згідно з основними документами Європейського Союзу, цифрові права можуть бути визначені як сукупність прав і свобод, що забезпечують захист особи та її діяльності в цифровому середовищі, включаючи права на доступ до інтернету, захист персональних даних, конфіденційність, безпеку та недискримінацію [3].

В Україні цифрові права захищені статтями 31, 32, 34 Конституції України. Водночас у вітчизняному науково-правовому дискурсі досі не вироблено однотайного погляду на визначення прав людини та на їх класифікацію. Наразі різні вчені пропонують власні визначення цих понять, котрі, втім, мають чимало спільного.

Так, на думку О. Братасюка та Н. Ментух, цифрові права людини – це окрема група прав людини, які пов'язані з використанням та/або реалізуються в мережі Інтернет за допомогою спеціальних пристроїв (комп'ютерів, смартфонів тощо). До них вчені відносять права на: 1) доступ до Інтернету – полягає в тому, що кожен має право на рівний доступ і використання вільного та безпечного Інтернету; 2) свободу вираження поглядів онлайн – означає право вільно висловлювати свої погляди, шукати, отримувати та поширювати інформацію онлайн; 3) приватність і захист персональних даних – кожен має право на приватність онлайн та захист персональних даних в Інтер-

неті (соціальних мережах, у заповненні Google-форм тощо); 4) свободу та особисту безпеку онлайн – реалізація цього права потребує механізму захисту від протиправних дій, тобто певні державні гарантії захисту від фізичного та психологічного насильства чи домагань, мови нетерпимості, нетолерантності та ворожнечі, дискримінації в онлайн-середовищі; держава має сприяти розвитку та функціонуванню безпечних Інтернет-технологій; 5) мирні зібрання, асоціації та/або використання електронних інструментів демократії – означає, що люди повинні мати свободу об'єднання та використовувати будь-які сервіси, вебсайти чи застосунки для створення, приєднання, мобілізації та участі в соціальних групах та асоціаціях; 6) цифрове самовизначення, або право відключатися від онлайн, чи бути забутим в онлайн – людина як користувач у системі (соціальній мережі, форумі, онлайн обговоренні) вправі сама, на власний розсуд визначити ім'я (ідентифікатор) або іншу апіорну інформацію про неї, яку вона буде використовувати в системі [4]. За твердженням Ю. Разметаєвої, термін «цифрові права людини» охоплює фактично два розуміння. У першому ним називають усі ті права, здійснення та захист яких тісно пов'язаний сьогодні з використанням цифрових інструментів або має суттєву онлайн-складову. У другому – лише ті права, які виникають або починають претендувати на статус фундаментальних у цифрову епоху. Тому до цифрових відносять і такі фундаментальні права, як свобода вираження думки і слова, приватність, право на інформацію, право на участь в управлінні державними справами тощо, і такі, як право бути забутим, право на анонімність чи навіть право на Інтернет [5].

Право на приватність (захист персональних даних) у більшості країн світу розглядається як фундаментальне, таке, що безпосередньо впливає із права на захист приватного життя і втілює свободу людини в її негативному розумінні, а саме свободу від втручання ззовні [6]. Саме це право стає особливо вразливим в епоху цифрової трансформації.

Д. Соловей вказує на ряд найважливіших, на його думку, причин соціальної цінності права на приватність: обмеження втручання влади, повага до особистості, встановлення соціальних бар'єрів, свобода думки та вираження поглядів, свобода соціальної та політичної активності. Право на приватність та недоторканність приватного життя має надзвичайно велике значення як конститутивний елемент вільного демократичного суспільства. Конфігурація відносин конфіденційності має важливе інструментальне значення у досягненні і суспільних, і індивідуальних цілей. Правове регулювання не може будуватись на тому, наскільки охоче люди «торгують» своїми персональними даними [7].

Тому, як уже було зазначено, питання захисту приватності та збереження персональних даних посідають важливе місце в діяльності Європейського Союзу та таких організацій, як Організація Об'єднаних Націй та Рада Європи. На міжнародному та наднаціональному рівнях розрізняють захист персональних даних загалом та захист даних під час автоматизованої обробки, якому намагаються надати якнайдетальнішу правову регламентацію [7, 8].

Оскільки поняття приватного цифрового життя людини поступово розширюється, це стало справжнім викликом для людства, адже, з одного боку, таке право зазнає порушень та неправомірних втручань, а з іншого – важко піддається технологічному та юридичному контролю. Таким чином, методи контролю та захисту ускладнюються відповідно, адже відсутність адекватних зако-

нодавчих положень щодо захисту від втручання у приватне життя ставити під загрозу майбутнє приватного електронного життя особи, не дозволяє належним чином реагувати на порушення.

Петришин О.В. та Гиляк О.С. зазначають, що як державні, так і недержавні організації часто втручаються у приватне життя громадян. Навіть ті законодавчі акти, що регламентують можливість такого втручання та визначають випадки надання дозволу відповідним органам на це, не встигають за стрімким розвитком технологій. Способи захисту, які пропонуються чинним законодавством, не встигають за вимогами сучасного світу, постає необхідність перегляду механізмів правового регулювання та професійної правосвідомості в цілому. Мінімізований набір правових норм розв'язує руки компаніям, які отримують прибуток шляхом вилучення якомога більшої цінності з особистих даних користувачів, принцип «інформування та вибору» переводить найважливіші умови надання інформаційних послуг в площину пунктів, написаних дрібним шрифтом в кінці договорів. Технології спостереження у багатьох ситуаціях створюють можливості для серйозних порушень недоторканності приватного життя. У тих випадках, коли вони використовуються відповідно до міжнародних стандартів прав людини, технології спостереження часто можуть бути ефективним інструментом правоохоронної діяльності. Разом з тим, непоодинокі випадки застосування програмного забезпечення для адресного прослуховування каналів зв'язку та розпізнавання осіб, використання якого може призводити до порушень прав людини (наприклад, права на мирний протест), свавільних арештів та затримань. Наприклад, ці технології можуть також неправильно ідентифікувати певні групи меншин, закріплюючи існуючі в суспільстві стереотипи [8].

Бочковой В.А., Бааджи Н.А. зазначають, що саме неврегульовані в правовому полі обмеження цифрових прав і призвели до необхідності вважати цифрові права тотожними із іншими правами людини, адже під час, наприклад, воєнного стану поряд із традиційними правами людини вони так само зазнають низки обмежень. Ці обмеження можуть проявлятися у різних формах: обмеження доступу до Інтернету (відключення або значне зниження якості інтернет-зв'язку в певних регіонах; блокування соціальних мереж, вебсайтів або онлайн-платформ, що може обмежувати доступ до інформації); цензура та контроль контенту (фільтрація або видалення контенту, який може вважатися небажаним або шкідливим з точки зору влади); вимоги до інтернет-провайдерів та платформ щодо видалення певної інформації або обмеження її поширення; порушення конфіденційності та збирання даних (невиправдане збирання особистих даних користувачів без їхньої згоди, використання шпигунських програм для стеження за громадянами); атаки на інформаційну інфраструктуру (кібернапади на інтернет-ресурси, що можуть порушити роботу сайтів, баз даних та інших важливих систем); дезінформація та пропаганда (поширення неправдивої або маніпулятивної інформації з метою дезінформації громадськості, використання ботів та фейкових акаунтів для впливу на громадську думку); обмеження свободи слова (притягнення до відповідальності осіб за висловлювання, зроблені в Інтернеті, блокування платформ, які використовуються для висловлення думок та обміну інформацією); порушення прав на освіту та інформацію (відсутність доступу до онлайн-ресурсів для навчання або роботи, блокування доступу до міжнародних джерел інформації). Попри брак врегульованості застосування державами обмеження цифрових прав людини, Європейська

конвенція з прав людини надає важливі інструменти для захисту цифрових прав людини навіть в умовах надзвичайних ситуацій [3]. Право держави на дерогацію від своїх зобов'язань із захисту прав людини має здійснюватися відповідно до принципів законності, необхідності, пропорційності та тимчасовості. Військова агресія РФ проти України підкреслює важливість дотримання цих принципів для збереження основних прав і свобод громадян навіть у найскладніших умовах.

Так, ст. 8 «Заходи правового режиму воєнного стану» Закону України «Про правовий режим воєнного стану» надає військовому командуванню та військовим адміністраціям (у разі їх утворення) повноваження запроваджувати низку заходів в межах допустимих тимчасових обмежень прав людини, зокрема інформаційних прав, закріплених ст. 31, 32, 34 Конституції України (обмеження прав людини негативного характеру, якими є право на повагу до приватного і сімейного життя та право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції) [10]. Втім, в цьому випадку законодавець не визначає межі обмежень цих прав, а отже, їх застосування може кваліфікуватися як неправомірне.

Невизначені сьогодні в умовах надзвичайного стану також є питання щодо пропорційності обмеження нових неконституціоналізованих інформаційних прав, які досі не мають визначених юридичних меж, хоча очевидно можуть обмежуватися заходами правового режиму воєнного стану, як, приміром, ключове з «цифрових прав» – право на доступ до Інтернету.

Міжнародне право передбачає обмеження цих прав на засадах верховенства права, зокрема законності і юридичної визначеності, згідно із легітимною метою, припустимою в демократичному суспільстві та наявною необхідністю застосування певних обмежень.

Наприклад, право кожної людини на вільне вираження своїх поглядів згідно з Міжнародним пактом про громадянські і політичні права нерозривно пов'язане з можливістю законного обмеження задля «охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення» (ст. 19). Водночас, відповідно до ст. 4 Пакту «під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується» держави можуть відступати від своїх зобов'язань щодо прав людини, керуючись легітимною метою, яка в таких умовах багато в чому збігається з метою обмежень, визначеною у ст. 19, яка в свою чергу зумовлена надзвичайними потребами збереження життя нації.

Якщо звернутись до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, то у п. 1 ст. 15 викладені три умови для правомірного відступу від зобов'язань: 1) відступ від зобов'язань повинен мати місце під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації; 2) заходи, що вживаються у відповідь на таку війну або суспільну небезпеку, не повинні виходити за межі, яких вимагає гострота становища; та 3) заходи не повинні суперечити іншим зобов'язанням Держави згідно з міжнародним правом [9].

Кожне запровадження обмежень прав людини, зумовлених надзвичайними умовами, вимагатиме оцінки з позицій співмірності їх з метою, юридичної визначеності та інших вимог верховенства права.

Отже, обмеження цифрових прав людини, зокрема права на її приватність, в умовах воєнного стану, зокрема з огляду на сьогоднішні реалії, має здійснюватися обґрунтовано, із до-

триманням збалансованості публічних і приватних інтересів; верховенства права, принципів недискримінації, бути спрямованим на забезпечення основоположних цінностей суспільства; із повагою до свободи й гідності людини. У цьому контексті у край слушним видається твердження Разметаєвої Ю. С. про дилему, яка ставить нас перед вибором, коли ми ризикуємо втратити демократію та верховенство права на користь ефективної відповіді на нові виклики, або не встигаємо дати цю ефективну відповідь, і, відповідно, не справляємося зі значним збільшенням рівня загроз [5].

Висновки. Технології мають значний вплив на права людини, і цей вплив є неоднозначним. У будь-якому разі процес цифровізації суспільства є незворотнім, і в новітньому середовищі необхідно зберегти непорушність фундаментальних прав і свобод людини, непорушними і не можуть «звужуватись» в залежності від волі держав, зміни влади, форми правління, введення «нових» законів тощо [10]. Ті самі права, які люди мають офлайн, повинні бути ефективно захищені онлайн, зокрема коли йдеться про свободу вираження поглядів та право на приватність. Права людини в цифровій сфері необхідно захищати та заохочувати так само, як і права людини у фізичному світі. Для цього універсальні права людини слід адаптувати до потреб суспільства, заснованого на інформації. Тим більше, що з огляду на зростаючу залежність суспільства від інформаційних технологій, захист цифрових прав стає ключовим аспектом забезпечення базових свобод громадян [11, 12].

Тому визнаючи право держави на запровадження додаткових обмежень прав людини під час воєнного стану або через інші надзвичайні умови, ми маємо дотримуватися принципу співмірності впроваджених заходів із метою, юридично визначеністю та інших вимог міжнародного права. Слід пам'ятати, що новітні технології здатні забезпечити тотальний державний нагляд за суспільством, яке дедалі більше занурюється в Інтернет простір, шляхом масового контролю та аналізу публічно доступної інформації, а це вже становить безпосередню загрозу правам особи на свободу слова та ставить під загрозу основи демократії. Тому у край важливо напрацювати ефективний адміністративно-правовий механізм, який би дозволив контролювати передові технології, що використовуються в державному надгляді за громадянами, і таким чином урівноважити поняття необхідності захисту національної безпеки та прав людини в буремну цифрову епоху.

Література:

1. Наталія Лесько, Микита Антонов. Цифрові права людини в епоху глобалізації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». № 3 (31), 2021. С. 160–166.
2. Белов Д.М., Переш І.С., Покорба І. Цифрові права людини: доктринальні засади. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». С. 110–115
3. Бочковой В. А., Бааджи Н. А. Обмеження цифрових прав людини в умовах сучасних правових викликів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024. Серія ПРАВО. Вип. 84. Част. 4. С. 228–233.
4. Братасюк О. Б., Ментух Н. Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 58–61.
5. Разметаєва Ю. С. Цифрові права людини та проблеми екстратериторіальності в їх захисті. *Право та державне управління*. 2020. № 4. С. 18–23.

6. Хаустова М.Г. Державна політика в сфері прав людини в епоху цифрових трансформацій. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Серія ПРАВО. Вип. 69. С. 328–333.
7. Solove D. The Myth of the Privacy Paradox. *The George Washington law review*. Washington. 2021. Vol. 89. N. 1. 51 p.
8. Ямненко Т. М., Місько Д. О. Розвиток цифрових прав в Україні. *Юридичний вісник*. 2022. № 4 (65). С. 101–106.
9. Петришин О. В., Гиляка О. С. Права людини в цифрову епоху: виклики, загрози та перспективи. *Вісник Національної академії правових наук України*. Том 28, № 1. 2021. С. 17–35.
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: Конвенція про захист прав людини і осн... | від 04.11.1950
11. Литвиненко Є.В., Скоблик М.О. Особливості забезпечення прав людини в умовах цифрової трансформації. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». С. 369–373.
12. Гиляка О. С. Право на приватність та захист персональних даних в умовах цифровізації. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 1. С. 15–30.

Chukaieva A. Human rights in the digital age: the balance between security and privacy

Summary. The modern stage of social development is marked by the rapid entry of digital technologies into human life. This, in turn, affects the features of people's lives in society, contributes to the formation of a human-digital environment and has led to the emergence of a new category of human rights – "digital" rights. The study examines modern scientific approaches to the phenomenon of digitalization of law on the subject of the essence of this phenomenon, in particular, how it correlates with fundamental human rights and freedoms. It is noted that human rights are evolving under the influence of digital technologies. It has been noted that human rights are evolving under the influence of digital technologies. Modern legal doctrine in Ukraine and the world recognizes digital rights as a new stage in the development of universal human rights in accordance with the needs of the information society (for example, the right to use, create and publish digital works, access to computers and other electronic devices, as well as communication networks, in particular, the Internet). Fundamental human rights and freedoms are also undergoing transformation, becoming inextricably linked with the process of digitalization. This primarily concerns the right to privacy – one of the fundamental rights enshrined in international law. With the increase in digitalization of modern life, the protection of private life has become more complicated, since scientific and technological progress has led to a rapid increase in threats to its inviolability, both from criminals and from the state in order to protect national danger (in particular, in conditions of war or a state of emergency).

It is stated that at present, despite a number of documents adopted in international and national legislation, there are many gaps in this area that need to be addressed. This is due primarily to the fact that the problem of finding and determining the specifics of fundamental human rights in the digital environment has arisen relatively recently and its solution is being slowed down due to intensive technological development. The need to develop an effective administrative and legal mechanism that would allow controlling advanced technologies used in state surveillance of citizens and thus balance the concept of the need to protect national security and human rights is emphasized.

Key words: digitalization of law, digital revolution, human rights, human freedoms, digital rights, protection of rights and freedoms, rule of law, derogation of law, state of emergency and martial law.

АДМІНІСТРАТИВНЕ,
ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

*Зайка І. В.,**аспірант кафедри адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету*

КОНТРОЛЬ ЗА ВИКОРИСТАННЯМ ЗЕМЕЛЬ: ПРАВОВІ ВИКЛИКИ ТА МЕХАНІЗМИ ЗДІЙСНЕННЯ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню актуальних змін у правовому регулюванні відносин використання земельних ресурсів в Україні, спричинених воєнним станом через російську збройну агресію. Аналізуються ключові трансформації земельного законодавства, їхній вплив на правовий статус земель, територіальних громад і суб'єктів земельних відносин, а також пропонуються заходи для адаптації нормативно-правової бази до умов війни та постконфліктного відновлення. Досліджено новели щодо спрощення процедур надання земельних ділянок для оборонних потреб, зокрема для будівництва укріплень, розміщення військової інфраструктури та інших об'єктів. Особливо розглянуто особливий режим землекористування в зонах бойових дій, який передбачає обмеження обігу земель, спеціальні правила їх використання та посилений контроль з боку військових адміністрацій. Стаття висвітлює суперечливий вплив воєнного стану на права територіальних громад на землю. З одного боку, громади втратили частину повноважень через перерозподіл функцій на користь місцевих військових адміністрацій. З іншого – вони змушені адаптуватися до нових умов, балансувати між потребами оборони та обов'язками з управління земельними ресурсами. Це створює правові колізії, які потребують чіткого врегулювання. У статті особлива увага приділена вдосконаленню законодавства для забезпечення стабільності земельних відносин і захисту прав землекористувачів. Воєнний стан виявив прогалини, зокрема щодо земель, які зазнали руйнувань чи забруднень. Запропоновано комплекс заходів: уточнення повноважень місцевих військових адміністрацій для уникнення конфліктів з органами місцевого самоврядування; створення механізмів захисту прав землекористувачів, які втратили доступ до земель через окупацію, бойові дії чи використання землі для потреб військових, включаючи компенсації та надання альтернативних земельних ділянок; розробка гнучких процедур інвентаризації та управління землями. Важливою пропозицією є запровадження категорії «землі, що зазнали воєнного впливу» зі спеціальним правовим режимом, який регулюватиме їх відновлення.

Результати дослідження мають теоретичне значення, поглиблюючи розуміння впливу воєнного стану на правове регулювання земельних правовідносин, та практичне – як основа для реформування законодавства. Запропоновані заходи сприятимуть стабілізації земельних відносин під час воєнного стану та формуванню стратегії відновлення земельного фонду після його припинення чи скасування. Запропоновані автором рекомендації можуть бути використані органами влади, органами місцевого самоврядування для забезпечення ефективного управління землями та захисту прав суб'єктів земельних відносин у воєнний і поствоєнний періоди.

Ключові слова: воєнний стан, земельні права, забруднення земель, контроль за використанням земель, механізми захисту, охорона земель та ґрунтів, правові виклики.

Постановка проблеми. Початок повномасштабної російської агресії проти України 24 лютого 2022 року кардинально змінив усі сфери суспільного життя, включаючи систему земельних відносин. Введення воєнного стану на території України створило надзвичайні умови, які потребували швидкого реагування та адаптації існуючої правової системи до нових реалій. Земельні ресурси, що традиційно становлять основу економічного потенціалу держави, опинилися під загрозою не лише окупації, фізичного знищення, а й правової невизначеності.

У зв'язку цим актуальним стає дослідження практичного вирішення проблем, що виникли в сфері землекористування під час воєнного стану. Це стосується передусім: обмеження функціонування Державного земельного кадастру, проблем з роботою Реєстру речових прав на нерухоме майно, змін у процедурах укладення договорів оренди земель сільськогосподарського призначення, заборони безоплатної приватизації земельних ділянок, запровадження пільг щодо плати за землю постраждалих категорій осіб та земель, де ведуться бойові дії.

Стан дослідження. Проблематика адміністративно-правового регулювання землекористування в умовах воєнного стану є новою для української юридичної науки, оскільки до 2022 року подібні дослідження не проводилися через відсутність практичної необхідності. Водночас існує значний масив наукових праць, присвячених загальним питанням земельного права України.

Фундаментальні дослідження теоретичних засад земельного права України проводили В.І. Андрейцев, Г.І. Балюк, А.М. Мірошніченко, В.В. Носік, М.В. Шульга та інші. Їхні праці заклали міцне підґрунтя для розуміння природи земельних правовідносин, особливостей правового режиму різних категорій земель та механізмів державного управління у сфері землекористування.

Окремі аспекти земельних відносин, в том у числі, адміністративно-правового регулювання землекористування в Україні були предметом досліджень таких учених, як А.П. Гетьман, Р.В. Ігонін, Р.А. Калюжний, Л.В. Коваль, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, В.І. Курило, В.В. Пахомов, О.П. Світличний та інші.

В.І. Андрейцев, розглядає землю як багатогранний об'єкт, що поєднує природний, економічний і правовий аспекти. У своїх працях визначає землю як об'єкт державного контролю, що забезпечується через систему нормативно-правових актів, земельного кадастру та моніторингу [1, с. 158].

В.В. Носік та А.М. Мірошніченко визначають землю як об'єкт комплексного контролю, що охоплює правові, економічні та екологічні аспекти [2, с. 16–17]. У працях А.М. Мірошніченко земля розглядається як об'єкт, що вимагає державного та громадського контролю для забезпечення сталого розвитку, включає в себе, зокрема, кадастровий облік, екологічний моніторинг, правовий нагляд. А.М. Мірошніченко підкреслює роль місцевих громад у контролі за використанням земель комунальної власності [2, с. 112].

Досліджуючи правову суть контролю М.В. Шульга акцентує увагу на екологічному аспекті контролю який здійснюється через державні органи, які перевіряють дотримання норм, зокрема, родючості ґрунтів, використання агрохімікатів і захисту від незаконної забудови., наголошує на необхідності інтеграції екологічного та земельного контролю для забезпечення сталого землекористування [3, с. 141].

З початком російської агресії проти України почали з'являтися перші публікації, присвячені специфіці правового регулювання земельних відносин у воєнний час. Так, аналітична записка Асоціації міст України за 2023 рік, присвячена стану правового регулювання земельних відносин, містить детальний аналіз змін у законодавстві, спричинених воєнним станом. Окрема увага приділена проблемам, з якими стикаються органи місцевого самоврядування, зокрема обмеження їхніх повноважень через посилення ролі військових адміністрацій, правові колізії та труднощі в управлінні земельними ресурсами в умовах війни [4]. Р. Редька аналізує правові механізми відшкодування збитків, завданих земельному фонду України через військову агресію [5].

Водночас слід зазначити, що комплексних досліджень, присвячених адміністративно-правовому регулюванню землекористування в умовах воєнного стану, поки що бракує. Більшість наявних публікацій носить фрагментарний характер і стосується окремих аспектів законодавства. Це створює потребу в системному аналізі всього комплексу питань, пов'язаних із адаптацією земельного законодавства та практики його застосування до умов війни.

У цьому контексті дане дослідження охоплює кілька ключових аспектів правового регулювання. Зокрема, конституційно-правовий вимір спрямований на забезпечення захисту права власності на землю в умовах його тимчасового обмеження через воєнний стан. Адміністративно-правовий аспект передбачає аналіз повноважень органів публічного управління у сфері земельного контролю, включаючи механізми здійснення контрольних функцій. Земельно-правова складова досліджує специфіку правового режиму різних категорій земель, особливості реалізації земельних прав та трансформацію земельно-правових інститутів у період функціонування особливого правового режиму воєнного стану.

Мета статті полягає в аналізі впливу воєнного стану на адміністративно-правове регулювання землекористування в Україні, виявленні ключових викликів для забезпечення прав на землю та розробленні пропозицій щодо вдосконалення механізмів правового регулювання для гарантування захисту прав власників на землю.

Для досягнення мети ставляться такі завдання: 1) проаналізувати особливості адміністративно-правового регулювання використання земель в умовах воєнного стану; 2) проаналізувати вплив воєнних дій на реалізацію земельних прав громадян,

територіальних громад і суб'єктів господарювання; 3) виявити основні правові, інституційні та інші виклики у сфері землекористування; 4) запропонувати заходи для забезпечення прав на землю та вдосконалення системи контролю за використанням земельних ресурсів.

Методологія дослідження базується на системному аналізі нормативно-правових актів, статистичному аналізі даних про збитки земельному фонду, порівняльно-правовому методі та методі експертних оцінок.

Виклад основного матеріалу. Запровадження воєнного стану спричинило масштабну трансформацію нормативно-правової бази у сфері земельних відносин. Це вплинуло на конституційні гарантії права власності, які набули нового трактування відповідно до вимог національної безпеки.

Земельний кодекс України зазнав змін унаслідок ухвалення спеціальних законодавчих актів, адаптованих до умов воєнного часу. Зокрема, було змінено порядок здійснення державного контролю за використанням та охороною земель, спрощено процедури надання земельних ділянок для оборонних потреб, а також запроваджено особливий режим землекористування у прифронтових зонах.

Ключовим нормативним актом став Закон України «Про правовий режим воєнного стану», який визначає межі можливих обмежень земельних прав, зокрема щодо власності на земельні ділянки, коли їх використання стає критично важливим у контексті військових потреб [6].

Основні зміни в земельному законодавстві включають тимчасову заборону безоплатної приватизації земельних ділянок державної та комунальної власності, що спрямовано на запобігання зловживанням у період ослаблення контрольних функцій держави, введено тимчасові обмеження на зміну цільового призначення земельних ділянок, що впливає на планування території та реалізацію інфраструктурних проєктів. Водночас було збережено право на приватизацію земельних ділянок за плату, що забезпечує баланс між необхідністю посилення контролю та реалізацією законних прав громадян [7].

Воєнні дії значно вплинули на всіх суб'єктів земельних відносин. Територіальні громади, як суб'єкти земельних відносин опинилися в суперечливій ситуації, оскільки з одного боку отримали додаткові повноваження щодо управління комунальними землями для вирішення надзвичайних ситуацій воєнного часу, включаючи право передавати земельні ділянки в тимчасове користування для розміщення об'єктів цивільного захисту, облаштування пунктів обігріву та тимчасового проживання, створення складських приміщень для гуманітарної допомоги. З іншого боку, багато громад втратили значну частину своїх земельних ресурсів через окупацію або знищення внаслідок бойових дій. Особливо гостро постала проблема фінансування місцевих бюджетів, значна частина доходів яких формувалася за рахунок плати за землю та податку на нерухоме майно.

В умовах воєнного стану громади змушені посилювати моніторинг землекористування, зокрема щодо незаконного захоплення земель, їхнього нецільового використання та екологічних загроз. Важливим аспектом є ідентифікація наслідків бойових дій, таких як забруднення ґрунтів, наявність мінних полів та руйнування інфраструктури. Це вимагає оперативного оцінювання стану земельних ресурсів та прийняття відповідних управлінських рішень для ефективного контролю.

Слід зазначити, що охорона земельних ресурсів ускладнюється через військові дії та їхні наслідки. Значна частина територій може бути забруднена або пошкоджена, що потребує розробки спеціальних заходів з рекультивациі та відновлення земель. Крім того, громади стикаються з проблемами незаконного вирубування лісів, порушення водного балансу та деградації ґрунтів. Важливим завданням є розробка програм екологічного моніторингу та впровадження заходів з охорони земельних ресурсів.

Громадяни України, як основна категорія власників земельних ділянок, зазнали найбільшого впливу від воєнних дій. Основні проблеми реалізації земельних прав громадян включають неможливість фізичного доступу до земельних ділянок на окупованих територіях, що унеможливує здійснення права користування та розпорядження землею. Мінування сільськогосподарських угідь створило додаткові перешкоди для використання земель навіть на деокупованих територіях.

Суб'єкти господарювання, особливо в аграрному секторі, зазнали катастрофічного негативного впливу воєнних дій, що суттєво обмежило їхні можливості реалізації земельних прав. За оцінками Київської школи економіки, станом на червень 2023 року прямі збитки, завдані агропромисловому комплексу та земельним ресурсам, склали 8,7 млрд доларів США [8, с. 4]. Водночас загальна сума непрямих збитків, спричинених втратами доходів, необхідністю здійснення додаткових витрат, пов'язаних із війною, а також майбутніми втратами, які ця галузь може понести внаслідок війни, становить 40,3 млрд доларів США. Це є другим за величиною показником після втрат, пов'язаних із знищенням активів промислових підприємств [8, с. 5].

Правовий режим використання земель під час воєнного стану залежить від їхньої категорії та стратегічного значення для держави. В умовах збройного конфлікту запроваджуються специфічні правові механізми, що регулюють управління, контроль та вилучення земельних ділянок з урахуванням їхньої функціонального призначення.

Землі оборонного призначення наразі мають пріоритет у системі земельних відносин. Законодавством передбачено спрощену процедуру вилучення земель для розміщення об'єктів військової інфраструктури, оборонних споруд та інших важливих об'єктів, необхідних для забезпечення національної безпеки. Також встановлено скорочені строки прийняття рішень про вилучення та надання компенсації власникам таких земельних ділянок.

Землі сільськогосподарського призначення підлягають особливому захисту як стратегічний ресурс забезпечення продовольчої безпеки держави. Встановлено посилену відповідальність за псування та забруднення сільськогосподарських земель, а також за незаконне їх вилучення з сільськогосподарського обороту. Водночас передбачено можливість тимчасового переведення окремих ділянок сільськогосподарських земель для розміщення об'єктів критичної інфраструктури та об'єктів оборони.

Землі лісогосподарського призначення також набули особливого статусу у зв'язку з їх значенням для забезпечення екологічної безпеки та як потенційного ресурсу для потреб оборони. Встановлено обмеження на проведення рубок лісу без відповідного дозволу військових адміністрацій у регіонах, де введено воєнний стан.

Поряд з цим, необхідно продовжити законотворчу роботу для врегулювання земельних відносин у повоєнний період від-

новлення. Зокрема, слід визначити правовий режим тимчасового обмеження земельних прав, розробити механізми компенсації збитків, а також встановити особливості здійснення державного контролю на землях, що перебували під окупацією.

Такі землі доцільно виділити в окрему категорію земель, що зазнали воєнного впливу та встановити для них особливий правовий режим, який передбачав би спрощені процедури здійснення контролю за їх використанням та врегулював процедури оцінки збитків, завданих земельним ресурсам, механізми їх відшкодування, порядок проведення рекультивацийних робіт та відновлення родючості ґрунтів.

Ключова роль у реалізації механізму інституційного контролю за використанням та охороною земель в мовах воєнного стану належить місцевим військовим адміністраціям, які набувають особливих повноважень у сфері управління земельними ресурсами. Доцільність здійснення контролю за використанням земель саме військовими адміністраціями обґрунтовується декількома факторами.

По-перше, місцеві військові адміністрації мають пряму інформацію про оперативну обстановку та потреби оборони, що дозволяє їм приймати обґрунтовані рішення щодо використання земельних ресурсів для забезпечення національної безпеки. По-друге, централізована система управління через військові адміністрації забезпечує оперативність прийняття рішень, що є критично важливим в умовах динамічної зміни військової ситуації. По-третє, військові адміністрації мають необхідні повноваження для координації дій різних державних органів та забезпечення комплексного підходу до використання земельних ресурсів.

Повноваження військових адміністрацій у сфері контролю за використанням земель мають включати право приймати рішення про тимчасове обмеження або зміну цільового призначення земельних ділянок для потреб оборони, встановлювати особливий режим використання земель на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих, а також координувати діяльність місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин. Крім того, військові адміністрації повинні мати повноваження щодо визначення порядку компенсації збитків, завданих власникам та користувачам земельних ділянок внаслідок їх використання для оборонних потреб, а також забезпечення контролю за дотриманням встановлених обмежень та заборон у сфері використання земель.

На основі проведеного аналізу можна сформулювати пропозиції щодо вдосконалення адміністративно-правового регулювання контролю за використанням та охороною земель в умовах воєнного стану.

По-перше, необхідно конкретизувати повноваження місцевих військових адміністрацій щодо контролю за використанням земельних ресурсів.

По-друге, необхідно розробити спеціальні механізми захисту прав землевласників і землекористувачів у зонах бойових дій та на тимчасово окупованих територіях. Це може включати створення спеціального реєстру постраждалих земельних ділянок, документування завданих збитків та розробку процедур відновлення порушених прав після звільнення територій.

По-третє, доцільно запровадити гнучкі механізми адаптації земельного законодавства до умов воєнного стану. Пропонується надати уповноваженим органам право встановлювати тимчасові правила землекористування для конкретних територій

з урахуванням особливостей воєнно-політичної обстановки, за умови дотримання основних принципів захисту прав власності.

По-четверта, важливо розробити комплексну програму постконфліктного відновлення земельного сектору. Це включає створення механізмів оцінки завданих збитків, розробку планів відновлення сільськогосподарського виробництва на звільнених територіях.

Висновки. Воєнний стан в Україні спричинив особливі виклики для системи адміністративно-правового регулювання землекористування, що потребують комплексного теоретичного осмислення та практичного вирішення. Проведений аналіз засвідчує, що українське земельне законодавство продемонструвало значну гнучкість та адаптивність до екстремальних умов, проте залишається потреба в його подальшому вдосконаленні.

Основними викликами для забезпечення прав на землю в умовах воєнного стану є обмеження функціонування державних реєстрів, проблеми захисту прав на окупованих територіях, забруднення земель вибухонебезпечними предметами та необхідність балансування між забезпеченням національної безпеки і захистом приватних прав. Ці виклики потребують системного підходу до їх вирішення з урахуванням як короткострокових потреб воєнного часу, так і довгострокових завдань післявоєнного відновлення.

Запропоновані напрями вдосконалення адміністративно-правового регулювання землекористування включають оптимізацію адміністративних процедур, посилення координації між суб'єктами контролю, розробку спеціальних механізмів захисту прав у зонах конфлікту, запровадження гнучких механізмів адаптації законодавства.

Реалізація викладених пропозицій сприятиме не лише ефективному управлінню земельними ресурсами в умовах війни, але й створенню міцного фундаменту для післявоєнного відновлення аграрного сектору України. Водночас важливо забезпечити, щоб тимчасові обмеження прав, запроваджені в умовах воєнного стану, були скасовані одразу після припинення дії особливого правового режиму.

Подальші дослідження в цій сфері мають бути спрямовані на розробку детальних механізмів імплементації запропонованих заходів, аналіз їх відповідності міжнародним стандартам та оцінку їх ефективності в практичній діяльності органів влади та місцевого самоврядування.

Література:

1. Андрейцев В.І. Земельне право і законодавство суверенної України: Актуальні проблеми практичної теорії. К. : Знання, 2005. 445 с.
2. Мірошниченко А. М. Земельне право України : Підручник. 3-тє вид. допов. і перероб. – Київ : Алерта, 2013. 512 с.
3. Шульга М.В., Шульга А.М. Актуальні правові проблеми охорони земель в Україні. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО». 2023. Випуск 37. С. 130–144.
4. Правове регулювання у сфері земельних ресурсів. Київ, 2023. 19 с. URL: https://auc.org.ua/sites/default/files/library/zemlya_az_2023_v2.pdf (дата звернення: 26.05.2025).
5. Редька Р. Закони, що регулюють відшкодування шкоди завданої земельним ділянкам внаслідок військової агресії росії. Agravery.com – аграрне інформаційне агентство. URL: <https://surli.cc/bqxrcs> (дата звернення: 28.05.2025).
6. Про державний контроль за використанням та охороною земель : Закон України від 19.06.2003 № 963-IV : станом на 8 листоп.

2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-15#Text> (дата звернення: 28.05.2025).

7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану : Закон України від 24.03.2022 № 2145-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text> (дата звернення: 28.05.2025).
8. Звіт про прямі збитки інфраструктури та непрямі втрати економіки від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на червень 2023 року. Ін-т Київ. Шк. Економіки, 2023. 60 с. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/09/June_Damages_UKR_Report.pdf (дата звернення: 29.05.2025).

Zaika I. Control over land use: legal challenges and mechanisms of implementation during martial law

Summary. The article is devoted to the study of current changes in the legal regulation of land use relations in Ukraine caused by the state of war due to Russian armed aggression. It analyses key transformations in land legislation, their impact on the legal status of land, territorial communities and subjects of land relations, and proposes measures to adapt the regulatory framework to the conditions of war and post-conflict recovery. The article examines new provisions aimed at simplifying the procedures for granting land plots for defence purposes, in particular for the construction of fortifications, the deployment of military infrastructure and other facilities. Separate consideration is given to the special regime of land use in combat zones, which provides for restrictions on land circulation, special rules for its use and enhanced control by military administrations. The article highlights the contradictory impact of martial law on the land rights of territorial communities. On the one hand, communities have lost some of their powers due to the redistribution of functions in favour of local military administrations. On the other hand, they are forced to adapt to new conditions, balancing the needs of defence and their responsibilities for land management. This creates legal conflicts that require clear regulation. The article pays particular attention to improving legislation to ensure the stability of land relations and protect the rights of land users. Martial law has revealed gaps, particularly with regard to land that has been destroyed or contaminated. A set of measures is proposed: clarification of the powers of local military administrations to avoid conflicts with local self-government bodies; creation of mechanisms to protect the rights of land users who have lost access to land due to occupation, hostilities or the use of land for military purposes, including compensation and the provision of alternative land plots; development of flexible procedures for land inventory and management. An important proposal is the introduction of the category of 'land affected by war' with a special legal regime that will regulate its restoration.

The results of the study are of theoretical importance, deepening the understanding of the impact of martial law on the legal regulation of land relations, and practical importance as a basis for reforming legislation. The proposed measures will contribute to the stabilisation of land relations during martial law and the formation of a strategy for the restoration of the land fund after its termination or cancellation. The recommendations proposed by the author can be used by authorities and local self-government bodies to ensure effective land management and protect the rights of land relations subjects during wartime and post-war periods.

Key words: martial law, land rights, land pollution, land use control, protection mechanisms, land and soil conservation, legal challenges.

*Труба Р. М.,**доктор філософії в галузі права,**докторант Науково-дослідного інституту публічного права*

СУТНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНИХ АКТІВ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. Стаття присвячена з'ясуванню сучасної сутності адміністративних актів органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки. Такими актами запропоновано розуміти засновані на принципах права та нормах чинного законодавства офіційні публічно-владні односторонні волевиявлення у вигляді рішень або юридично значущих дій індивідуального характеру, які приймаються (здійснюються) компетентними органами місцевого самоврядування (їх посадовими особами) в межах повноважень і спрямовуються на регулювання (упорядкування) суспільних відносин з метою попередження, припинення та мінімізації загроз національній безпеці на локальному рівні, а також забезпечення прав і свобод людини та громадянина, громадського порядку й захисту конституційних основ держави на відповідному місцевому рівні. На підставі комплексного осмислення юридичної природи адміністративних актів органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки виокремлено певні юридичні феноменологічні риси цих актів. По-перше, цим актам притаманні особливості їх цільового призначення, адже вони, з одного боку, задовольняють потребу в попередженні, припиненні та мінімізації загроз безпеці на рівні конкретної територіальної громади, а з іншого – забезпечують захист прав і свобод громадян, зокрема в підтримці стабільного функціонування муніципальної інфраструктури та в збереженні громадського порядку. По-друге, вказані адміністративні акти мають функціональні особливості, оскільки за допомогою них органи місцевого самоврядування виконують низку функцій публічного адміністрування, передусім превентивну, контрольну, охоронну та координаційну функцію. По-третє, розглядувані адміністративні акти мають публічно-правове вираження та вплив на безпекову обстановку на місцевому рівні. По-четверте, зазначені адміністративні акти означені особливостями конкретизації (за рахунок локалізації) завдань держави у сфері національної безпеки. У цьому контексті адміністративні акти органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки набувають розширеного конкретно-індивідуального характеру, який враховує не лише індивідуалізованих адресатів таких актів, а й обстановку безпеки певної місцевості, на якій реалізується право на місцеве самоврядування.

Ключові слова: адміністративний акт, адміністративно-правовий порядок, національна безпека, органи місцевого самоврядування, правотворчість, публічне адміністрування, система забезпечення національної безпеки, суб'єкти забезпечення національної безпеки.

Постановка проблеми. В Україні як у сучасній європейській країні, яка стрімко розвивається як правова й демократична держава, на національному рівні (зокрема в процесі

децентралізації публічної влади) переосмислюється потенціал органів місцевого самоврядування як невід'ємного елемента публічної влади, а також суб'єкта, який, реалізуючи функції публічного адміністрування на місцевому рівні, забезпечує громадський порядок і безпеку, впливаючи на безпекову обстановку сфери забезпечення національної безпеки. Важливість такої форми забезпечення національної безпеки складно недооцінити, оскільки значна частина безпекових загроз і ризиків (наприклад, стихійних лих, техногенних аварій, військових загроз тощо) завжди мають чіткий просторовий вимір, який перетинається з територією, на якій територіальні громади реалізують право на місцеве самоврядування. Зважаючи на це, саме органи місцевого самоврядування та їх посадові особи часто є суб'єктами владних повноважень, які першими реагують на відповідні ризики й загрози, а також, належним чином орієнтуючись у місцевій обстановці безпеки, здатні ефективно запобігати та долати такі ризики та виклики, не дозволяючи їм розвиватися до загальнонаціональної форми вираження.

Причому слід урахувати, що відповідна діяльність органів місцевого самоврядування переважно виражається саме в адміністративних актах з приводу забезпечення національної безпеки – індивідуально-владні рішення (дії), що тягнуть юридичні наслідки для конкретних осіб з метою забезпечення національної безпеки. У цьому контексті слід також урахувати й те, що вказані акти органів місцевого самоврядування, з одного боку, характеризуються загальними ознаками адміністративних актів, а з іншого – мають набір особливих властивостей, обумовлених тим, що вони об'єктивуються в контексті реалізації права на місцеве самоврядування. З огляду на це, можемо констатувати, що дослідження юридичної природи суб'єктів системи забезпечення національної безпеки та визначення перспектив здійснення обсягу їх правосуб'єктності не може бути здійснено без комплексного дослідження сутності адміністративних актів органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. На сьогодні аналіз наукової літератури засвідчує відсутність комплексних наукових досліджень, присвячених окресленню юридичного змісту адміністративних актів органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки. Окремим аспектам зазначеного питання присвячені напрацювання низки українських учених, серед яких: І. А. Артеменко [1, с. 271, 273–274], Ю. М. Кириченко [2], В. В. Коваленко [3], С. П. Пономарьов [4, с. 162], В. О. Хоменко [5] та ін. Отже, наукові дослідження цих та інших учених, які розкривали сутність адміністративних актів органів місцевого самоврядування

зокрема та адміністративних актів загалом можуть становити теоретичну основу для уточнення сутнісного змісту адміністративних актів органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Метою статті є з'ясування сутності адміністративних актів органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки. Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі *завдання*: 1) уточнити сутнісний зміст адміністративних актів та їх ознак; 2) сформулювати визначення поняття «адміністративні акти органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки»; 3) окреслити феноменологічний зміст юридичної природи вказаних актів; 4) узагальнити результати наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи зміст адміністративних актів, слід зауважити, що вперше визначення таких актів було окреслено в абзаці 4 п. 1 Тимчасового порядку надання адміністративних послуг. Відповідності до вказаного (нині нечинного) Тимчасового порядку, адміністративними актами Уряд визнає «прийняте суб'єктом рішення індивідуальної дії, спрямоване на набуття, зміну чи припинення прав та обов'язків особи». Причому в Законі України «Про адміністративні послуги» не наведено визначення вказаного поняття, а міститься в п. 3 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про адміністративну процедуру», згідно з якою адміністративним актом слід вважати «рішення або юридично значущу дію індивідуального характеру, прийняте (вчинене) адміністративним органом для вирішення конкретної справи та спрямоване (спрямовану) на набуття, зміну, припинення чи реалізацію прав та/або обов'язків окремої особи (осіб)».

Слід зауважити, що в напрацюваннях українських юристів-адміністративістів на сьогодні можна спостерігати певну розбіжність у тлумаченні сутності адміністративних актів. Зокрема, І. А. Андрушков зазначає, що такими актами слід вважати «рішення індивідуальної дії, прийняте суб'єктом публічної адміністрації, спрямоване на регулювання окремого (конкретного) випадку у сфері публічного адміністрування і яке тягне юридичні наслідки» [6, с. 6]. Конкретизує такий підхід М. О. Небесна, зауважуючи, що «адміністративні акти є тією частиною індивідуальних актів управління, що видаються з метою врегулювання поведінки, реалізації прав і обов'язків фізичних і юридичних осіб, що організаційно не підпорядковані органу публічної адміністрації» [7, с. 132]. Своєю чергою М. В. Гаріфуллін зазначає, що адміністративні акти загалом доцільно поділити на два види: ненормативні (тобто індивідуальні) та нормативні. Так, до нормативних адміністративних актів варто відносити ті, які у своєму тексті (а з огляду на можливість існування адміністративних актів не лише у формі документа – у своєму змісті) містять загальні правила належної поведінки. Натомість ненормативний акт визначає поведінку конкретно визначеного суб'єкта [8, с. 398]. У контексті норм чинного законодавства слід відокремлювати адміністративні та адміністративні нормативно-правові акти. Вказане розмежування стає більш очевидним, з огляду на такі ознаки адміністративних актів [див., напр.: 5, с. 86; 9, с. 11–12; 11, с. 24–25]: по-перше, мають індивідуальний характер; по-друге, їм притаманна односторонність; по-третє, ці акти тісно пов'язані з публічним адмініструванням і є виразом управлінської функції публічної влади; по-четверте, вони спрямовані на регулювання поведінки зовнішніх суб'єктів, які не належать до відповідного органу публічної служби.

Стосовно адміністративних актів органів місцевого самоврядування слід зауважити, що вони «виражають місцеві інтереси та приймаються з метою вирішення питань місцевого значення» [11, с. 33]. Вказану особливість адміністративних актів цих суб'єктів владних повноважень учені окреслюють у межах визначення сутнісного змісту таких актів. Зокрема, Ю. М. Кириченко зазначає, що «адміністративний акт органу місцевого самоврядування – це юридичне волевиявлення суб'єкта місцевого самоврядування нормативного або індивідуального характеру, прийняте в установленому порядку в межах компетенції органу місцевого самоврядування або його посадової особи, за допомогою якого вирішуються питання місцевого значення» [12, с. 43].

Викладене вище дає змогу дійти висновку, що адміністративний акт органу місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки – це засноване на принципах права і нормах чинного законодавства (включаючи також акти органів місцевого самоврядування) офіційне публічно-владне одностороннє волевиявлення у вигляді рішення або юридично значущої дії індивідуального характеру, яке приймається (здійснюється) компетентним органом місцевого самоврядування (його посадовою особою) в межах його повноважень і спрямоване на регулювання (впорядкування) суспільних відносин з метою попередження, припинення і мінімізації загроз національній безпеці на муніципальному рівні, а також забезпечення прав і свобод людини та громадянина, громадського порядку та захисту конституційних основ держави на відповідному рівні.

Ураховуючи викладене, можемо дійти висновку, що галузеве феноменологічне значення адміністративних актів органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки виявляється в таких їх особливостях:

1. Специфіка цільового призначення адміністративних актів органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки. Адміністративні акти органів місцевого самоврядування (зокрема ті, які приймають у межах делегованих їм повноважень) посідають чільне місце в структурі публічного адміністрування у сфері забезпечення національної безпеки, безпосередньо впливаючи на стан національної безпеки на місцевому рівні. Осмислюючи цільове призначення цих актів, варто зауважити, що їх призначення визначається поєднанням двох ключових компонентів: по-перше, необхідністю попередження, припинення і мінімізації загроз безпеці на рівні конкретної територіальної громади, і, по-друге, забезпеченням реалізації публічного інтересу, що полягає в захисті прав і свобод громадян, підтримці стабільної життєдіяльності муніципальної інфраструктури та збереженні громадського порядку. Відповідна двоаспектна природа адміністративних актів органів місцевого самоврядування виявляється в тому, що, з одного боку, вони впорядковують різні сфери буття людини та суспільства, здатні впливати на безпеку життєдіяльності громади на місцевому рівні та населення держави загалом (з огляду на негативний потенціал недотримання вимог пожежної та екологічної безпеки, недостатності санітарно-епідеміологічного контролю тощо). З іншого боку, зазначені акти слугують інструментом оперативного реагування на ситуації, що мають потенційно небезпечні наслідки для суспільства. Практична реалізація цього завдання виявляється в разі виникнення в певному населеному пункті (місцевості) стихійних лих або техногенних катастроф, а також під час виявлення критичних вразливостей на об'єктах, що становлять систему критичної інфраструктури. У таких ви-

падках органи місцевого самоврядування, керуючись нормами національного законодавства та власними статутними актами, приймають адміністративні рішення, що дозволяють своєчасно застосувати заходи, спрямовані на усунення або обмеження відповідних несприятливих наслідків.

2. Функціональні особливості адміністративних актів органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки. Прийняття адміністративних актів органами виконавчої влади, як було зазначено вище, дозволяє цим суб'єктам владних повноважень повноцінно функціонувати як суб'єкт публічної адміністрації загалом та як суб'єкт забезпечення національної безпеки зокрема. Завдяки таким актам органи виконавчої влади здійснюють попереджувальну (превентивну) функцію, попереджаючи ситуації (дії та події), які становлять реальну або ж потенційну шкоду безпековій обстановці у сфері забезпечення національної безпеки. Крім превентивної, органи місцевого самоврядування за рахунок адміністративних актів виконують також регулятивну функцію, дозволяючи впорядкувати конкретні відносини, пов'язані з національною безпекою та її забезпеченням. Також за рахунок адміністративних актів органи місцевого самоврядування щодо національної безпеки здійснюється контрольна функція цих суб'єктів владних повноважень, адже саме в таких актах можуть закріплюватися результати контрольно-наглядової діяльності цих органів публічної служби, встановлюватися заходи адміністративного впливу стосовно виявлених порушень, що можуть створювати або обтяжувати наслідки наявних безпекових ризиків у сфері національної безпеки та її забезпечення. Закономірним є й те, що розглядувані акти дозволяють зазначеним органам публічної служби реалізувати свою охоронну функцію, спрямовану на захист прав членів територіальної громади та громадського порядку. Серед інших функцій можемо також виокремити й координаційну функцію органів місцевого самоврядування, що реалізується завдяки адміністративним актам як інструменту узгодження дій різних суб'єктів забезпечення національної безпеки на місцевому рівні.

3. Особливості публічно-правового вираження та впливу на безпекову обстановку на місцевому рівні. Адміністративні акти, як уже було зазначено, загалом є ключовим інструментом функціонування публічної адміністрації, однак адміністративні акти органів місцевого самоврядування становлять специфічну форму реалізації публічної влади саме на місцях. Завдяки цьому органи місцевого самоврядування в межах своєї компетенції можуть у передбаченому законодавством порядку реагувати на безпекові ризики (виклики), що виникають на місцевому рівні, а отже, запроваджувати необхідні обмежувальні або дозвільні заходи, видавати розпорядження, що мають обов'язкову силу тощо. Ураховуючи те, що адміністративні акти мають індивідуальний характер, відповідні акти органів місцевого самоврядування безпосередньо регулюють конкретні ситуації та поведінку конкретних адресатів, здійснюючи таким чином фрагментарний (причому часто досить істотний) вплив на безпекову обстановку на відповідному рівні публічного адміністрування у сфері забезпечення національної безпеки. Таким чином, важливим є те, що адміністративні акти органів місцевого самоврядування (як невід'ємної частини системи забезпечення національної безпеки) має інформаційний характер, завдяки якому територіальна громада переконується в тому, як саме відповідні органи публічної служби реагують на безпекові ризики та загрози, а отже,

формують інформаційну основу для здійснення громадського контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування як суб'єкта забезпечення національної безпеки.

4. Особливості конкретизації (за рахунок локалізації) завдань держави у сфері національної безпеки. Розглядаючи адміністративні акти органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки у відповідному контексті, зазначимо, що завдяки цим актам вказані органи публічної служби можуть забезпечувати індивідуалізовану (тобто вже не лише в предметному та суб'єктному контексті, а й в аспекті особливостей обстановки безпеки, яка не є однаковою по всій території держави, особливо в умовах триваючої війни) прикладну значущість низки положень чинного законодавства та політики держави у сфері національної безпеки. Отже, адміністративні акти органів місцевого самоврядування дозволяють урахувати місцеву специфіку безпекової обстановки певної місцевості (наприклад, особливості території, критичну інфраструктуру, соціально-економічну обстановку, культурно-етнічний контекст тощо), яка фактично не може в повному обсязі враховуватися на рівні законодавства.

Висновки. Адміністративні акти органів місцевого самоврядування, які є значущими суб'єктами забезпечення національної безпеки (передусім у результаті реформи децентралізації публічної влади), спрямовані на своєчасне й точкове вирішення конкретних життєвих ситуацій, які можуть створювати або посилювати ризики для національної безпеки, а також загрожувати публічним інтересам і правам громадян (передусім членам територіальної громади). Основне завдання таких актів полягає у використанні правових інструментів і методів, а також владних повноважень органів місцевого самоврядування для забезпечення безпеки територіальної громади, підтримання сталого правопорядку та реалізації державної політики у сфері національної безпеки. Таким чином, розглядувані адміністративні акти слугують ефективним інструментом практичної реалізації завдань, визначених державою у сфері забезпечення національної безпеки, що знаходить своє конкретне втілення в адміністративних актах органів місцевого самоврядування, які враховують безпекову обстановку відповідної (конкретно-індивідуалізованої) місцевості. Тобто ці акти адаптують загальні завдання, визначені державою в межах державної політики у сфері національної безпеки, до умов конкретного регіону або населеного пункту, забезпечуючи в такий спосіб ефективне застосування принципів забезпечення національної безпеки в публічному адмініструванні на місцях, сприяючи в такий спосіб досягненню балансу між загальнодержавними пріоритетами у сфері національної безпеки й особливостями забезпечення стану безпеки на локальному рівні.

Література:

1. Артеменко І. А. Органи публічної адміністрації як суб'єкти адміністративно-процесуального права: теорія та практика : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Дніпро, 2017. 433 с.
2. Кириченко Ю. М. Адміністративно-правові акти органів місцевого самоврядування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 43, Т. 4. С. 230–233.
3. Коваленко В. В. Юридична служба органів місцевого самоврядування як суб'єкт підзаконної нормотворчості. *Право і безпека*. 2012. № 3 (45). С. 97–100.
4. Пономарьов С. П. Адміністративно-правове забезпечення діяльності сектору безпеки і оборони України : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Дніпро, 2018. 488 с.

5. Хоменко В. О. Інструменти діяльності органів місцевого самоврядування: сутність та зміст. *Журнал східноєвропейського права*. 2013. № 1. С. 83–89.
6. Андрушков І. А. Інструменти публічного адміністрування. *Стан та перспективи розвитку адміністративного права України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет конф. (Одеса, 20 жовт. 2023 р.). Одеса : ОДУВС, 2023. С. 6–8.
7. Небесна М. О. Адміністративні акти контролюючих органів у сфері оподаткування: поняття та ознаки. *Право і суспільство*. 2018. № 4, Ч. 2. С. 130–135.
8. Гаріфуллін М. В. Наукові дефініції й практики законодавчого закріплення поняття «адміністративний акт»: вітчизняний та закордонний досвід. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 395–401. Doi:10.31733/2078-3566-2023-1-395-401.
9. Патеріло І. В. Сутність та особливості адміністративних актів як основних інструментів діяльності публічної адміністрації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 31, Т. 3. С. 10–14.
10. Тимошук В. П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії : монографія. Київ : Конус-Ю, 2010. 296 с.
11. Кириченко Ю. М. Адміністративно-правові засади діяльності органів місцевого самоврядування в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2019. 42 с.
12. Кириченко Ю. М. Адміністративні акти органів місцевого самоврядування: проблеми визначення й реалізації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2020. № 43. С. 40–43. Doi: 10.32841/2307-1745.2020.43.8.

Truba R. The essence of administrative acts of local government bodies as entities of ensuring national security

This paper explores the contemporary nature of administrative acts issued by local governments as actors ensuring national security. These acts are defined as official, public-authoritative, unilateral expressions

of will – taking the form of decisions or legally significant actions of an individual nature. They are grounded in the principles of law and the norms of current legislation, adopted (or executed) by competent local government bodies (or their officials) within their authorized powers. Their objective is to regulate (organize) public relations for preventing, suppressing, and minimizing threats to national security at the municipal level, as well as for safeguarding human and civil rights and freedoms, maintaining public order, and protecting the constitutional foundations of the state in their respective local areas. A comprehensive understanding of the legal nature of these administrative acts reveals several legal and phenomenological characteristics. First, they serve a specific purpose: while they aim to prevent, halt, and mitigate security threats within a particular territorial community, they also protect citizens' rights and freedoms by preserving the stable functioning of municipal infrastructure and upholding public order. Second, they exhibit functional features, as local governments can employ them to execute important public administration functions, including preventive, control, security, and coordination measures. Third, they carry a public-legal expression and exert an impact on security conditions at the local level, which falls under the jurisdiction of the respective local authority. Fourth, these acts are marked by the specific localization of state security tasks. Consequently, administrative acts of local self-government bodies, as actors in ensuring national security, acquire an extended specific and individual character. This approach not only addresses the individualized addressees of these acts but also incorporates the security situation of a particular area, where the right to local self-government is exercised.

Key words: administrative act, administrative and legal order, law-making, local government bodies, national security entities, national security system, national security, public administration.

Філатов В. В.,*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ОСІБ, ЯКІ БУЛИ ПОЗБАВЛЕНІ СВОБОДИ ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Анотація. У статті здійснено аналіз адміністративно-правових аспектів соціального захисту осіб, які були позбавлені свободи внаслідок збройної агресії проти України. Автор зазначає, що вказані особи вважаються жертвами конфлікту, яким завдана шкода і які набувають особливого міжнародно-правового та національного статусу, що забезпечує низку додаткових прав і гарантій. Було констатовано, що встановлення факту позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України відбувається в рамках окремої процедури, яка регламентована нормами адміністративного законодавства. Доведено, що ця процедура ґрунтується не тільки на нормах національного законодавства, оскільки спирається на міжнародно-правові стандарти у сфері прав людини. Аргументовано, що особи позбавлені особистої свободи мають права на гарантії від держави, які враховують їхні потреби (відновлення документів, працевлаштування, отримання правової допомоги, медико-психологічна реабілітація тощо). Наголошено на необхідності розмежування потреб осіб, які були позбавлені особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України. Зазначено, що на етапі конфлікту самі особи та члени їхніх сімей потребують додаткових прав і гарантій від держави, а також гуманітарної допомоги. При цьому відзначено, що на постконфліктному етапі актуалізуються потреби в інституційній підтримці самоорганізації, залученні до процесів формування політики та національної пам'яті. Автор доходить висновку, що в законодавстві України доволі чітко окреслено адміністративно-правові аспекти встановлення факту позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України. Обґрунтовано, що ключове завдання держави на етапі конфлікту полягає в необхідності сформувати комплексну політику соціально-економічного та правового захисту жертв, а в умовах постконфліктного розвитку – забезпечити їм право на правду та участь в державному (місцевому) управлінні.

Ключові слова: адміністративно-правові засади, держава-агресор, збройна агресія, жертви конфлікту, перехідне правосуддя, соціально-правовий захист.

Постановка проблеми. Жертви конфлікту є особливими учасниками перехідних процесів, оскільки міжнародне право гарантує їм спеціальний міжнародно-правовий статус. В свою чергу на національному рівні держава також повинна забезпечити їм окремий правовий статус та надати низку необхідних гарантій. Однією з найбільш значущих за обсягом категорій жертв конфлікту є особи, щодо яких встановлено факт позбавлення їх особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України. На сьогодні в державі існує профільний законодавчий акт, втім

є низка проблем щодо отримання окремих гарантій. Це вказує на певну недосконалість адміністративно-правових аспектів забезпечення соціального захисту цих осіб, наслідком чого є соціальний конфлікт та соціальна відчуженість цієї категорії жертв конфлікту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Частково у своїх наукових працях проблематику захисту прав осіб, які були позбавлені особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України досліджували Н. П. Бортник та Т. В. Линник. Однак, комплексних досліджень адміністративно-правових аспектів соціального захисту означеної категорії жертв конфлікту не проводилося, що вказує на актуальність обраного напрямку наукового пошуку.

Формування цілей статті. Метою статті є аналіз адміністративно-правових аспектів соціального захисту осіб, які були позбавлені свободи внаслідок збройної агресії проти України.

Виклад основного матеріалу. Н. П. Бортник справедливо зауважує, що право на життя має свої цілі, які реалізуються законодавцем як основні вектору в політиці сучасної держави, оскільки перехід до сталого розвитку потребує гармонійно розвиненої людини, особистість, яка має високу моральність і духовність. Законодавець за допомогою певних механізмів, гарантій, закріплених у нормативно-правових актах, покликаний бути двигуном прогресу у розгортанні демократичних відносин на національному рівні [1, с. 23]. Слід погодитися з цією тезою але додати, що навіть в умовах збройного конфлікту право на свободу гарантовано людині нормами міжнародного гуманітарного права, і забезпечується на національному рівні.

Слід виходити з того, що право на свободу є занадто важливим в демократичному суспільстві, тому людина не втрачає можливість користуватися захистом, передбаченим національним законодавством та міжнародно-правовими актами, навіть якщо вона сама дала згоду на взяття під варту, особливо, якщо ця людина не має дієздатності для того, щоб погодитися або не погодитися із запропонованими діями [2, с. 7]. Дуже часто подібні випадки фіксують на тимчасово окупованих територіях. Слід зауважити, що особи, які були позбавлені особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України в перехідному правосудді вважаються жертвами, яким завдана шкода і які набувають особливого міжнародно-правового та національного статусу, що забезпечує низку додаткових прав і гарантій, зокрема права на правду, повернення й відшкодування.

В свою чергу під шкодою ми розуміємо моральну або майнову шкоду, примусове переміщення або депортацію, шкоду, завдану здоров'ю людини (включаючи смерть членів сім'ї),

неможливість користування майном, шкоду, завдану системними порушеннями прав людини (дискримінація, незаконне переслідування, обмеження конституційних прав і свобод тощо). Візуалізація жертв конфлікту в стратегіях перехідного правосуддя відбувається саме через шкоду, яка була завдана внаслідок соціальних потрясінь. Поряд з цим, шкода окреслює змістовне наповнення окремих напрямів перехідного правосуддя, зокрема характеризує питання компенсації та пошуку правди [3, с. 351].

Громадяни України, які були позбавлені свободи державою-агресоркою, за законодавством України мають право на отримання низки гарантій. Серед них зокрема можна виділити: право на правову допомогу, право на медичну допомогу та реабілітацію, право на психологічний супровід, право на щорічну та одноразову грошову допомогу, право на забезпечення житлом тощо. Усі ці гарантії закріплені в нормах Закону України від 26 січня 2022 року № 2010-IX «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей». Однак, важливою передумовою набуття цих гарантій є встановлення самого факту позбавлення особи особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України. Тільки в такому випадку особа або члени її сім'ї можуть отримати додаткові права від держави [4].

На рівні законодавства визначене коло осіб, які можуть розраховувати на означені гарантії. Зокрема, до числа осіб, щодо яких може бути встановлений факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України: 1) осіб, яких було позбавлено особистої свободи у зв'язку із захистом державного суверенітету, незалежності, територіальної цілісності і недоторканності України; 2) цивільних осіб, яких було позбавлено особистої свободи під час перебування на тимчасово окупованих територіях України або на території держави-агресора. До останньої категорії входять посадовці, громадські активісти, а також особи, які по суті стали заручниками держави-агресорки [4]. На момент ухвалення профільного законодавчого акту він не охоплював усіх осіб, які були позбавлені особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України.

Саме тому у 2023 році було прийнято Закон України від 29 червня 2023 року № 3181-IX, яким було розширено перелік підстав для встановлення факту позбавлення особи особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України та приведення окремих його положень у відповідність із законодавством. Важливість цього документу полягає в тому, що він розширив коло звільнених цивільних осіб, які можуть розраховувати на гарантії від держави. Зокрема, в тексті закону було закріплено категорію «тимчасово окуповані території України». До цього моменту, використовувався термін «тимчасово окуповані території Донецької і Луганської областей та Автономної Республіки Крим і міста Севастополя». Означені зміни зумовлені повномасштабним вторгненням в умови якого з'явилися новоокуповані території. Мова йде про окремі населені пункти Запорізької, Херсонської та Харківської областей, враховуючи ті, які були звільнені протягом останніх двох років війни [5].

Згідно статті 4 профільного закону, підставами для встановлення цього факту є: 1) заява особи або її законного представника, або члена сім'ї особи; 2) документ, що підтверджує факт перебування в неволі (довідка про те, що військовослужбовець або інша особа перебуває (перебувала) в місцях несво-

боди внаслідок збройної агресії проти України; документ, що підтверджує участь особи в АТО, ООС а також у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації проти України); 3) витяг з Єдиного державного реєстру досудових розслідувань (за наявності кримінального провадження стосовно особи); 4) повідомлення органів сил безпеки та сил оборони стосовно особи. Усі надані документи розглядаються Комісією з питань встановлення факту позбавлення особи особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, яка утворюється при Мінреінтеграції [4].

Отже, встановлення факту позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України відбувається в рамках окремої процедури, яка регламентована нормами адміністративного законодавства. По суті це окрема процедура, яка індивідуалізована на рівні підстав та владних інституцій, які приймають в ній участь. Ключова роль в цій сфері відведена Комісії з питань встановлення факту позбавлення особи особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, яка має наступні завдання:

1) розгляд заяв та матеріалів щодо встановлення факту позбавлення особи особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, визнання членом сім'ї особи, стосовно якої встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України;

2) прийняття рішень про встановлення факту позбавлення особи особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України чи про невідповідність цього факту;

3) прийняття рішень про визнання членом сім'ї особи, стосовно якої встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, чи про відмову у такому визнанні;

4) проведення аналізу практики застосування законодавства з питань соціального та правового захисту осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України;

5) встановлення дати початку строку позбавлення особи особистої свободи під час прийняття рішення про встановлення факту позбавлення особи особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, а також дати її звільнення [6].

У Положенні про вказану Комісію, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2022 року № 1281 вказано, що до її складу входять: представник, визначений Президентом України; по одному представнику Мінрозвитку, МЗС, Мін'юсту, Міноборони, МВС, Мінсоцполітики, МОЗ, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Офісу Генерального прокурора, СБУ, Служби зовнішньої розвідки, Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим; не більше п'яти представників від громадських об'єднань, у тому числі міжнародних, що провадять діяльність у сфері захисту прав людини [6]. Це свідчить про комплексний підхід до формування та роботи комісії, який має забезпечити її незалежність та ефективність.

Постановою Кабінету Міністрів України від 11 грудня 2019 року № 1122 були врегульовані питання використання коштів, передбачених у державному бюджеті на здійснення заходів щодо захисту і забезпечення прав та свобод осіб, які позбавлені (були позбавлені) особистої свободи незаконними збройними формуваннями, окупаційною адміністрацією та/

або органами влади Російської Федерації з політичних мотивів, а також у зв'язку з громадською, політичною або професійною діяльністю таких осіб, підтримки зазначених осіб та членів їх сімей, заходів з реінтеграції населення тимчасово окупованих територій [7]. Отже, державні гарантії забезпечені конкретним механізмом фінансування окремих заходів, що робить їх реальними для вигодонабувачів.

Т. В. Линник справедливо зауважує, що відповідно до чинної організаційно-правової моделі захисту осіб, позбавлених особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України набуває виключної управлінської суб'єктності у відповідних правовідносинах а тому для неї стають вагомими стандарти Європейського суду з прав людини щодо діяльності квазісудових органів. Крім того значущим є дотримання Комісією та іншими органами влади усього комплексу норм та процедур Женевських конвенцій та інших релевантних норм міжнародного права. При цьому основними викликами відповідної діяльності слід вважати баланс конфіденційності та транспарентності у процедурі захисту осіб, позбавлених особистої свободи внаслідок збройної агресії [8, с. 390]. Вбачається, що процедура встановлення факту позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України ґрунтується не тільки на нормах національного законодавства. Вона також спирається на міжнародно-правові стандарти у сфері прав людини. Коротко схарактеризуємо відповідні міжнародно-правові акти:

– Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року (гарантує права на свободу та особисту недоторканність, а також містить пряму заборону катувань та використання примусової праці) [9];

– Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року (містить право на компенсацію, а також право на справедливий суд та безпосередню участь в управлінні своєю країною [10];

– Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року (містить заборону фізичного та морального примусу до цивільного населення, а також заборону безпідставних покарань до осіб, які перебувають на окупованій території [11];

– Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року (встановлює заборону насилля над життям та особистістю, жорстокого поводження і тортур, захоплення заручників, наруги над людською гідністю [12].

Необхідно зауважити, що позбавлені особистої свободи особи, як ми раніше вказували, є жертвами конфлікту. Саме тому наявна система гарантій повинна враховувати їхні нагальні потреби (відновлення документів, працевлаштування, отримання правової допомоги, медико-психологічна реабілітація тощо). В профільному законодавчому акті усі ці гарантії присутні. Однак ми повинні виходити з необхідності розмежування потреб жертв конфлікту. Тобто, на етапі конфлікту самі особи та члени їхніх сімей потребують додаткових прав і гарантій від держави, а також гуманітарної допомоги. Однак на постконфліктному етапі актуалізуються інші потреби, зокрема: інституційна підтримка держави у сфері самоорганізації, залучення до процесів формування політики та національної пам'яті.

Отже, на рівні адміністративно-правових засад соціального захисту осіб, які були позбавлені особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України мають бути передбачені різні рівні інституційного забезпечення потреб вказаної категорії осіб. На сьогодні слід визнати наявність низки проблем соціального

захисту осіб, зазначеної категорії, а саме: 1) декларативність окремих гарантій від держави; 2) виникнення складнощів при відновленні документів особи, яка була звільнена і повернулася в державу; 3) відсутність системи комплексної психологічної реабілітації звільнених з неволі українців; 4) неможливість доступу українських адвокатів до осіб, які тримаються у місцях неволі на території держави-агресорки; 5) недосконалість та часткова декларативність компенсаторних механізмів (відшкодування шкоди); 6) відсутність практики залучення Україною держави-покровительки.

Окремо зазначимо, що особи, які були позбавлені особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України можуть набувати подвійного статусу. Наприклад, вони можуть бути жертвами катувань та насильницьких зникнень, або цивільними заручниками та незаконно засудженими особами. Внаслідок цього, виникають певні складнощі щодо розмежування вказаних правових статусів на рівні національного законодавства. Це також негативно позначається на звільнених особах. Ще однією проблемою є недостатній рівень деталізації воєнних злочинів в Кримінальному кодексі України, внаслідок чого жертви конфлікту та держава функціонально обмежені в питаннях захисту прав жертв конфлікту на рівні національної судової системи. Усі вищезазначені аспекти зумовлюють необхідність удосконалення адміністративно-правових засад соціального захисту осіб, щодо яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України.

Висновки. Таким чином в законодавстві України доволі чітко окреслено адміністративно-правові аспекти встановлення факту позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України. Вони охоплюють підстави та порядок встановлення факту, а також окремі організаційно-розпорядчі питання роботи спеціальної комісії. Важливим елементом адміністративно-правового забезпечення досліджуваної сфери є система гарантій, яка надається звільненим особам та членам їхніх сімей, а також членам сімей осіб, які ще перебувають в неволі. Ключове завдання держави на етапі конфлікту полягає в необхідності сформувати комплексну політику соціально-економічного та правового захисту жертв, а в умовах постконфліктного розвитку – забезпечити їм право на правду та участь в державному (місцевому) управлінні. Тому аналіз означених напрямів діяльності є перспективним напрямом подальших наукових розробок в цій сфері діяльності держави.

Література:

1. Бортник Н. П. Гарантії та способи захисту права на життя на національному рівні. Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період: матеріали наукового семінару (Львів, 21 червня 2024 р.). Львів: ЛьвДУВС. 2024. С. 23–25.
2. Право на свободу та особисту недоторканність: посібник зі статті 5 Європейської конвенції з прав людини. Страсбург: ЄСПЛ. 2025. 76 с.
3. Філатов В. В. Модель перехідного правосуддя: теорія та практика миробудування: монографія. Дніпро: Гельветика, 2023. 471 с.
4. Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей: Закон України від 26 січня 2022 р. № 2010-ІХ. *Голос України*. 2022. № 107.
5. Про внесення змін до Закону України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особи-

стої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» щодо розширення переліку підстав для встановлення факту позбавлення особи особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України та приведення окремих його положень у відповідність із законодавством: Закон України від 29 червня 2023 р. № 3181-IX. *Голос України*. 2023. № 16.

6. Деякі питання виконання Закону України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей»: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2022 р. № 1281. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 246.
7. Деякі питання соціального і правового захисту осіб, позбавлених свободи внаслідок збройної агресії проти України, після їх звільнення: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 грудня 2019 р. № 1122. *Урядовий кур'єр*. 2019. № 250.
8. Линник Т. В. Організаційно-правові форми захисту осіб, позбавлених особистої свободи внаслідок збройної агресії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 387–391.
9. Про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04 листопада 1950 року. *Голос України*. 2001. № 3.
10. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. *Голос України*. 2008. № 236.
11. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. *Офіційний вісник України*. 2013. № 27. С. 370. Ст. 942.
12. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. *Офіційний вісник України*. 2010. № 62. С. 32. Ст. 2179.

Filatov V. Administrative and legal aspects of social protection of persons deprived of liberty as a result of armed aggression against Ukraine

Summary. The article analyzes the administrative and legal aspects of social protection of persons who were deprived of their liberty as a result of armed aggression against Ukraine.

The author notes that these persons are considered victims of the conflict, who have suffered harm and who acquire a special international legal and national status, which provides a number of additional rights and guarantees. It was stated that the establishment of the fact of deprivation of personal liberty as a result of armed aggression against Ukraine occurs within the framework of a separate procedure, which is regulated by the norms of administrative legislation. It is proven that this procedure is based not only on the norms of national legislation, as it is based on international legal standards in the field of human rights. It is argued that persons deprived of personal liberty have the right to guarantees from the state that take into account their needs (restoration of documents, employment, receipt of legal aid, medical and psychological rehabilitation, etc.). The need to distinguish the needs of persons who were deprived of personal liberty as a result of armed aggression against Ukraine is emphasized. It is noted that at the conflict stage, individuals themselves and their family members need additional rights and guarantees from the state, as well as humanitarian assistance. At the same time, it is noted that at the post-conflict stage, the needs for institutional support for self-organization, involvement in the processes of policy formation and national memory are actualized. The author concludes that the legislation of Ukraine quite clearly outlines the administrative and legal aspects of establishing the fact of deprivation of personal freedom as a result of armed aggression against Ukraine. It is substantiated that the key task of the state at the conflict stage is the need to form a comprehensive policy of socio-economic and legal protection of victims, and in the conditions of post-conflict development - to ensure their right to the truth and participation in state (local) administration.

Key words: administrative and legal principles, aggressor state, armed aggression, victims of the conflict, transitional justice, social and legal protection.

*Шумейко І. П.,**доктор філософії за спеціальністю 081 Право,
докторант кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету*

ФІНАНСОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ КОНКУРЕНЦІЇ, РЕКЛАМИ ТА ЦІНОУТВОРЕННЯ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню правовідносин з притягнення до фінансової відповідальності у сфері конкуренції, реклами та ціноутворення в Україні. У статті розкрито правовідносини з притягнення до фінансової відповідальності у сфері конкуренції, реклами та ціноутворення, які врегульовані п'ятьма Законами України, що передбачають 33 склади правопорушень, за які передбачено штрафи. Встановлено, що за прострочення сплати штрафу може нараховуватися пеня. Визначено, що в цих законах застосовуються всі існуючі моделі фінансових санкцій з домінуванням субсидіарної моделі, в якій, за загальним правилом, штраф застосовується у відсотках від розміру доходу суб'єкта господарювання, а в разі неможливості визначення доходу – у неоподатковуваних мінімумах доходів громадян. З'ясовано, що суб'єктами правопорушень є, як правило, суб'єкти господарювання та, як виняток (у сфері реклами) – також фізичні особи. Розкрито, що особливим суб'єктом правопорушення визнається група суб'єктів господарювання. Визначено, що об'єктом правопорушень є суспільні відносини у сферах дотримання чесних звичаїв ведення конкуренції, захисту економічної конкуренції, обмеження монополізму, функціонування ринків з природною монополією, виробництва, розповсюдження та споживання реклами, а також ціноутворення та контролю за ним. Встановлено, що більшість складів правопорушень є формальними. З'ясовано, що особливістю суб'єктивної сторони є те, що більшість правопорушень можуть вчинятися лише з умисною формою вини, хоча прямої вказівки на конкретну форму вини в законах немає. Встановлено, що звільнення від фінансової відповідальності відбувається у зв'язку зі спливом строку давності, а також на спеціальних підставах, таких як співпраця учасника антиконкурентних узгоджених дій з органом, який застосовує стягнення. Визначено, що законодавство у сфері економічної конкуренції також встановлює широкий перелік пом'якшуючих і обтяжуючих обставин та детальну методику, за якою визначається остаточний розмір штрафу. Розкрито, що фінансові санкції в цій сфері застосовуються органами Антимонопольного комітету України, Держпродспоживслужбою, Держпраці, Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення, Державною податковою службою України. З'ясовано, що стягнення накладаються або за результатами заходу контролю, або за результатами розгляду справи, порушеної за заявою особи, за поданням суб'єкта владних повноважень чи за ініціативою органу, який накладає санкції.

Ключові слова: адміністративно-господарська санкція, захист економічної конкуренції, недобросовісна конкуренція, природна монополія, реклама, фінансова відповідальність, ціноутворення, штраф.

Постановка проблеми. Конституція України покладає на державу позитивне зобов'язання захищати конкуренцію, обмежувати монополію на ринку, захищати права споживачів.

Необхідність дотримання цих зобов'язань вимагає від держави встановлення дієвих і пропорційних заходів відповідальності, передусім фінансової, як найбільш ефективного виду юридичної відповідальності з точки зору мотивації суб'єктів господарювання до правомірної поведінки. Конкуренція, реклама та ціноутворення є нерозривно пов'язаними між собою поняттями, оскільки реклама повинна здійснюватися з дотриманням вимог щодо захисту від недобросовісної конкуренції, а ціноутворення не повинно ставати наслідком дій, що порушують економічну конкуренцію. Тому комплексне дослідження фінансової відповідальності у цій сфері є виправданим і доцільним. З урахуванням того, що фінансова відповідальність як цілісне, системне явище та як інститут адміністративного права – залишається мало дослідженою темою у вітчизняній правовій науці, цей вид юридичної відповідальності має бути проаналізований як з точки зору загальних закономірностей, так і в контексті окремих сфер суспільних відносин, в яких запроваджена фінансова відповідальність. Необхідність такого аналізу і зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – охарактеризувати нормативну підставу фінансової відповідальності у сфері конкуренції, реклами та ціноутворення; дослідити склади правопорушень в цій сфері, що тягнуть за собою фінансову відповідальність; визначити обставини, що звільняють від фінансової відповідальності, а також впливають на розмір стягнення; дослідити процедуру застосування заходів фінансової відповідальності в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Правовідносини, що досліджуються в цій статті, врегульовані п'ятьма Законами України – «Про захист від недобросовісної конкуренції» (Закон № 236/96-ВР), «Про захист економічної конкуренції» (Закон № 2210-III), «Про природні монополії» (Закон № 1682-III), «Про рекламу» (Закон № 270/96-ВР) і «Про ціни і ціноутворення» (Закон № 5007-VI). Ці законодавчі акти передбачають 31 простий та 2 кваліфіковані склади правопорушень. Спосіб викладення диспозицій норм, що встановлюють склади правопорушень, досить часто є відсылним; це позначається на якості законодавчої техніки: так, абзац третій ч. 10 ст. 27 Закону № 270/96-ВР встановлює відповідальність за недотримання вимог ч. 11 ст. 8 цього ж Закону, однак у восьмій статті частина одинадцята наразі вже відсутня, і з цієї причини застосування положень абзацу третього ч. 10 ст. 27 Закону № 270/96-ВР є неможливим.

За вчинення правопорушень, в якості основного стягнення, передбачено штраф, проте в Законах № 2210-III та № 1682-III також передбачається нараховування пені. Положення ч. 4 ст. 21 Закону № 236/96-ВР передбачає, що суми стягнутих штрафів та пені за прострочення їх сплати зараховуються до держав-

ного бюджету [1], однак ні цей Закон, ні норми ч. 3–7 ст. 52 Закону № 2210-III, до якого він відсилає, не встановлюють підстав та порядку нарахування пені, з чого слід дійти висновку, що пеня за вчинення правопорушень, передбачених Законом № 236/96-ВР, нараховуватись не може.

Переходячи до аналізу застосованих у цих законодавчих актах *моделей штрафних санкцій*, відзначимо широке застосування різних моделей, зокрема застосовуються:

- абсолютно-визначена фіксована модель штрафу, вираженого в кількості неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (п. 3, 4 ч. 1 ст. 20 Закону № 5007-VI, ч. 6 і ч. 13 ст. 27 Закону № 270/96-ВР) або мінімальних заробітних плат (ч. 3 ст. 24-1, абзац третій ч. 10 ст. 27 Закону № 270/96-ВР);

- пропорційна модель штрафу з прив'язкою до певного показника ступеня тяжкості правопорушення (п. 1, 2 ч. 1 ст. 20 Закону № 5007-VI, ч. 4 ст. 27 Закону № 270/96-ВР);

- відносно-визначена модель штрафу із встановленням лише верхньої межі, вираженої в кількості неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ч. 7 ст. 27 Закону № 270/96-ВР, ч. 1 ст. 17 Закону № 1682-III);

- субсидіарна модель штрафу, що застосовується в ст. 52 Закону № 2210-III і в ст. 21 Закону № 236/96-ВР, яка фактично складається з декількох моделей: основна (застосовується за загальним правилом) – відносно-визначена модель зі встановленням лише верхньої межі санкції, вираженої у відсотках від розміру доходу (виручки) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній звітний рік, що передував року, в якому накладається штраф, а якщо суб'єкт господарювання працював менше року – то за весь час до прийняття рішення про накладення штрафу [2; 1], та декілька резервних моделей (які застосовуються у разі неможливості застосування основної моделі, або як виняток з правила про застосування основної моделі) – як правило, резервна модель є теж відносно-визначеною, але вираженою не у відсотках від розміру доходу, а у кількості неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [2; 1].

Варто відзначити також, що штрафи за порушення законодавства у сфері конкуренції є одними з найбільш суворих заходів фінансової відповідальності в Україні: максимальний розмір штрафу, вираженого у кількості неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, становить 20000 таких мінімумів, тобто 340000 гривень. Штрафи, виражені у відсотках від розміру доходу, можуть бути ще більшими, залежно від економічних показників господарської діяльності правопорушника.

Пеня в досліджуваних законодавчих актах встановлена як додаткове стягнення, яке накладається за прострочення сплати штрафу і обчислюється у розмірах: 1,5 % від суми штрафу за кожен день прострочення, але не більше розміру штрафу (ч. 5 ст. 56 Закону № 2210-III) [2]; 1 % від суми штрафу (ч. 3 ст. 17 Закону № 1682-III) [3].

Суб'єктом правопорушень, відповідальність за які передбачена досліджуваними актами законодавства, є суб'єкти господарювання (ч. 1 ст. 21 Закону № 236/96-ВР, ч. 1 ст. 52 Закону № 2210-III, ч. 1 ст. 20 Закону № 5007-VI) [1; 2; 4], групи суб'єктів господарювання, пов'язаних відносинами контролю – у випадку якщо члени групи вчинили діяння, які призвели до порушення законодавства про захист економічної конкуренції, та/або мають права, без яких вчинення порушення було б неможливим, та/або отримали чи можуть отримати переваги у конкуренції або інші вигоди (зокрема можливість здійснювати вплив на

діяльність інших суб'єктів господарювання, одержувати частину їхнього прибутку) [2], суб'єкти природних монополій (ч. 1 ст. 17 Закону № 1682-III) [3], рекламодавці, виробники та розповсюдженці реклами (ч. 3 ст. 24-1, ч. 4, 6, 10, 13 ст. 27 Закону № 270/96-ВР) [5]. Як бачимо, як правило, суб'єктами правопорушень є особи, що здійснюють господарську діяльність, проте можуть бути і винятки (наприклад, якщо рекламодавцем є фізична особа без статусу суб'єкта підприємницької діяльності), а крім того, досліджувана сфера має характерну особливість, а саме можливість визнання групи суб'єктів господарювання самостійним суб'єктом правопорушення.

Переходячи до дослідження такого елементу складу правопорушень як *об'єкт*, відзначимо, що досліджувані правопорушення посягають на суспільні відносини, що виникають при здійсненні господарської діяльності у сфері дотримання торгових та інших чесних звичаїв ведення конкуренції в умовах ринкових відносин [1], підтримки та захисту економічної конкуренції, розвитку конкурентних відносин та обмеження монополізму [2], функціонування ринків, що перебувають у стані природної монополії [3], виробництва, розповсюдження та споживання реклами [5], формування, встановлення та застосування цін, а також здійснення державного контролю (нагляду) та спостереження у сфері ціноутворення [4]. В окремих законодавчих актах ознакою об'єктивної сторони правопорушення також визнається його *предмет*. Предметом правопорушень можуть бути, серед іншого, комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки, зовнішній вигляд виробу, ділова репутація суб'єкта господарювання, інформація про товар, виробника і продавця, про істотні умови договору, комерційна таємниця [1], реклама, її зміст та способи розповсюдження [5].

Виконання *об'єктивної сторони* правопорушень здійснюється шляхом вчинення активних дій (наприклад, ч. 1 ст. 21 Закону № 236/96-ВР передбачає накладення штрафу саме за вчинення дій, визначених цим Законом як недобросовісна конкуренція [1]) або бездіяльності (наприклад, п. 13 ст. 50 Закону № 2210-III передбачає такий склад правопорушення як неподання інформації Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню у встановлені органами Антимонопольного комітету України, головою його територіального відділення чи нормативно-правовими актами строки) [2]. Окремі протиправні діяння можуть вчинятися і у формі активних дій, і у формі бездіяльності – наприклад, п. 3 ч. 2 ст. 27 Закону № 270/96-ВР передбачає відповідальність за порушення встановленого законодавством порядку розповсюдження та розміщення реклами [5], а таке порушення може бути вчинено як шляхом бездіяльності (наприклад, невідокремлення реклами в медіа від іншої інформації з використанням слова «реклама» [5]), так і шляхом активних дій (таких як розміщення провайдерів аудіовізуальних сервісів реклами у програмах іноземних аудіальних чи аудіовізуальних медіа) [5]. Переважна маса складів правопорушень є формальними, що є характерним для всієї фінансової відповідальності, проте в п. 11 ст. 50 Закону № 2210-III передбачено *матеріальний склад* правопорушення, що передбачає необхідність обов'язкового настання негативного наслідку діяння, а саме – обмеження конкуренції [2], а відтак підлягає доведенню також і наявності причинно-наслідкового зв'язку між діянням та обмеженням конкуренції. Інших обов'язкових ознак об'єктивної сторони правопорушень під час дослідження виявлено не було.

Переходячи до *суб'єктивної сторони* правопорушень, відзначимо, що диспозиції досліджуваних норм не містять вказівок на ту чи іншу форму вини; разом з тим, окремі діяння, виходячи із їхнього характеру, можуть бути вчинені лише з наявністю умислу. Існують достатні підстави вважати, що всі правопорушення у сфері захисту від недобросовісної конкуренції можуть вчинятися лише з умислом, оскільки особа, яка вчиняє правопорушення, має усвідомлювати, що неправомірно використовує товар іншого виробника, копіює зовнішній вигляд виробу іншого суб'єкта господарювання, замовляє порівняльну рекламу, дискредитує суб'єкта господарювання, схиляє до бойкоту суб'єкта господарювання чи до дискримінації покупця (замовника), здійснює підкуп працівника чи посадової особи постачальника чи покупця (замовника), отримує неправомірні переваги у конкуренції, поширює інформацію, що вводить в оману, неправомірно збирає комерційну таємницю, розголошує її чи спонукає іншу особу до її розкриття, неправомірно використовує комерційну таємницю [1]. Подібне твердження є доречним і щодо багатьох порушень законодавства про захист економічної конкуренції. Так, неможливо вчиняти антиконкурентні узгоджені дії з необережності, оскільки співучасть при необережній формі вини неможлива. Так само неможливо вчиняти зловживання монополієм становисем на ринку з необережності, оскільки суб'єкт, який зловживає цим становисем, має усвідомлювати, що він має таке становисе і що його дії призведуть чи можуть призвести до наслідків, вказаних у ч. 1 ст. 13 Закону № 2210-III. Фактично серед досліджуваного обсягу правопорушень вчинення з необережності можливе лише щодо діянь, передбачених п. 4, 10, 14, 19 ст. 50 Закону № 2210-III, ст. 17 Закону № 1682-III, а також п. 1, 4 ч. 1 ст. 20 Закону № 5007-VI (такі дії зводяться до невиконання чи несвочасного виконання рішень і приписів, недотримання певних вимог, умов і зобов'язань, неподання чи несвочасного подання інформації). Отже, характерною особливістю досліджуваної групи правопорушень є те, що переважно вони вчиняються в умисній формі. В окремих випадках значення мають також і інші, окрім вини, ознаки суб'єктивної сторони: так, норма п. 18 ст. 50 Закону № 2210-III вказує на наявність *мотиву* діяння: обмеження в господарській діяльності суб'єкта господарювання, для того щоб утворювати склад цього правопорушення, мають вчинятися саме у відповідь на те, що такий суб'єкт звернувся до Антимонопольного комітету України, його територіального відділення із заявою про порушення законодавства про захист економічної конкуренції [2], що вказує на мотив порушника помститися за звернення іншого суб'єкта господарювання із такою заявою. Також у цьому ж Законі окремі правопорушення можуть характеризуватися також *метою*, наприклад такою як координація конкурентної поведінки (ч. 1 ст. 5) [2].

Переходячи до аналізу підстав *звільнення від фінансової відповідальності*, відзначимо, що спеціальні підстави такого звільнення передбачені в Законі № 2210-III – йдеться про нещодавно запроваджене ст. 52-1 цього Закону звільнення від відповідальності учасників антиконкурентних узгоджених дій при одночасному дотриманні наступних умов: 1) учасник цих дій звернувся із заявою про звільнення від відповідальності; 2) така заява була зроблена до направлення попередніх висновків у справі; 3) це було зроблено раніше за інших учасників; 4) при цьому учасником було розкрито такі узгоджені дії; 5) учасник сам припинив участь у таких діях; 6) учасник надав достат-

ній обсяг доказів для прийняття розпорядження про початок розгляду справи або для прийняття рішення у справі і ці докази були відсутні в Антимонопольному комітеті України; 7) до подання такої заяви учасник не знищував, не фальсифікував та не приховував інформацію чи докази порушення, а також 8) не розголошував свій намір подати заяву до подання такої заяви та 9) не примушував інших учасників до узгоджених дій чи їх продовження, а після подання заяви – 10) співпрацював з органами Антимонопольного комітету України, зокрема забезпечив цим органам можливість отримати пояснення від посадових та службових осіб [2].

Іншою підставою звільнення від фінансової відповідальності є вплив строку давності, який прямо передбачений Законами №№ 2210-III та 236/96-ВР, а також який застосовується до правопорушень у сфері ціноутворення, оскільки штрафи за такі правопорушення належать до адміністративно-господарських санкцій. Особливістю строків давності, встановлених Законами №№ 2210-III та 236/96-ВР, є те, що вони передбачають закінчення перебігу давності на весь час провадження у справі (ч. 2 ст. 42 Закону № 2210-III, ч. 3 ст. 28-1 Закону № 236/96-ВР) [2; 1]. Крім того, Закон № 2210-III встановлює найбільший з усіх існуючих в Україні строків давності притягнення до фінансової відповідальності – п'ятирічний. Крім строку давності, існує також шестимісячний строк звернення потерпілого із заявою про вчинення недобросовісної конкуренції; пропуск такого строку без поважних причин – виключає можливість початку провадження у справі, а отже, фактично звільняє від фінансової відповідальності (ст. 28 Закону № 236/96-ВР) [1]. Іншою обставиною, яка може виключати провадження у справі, а отже і де-факто звільняти від фінансової відповідальності, є малозначність порушення: у відповідності до ч. 3 ст. 36 Закону № 2210-III, органи Антимонопольного комітету України мають право не розпочинати розгляд справи, якщо дії чи бездіяльність, що містять ознаки порушення законодавства про захист економічної конкуренції, не справляють (не можуть справляти) відчутного впливу на умови конкуренції на ринку [2].

Що стосується *обставин, які впливають на розмір стягнення*, то їхній аналіз доцільний до тих випадків, коли не застосована абсолютно-визначена фіксована модель штрафу. Так, на розмір стягнення, передбачений п. 1 ч. 1 ст. 20 Закону № 5007-VI, впливає розмір необґрунтовано одержаної виручки, а на розмір стягнення, передбачений п. 2 цієї ж частини – впливає вартість проданих (реалізованих) товарів, які мають надаватися безоплатно [4]. Розмір штрафу, встановленого ч. 4 ст. 27 Закону № 270/96-ВР – залежить від того, чи вчинено правопорушення вперше протягом року, а також від вартості розповсюдженої реклами, вартості виготовлення чи розповсюдження реклами [5]. Слід відзначити також недолік нормативного регулювання порядку визначення конкретної суми штрафу, який накладається на суб'єкта природної монополії: надаючи в ст. 17 Закону № 1682-III суб'єктам правозастосування дискреційне повноваження обирати розмір штрафу, законодавець зовсім не визначив обставин, які мають враховуватися при обранні такого розміру, що створює простір для зловживань при правозастосуванні.

Особливістю досліджуваних правовідносин є те, що порядок визначення розміру штрафу за правопорушення у сфері захисту економічної конкуренції та захисту від недобросовісної конкуренції – встановлено окремим підзаконним норма-

тивно-правовим актом, а саме – Порядком визначення розміру штрафу, що накладається за порушення законодавства про захист економічної конкуренції, затвердженим розпорядженням Антимонопольного комітету України від 14 грудня 2023 року № 22-рп; повноваження цього органу на прийняття такого нормативно-правового акта прямо передбачені ч. 8 ст. 52 Закону № 2210-III. Розділ III цього Порядку передбачає три етапи визначення розміру штрафу: 1) визначення базового розміру; 2) коригування цього розміру з урахуванням обставин; 3) визначення граничного розміру. Базовий розмір штрафу не може перевищувати 2/3 від граничного розміру, що дає можливість коригувати його з урахуванням обставин правопорушення. Базовий розмір штрафу визначається з урахуванням: 1) необхідності вилучення доходу (виручки), отриманого внаслідок порушення (за наявності та можливості обрахувати у грошовому виразі), а також 2) забезпечення стримуючого ефекту. Аналіз розділу IV Порядку дозволяє дійти висновку, що на базовий розмір штрафу впливають такі чинники: 1) обсяг ринку, на який впливає порушення; 2) розмір доходу, пов'язаного з порушенням; 3) ступінь негативного впливу на конкуренцію, на інтереси суб'єктів господарювання, споживачів, а також на можливості виконання органами Антимонопольного комітету своїх завдань; 4) облікова ставка Національного банку України на день прийняття рішення; 5) припинення чи неприпинення правопорушення після дати складання подання з попередніми висновками [6]. Зміст розділу V цього Порядку свідчить про наявність широкого кола обтяжуючих і пом'якшуючих обставин. Обставинами, що обтяжують фінансову відповідальність, є: 1) статус особи як ініціатора протиправних дій; 2) охоплення порушенням понад два регіони України; 3) повторність вчинення правопорушення впродовж строку давності; 4) отримання вигоди від порушення, що перевищує базовий розмір штрафу, значний розмір незаконно одержаного прибутку; 5) вчинення правопорушення на ринках з критичним чи особливо важливим значенням для держави. В свою чергу, пом'якшують фінансову відповідальність такі обставини: 1) припинення протиправного діяння до направлення подання з попередніми висновками; 2) відшкодування шкоди чи усунення наслідків порушення до прийняття рішення; 3) недотримання умов узгоджених дій та наявність доказів того, що учасник в цей час конкурував на ринку; 4) співпраця з органами Антимонопольного комітету України; 5) вчинення порушення внаслідок схилення до порушення з боку суб'єктів владних повноважень; 6) звернення за дозволом на концентрацію до початку розгляду справи; 7) вчинення дій, спрямованих на пом'якшення негативних наслідків порушення; 8) обставини непереборної сили; 9) можливість банкрутства, ліквідації або припинення діяльності особи в разі накладення на неї штрафу [6].

Зменшення розміру штрафу може відбуватися також на підставі ст. 52-1 Закону № 2210-III, яка вже була проаналізована вище. Таке зменшення можливе для другого і наступних заявників (оскільки повне звільнення від фінансової відповідальності можливе лише для першого заявника); крім того, зменшення може бути застосоване в тому разі, якщо учасник примушував інших учасників до узгоджених дій чи їх продовження, однак при цьому існують всі інші підстави, які б надавали можливість такому учаснику бути звільненим від фінансової відповідальності. Крім того, п. 5 ч. 7 ст. 46-1 Закону № 2210-III передбачає можливість зменшення розміру штрафу на 15 % на підставі угоди про врегулювання справи, укладеної між органом Ан-

тимонопольного комітету України та учасником, який вчинив антиконкурентні узгоджені дії або зловживав монополією (домінуючим) становищем на ринку [2].

Органами, що застосовують фінансові санкції за досліджуваних правопорушення, є: органи Антимонопольного комітету України (всі порушення, передбачені Законами № 236/96-ВР та 2210-III), національні комісії регулювання діяльності суб'єктів природних монополій (всі порушення, передбачені Законом № 1682-III), Держпродспоживслужба, Держпраці та Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення (порушення, передбачені Законом № 270/96-ВР). Що стосується санкцій, передбачених Законом № 5007-VI, то раніше вони накладалися Державною інспекцією України з контролю за цінами, однак наразі цей орган ліквідовано без визначення публічно-владного правонаступника; водночас, пунктом 2-1 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 5007-VI встановлено, що тимчасово, на період до припинення або скасування воєнного стану в Україні, до уповноважених органів державного контролю (нагляду) та спостереження у сфері ціноутворення також відносяться податкові органи, крім контролю цінової і тарифної політики у сферах енергетики та комунальних послуг [4], отже наразі ці санкції тимчасово можуть накладатися Державною податковою службою України.

Процедура застосування фінансових санкцій в досліджуваних правопорушеннях врегульована по-різному. Зокрема, приписи Законів № 1682-III та 5007-VI не врегульовують процедуру накладення штрафу, крім того, не було виявлено також і чинних підзаконних нормативних актів, які б врегульовували таку процедуру. У сфері порушення законодавства про рекламу, залежно від виду порушення, застосовується один з двох підзаконних нормативних актів, що врегульовують порядок провадження – Порядок сплати рекламодавцями до державного бюджету штрафів за порушення вимог Закону України «Про рекламу» щодо реклами послуг із працевлаштування, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 05 серпня 2022 року № 863 [7], а також Порядок накладення штрафів за порушення законодавства про рекламу, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26 травня 2004 року № 693 [8]. У сфері захисту від недобросовісної конкуренції, в силу положень ч. 3 ст. 21 Закону № 236/96-ВР, застосовується та сама процедура накладення штрафу, що визначена ч. 3 – 7 ст. 52 Закону № 2210-III. Остання, в свою чергу, деталізована також у підзаконному акті, а саме в Порядку розгляду Антимонопольним комітетом України та його територіальними відділеннями заяв і справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції, затвердженому розпорядженням Антимонопольного комітету України від 19 квітня 1994 року № 5 [9].

Підставою початку провадження з застосування фінансових санкцій у досліджуваній сфері є: згідно зі ст.ст. 36-37 Закону № 2210-III – розпорядження про початок розгляду справи, прийняте за наслідками виявлення ознак правопорушення, що вбачаються зі змісту: заяви особи, подання суб'єкта владних повноважень, факту включення особи до Реєстру осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів), а також самостійного виявлення ознак правопорушення Антимонопольним комітетом України [2]; в разі порушення законодавства про рекламу – протокол, що складається посадовими особами Держпродспоживслужби або її територіальних органів [8], а в разі, якщо порушення стосується реклами послуг

із працевлаштування – акт перевірки [7]; в разі порушення законодавства про ціноутворення (на час дії воєнного стану) – акт, складений за результатами фактичної перевірки, проведеної податковим органом [4].

Процесуальною підставою фінансової відповідальності в досліджуваній сфері є рішення органів Антимонопольного комітету України про накладення штрафу у справах про недобросовісну конкуренцію [1] та у справах про порушення законодавства про захист економічної конкуренції [2], розпорядчий документа (розпорядження, постанова) Держпраці [7], рішення про накладення штрафу за порушення законодавства про рекламу [8], рішення про застосування адміністративно-господарських санкцій [4].

Особливості адміністративного **оскарження** рішень у сфері захисту економічної конкуренції врегульовані розділом IX Закону № 2210-III. Встановлено два окремих способи такого оскарження: перевірка рішення Антимонопольним комітетом України (як за заявою учасника справи, так і за власною ініціативою) і перегляд рішення (також або за заявницьким, або за ініціативним принципом) [2]. Особливістю судового оскарження таких рішень є те, що вони оскаржуються до господарського суду, а не до адміністративного, як більшість рішень про застосування заходів фінансової відповідальності. Ще однією особливістю є встановлення двомісячного прісичного строку звернення до суду, який не підлягає поновленню [2].

Можливість адміністративного оскарження рішень про застосування штрафів за порушення законодавства про рекламу – вбачається з норм наведених вище підзаконних нормативно-правових актів [7; 8], однак детальної процедури такого адміністративного оскарження в цих актах не закріплено. Разом з тим, порядок адміністративного оскарження рішень, з достатньою мірою деталізації, передбачений нормами розділу VI Закону України «Про адміністративну процедуру».

Примусове **виконання** стягнень в досліджуваній сфері також не має єдиної моделі. Так, примусове стягнення штрафу, накладеного за Законом № 1682-III, здійснюється лише за рішенням суду [3]; також наявність судового рішення вимагається для примусового стягнення пені за Законом № 2210-III [2]. Примусове виконання рішення органу Антимонопольного комітету України про накладення штрафу здійснюється на підставі спеціального виконавчого документа, відмінного від рішення про накладення штрафу – а саме, наказу про примусове виконання такого рішення, який є виконавчим документом [2]. В свою чергу, Закони № 5007-VI та 270/96-BP не визначають, чи є адміністративний акт про накладення штрафу виконавчим документом, чи ні, тобто існує прогалина в цьому питанні.

Особливістю процедури виконання заходів фінансової відповідальності у сфері захисту економічної конкуренції та захисту від недобросовісної конкуренції є можливість відстрочення або розстрочення сплати штрафу, за умови подання заяви упродовж 30 днів з дня одержання рішення, згоди заявника з фактом порушення та розміром штрафу, а також за умови доведеної наявності перешкод чи складнощів у сплаті штрафу та водночас можливості сплати штрафу в разі надання такого відстрочення чи розстрочення [9]. Ще однією особливістю є те, що в окремих випадках припинення суб'єкта господарювання не перешкоджає виконанню фінансової санкції у вигляді штрафу за Законом № 2210-III, оскільки якщо припинення чи доведення до банкрутства відбулося з вини засновників (учасників,

акціонерів) або якщо з вини цих осіб майна правопорушника виявилось недостатньо для сплати штрафу – на таких осіб та на правонаступників припиненого суб'єкта, може бути покладений обов'язок солідарно нести субсидіарну відповідальність щодо сплати штрафу (ч. 16 ст. 56 Закону № 2210-III) [2].

Висновки. Правовідносини з притягнення до фінансової відповідальності у сфері конкуренції, реклами та ціноутворення врегульовані п'ятьма Законами України, що передбачають 33 склади правопорушень, за які передбачено штрафи. За прострочення сплати штрафу може нараховуватися пеня. В цих законах застосовуються всі існуючі моделі фінансових санкцій з домінуванням субсидіарної моделі, в якій, за загальним правилом, штраф застосовується у відсотках від розміру доходу суб'єкта господарювання, а в разі неможливості визначення доходу – у неоподатковуваних мінімумах доходів громадян.

Суб'єктами правопорушень є, як правило, суб'єкти господарювання та, як виняток (у сфері реклами) – також фізичні особи. Особливим суб'єктом правопорушення визнається група суб'єктів господарювання. Об'єктом правопорушень є суспільні відносини у сферах дотримання чесних звичаїв ведення конкуренції, захисту економічної конкуренції, обмеження монополізму, функціонування ринків з природною монополією, виробництва, розповсюдження та споживання реклами, а також ціноутворення та контролю за ним. Більшість складів правопорушень є формальними. Особливістю суб'єктивної сторони є те, що більшість правопорушень можуть вчинятися лише з умисною формою вини, хоча прямої вказівки на конкретну форму вини в законах немає.

Звільнення від фінансової відповідальності відбувається у зв'язку зі спливом строку давності, а також на спеціальних підставах, таких як співпраця учасника антиконкурентних узгоджених дій з органом, який застосовує стягнення. Законодавство у сфері економічної конкуренції також встановлює широкий перелік пом'якшуючих і обтяжуючих обставин та детальну методичку, за якою визначається остаточний розмір штрафу.

Фінансові санкції в цій сфері застосовуються органами Антимонопольного комітету України, Держпродспоживслужбою, Держпраці, Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення, Державною податковою службою України. Стягнення накладаються або за результатами заходу контролю, або за результатами розгляду справи, порушеної за заявою особи, за поданням суб'єкта владних повноважень чи за ініціативою органу, який накладає санкції.

Література:

1. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 7 червня 1996 року № 236/96-BP. URL: <https://surl.li/ajaxrv>
2. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11 січня 2001 року № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text>.
3. Про природні монополії: Закон України від 20 квітня 2000 року № 1682-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-14#Text>.
4. Про ціни і ціноутворення: Закон України від 21 червня 2012 року № 5007-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5007-17#Text>.
5. Про рекламу: Закон України від 3 липня 1996 року № 270/96-BP. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-вр#Text>.
6. Про затвердження Порядку визначення розміру штрафу, що накладається за порушення законодавства про захист економічної конкуренції: розпорядження Антимонопольного комітету України від 14 грудня 2023 року № 22-пп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0123-24#n13>.

7. Про затвердження Порядку сплати рекламодавцями до державного бюджету штрафів за порушення вимог Закону України «Про рекламу» щодо реклами послуг із працевлаштування: постанова Кабінету Міністрів України від 05 серпня 2022 року № 863. URL: <https://surl.li/uozcdb>
8. Про затвердження Порядку накладення штрафів за порушення законодавства про рекламу: постанова Кабінету Міністрів України від 26 травня 2004 року № 693. URL: <https://surl.li/dzbelk>
9. Про затвердження Порядку розгляду Антимонопольним комітетом України та його територіальними відділеннями заяв і справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції: розпорядження Антимонопольного комітету України від 19 квітня 1994 року № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0090-94#Text>.

Shumeiko I. Financial responsibility in competition, advertising and pricing

Summary. The article is devoted to the study of legal relations on bringing to financial liability in the field of competition, advertising and pricing in Ukraine. The article describes the legal relations on bringing to financial responsibility in the field of competition, advertising and pricing, which are regulated by five Laws of Ukraine, providing for 33 corpus delicti for which fines are provided. It is established that a penalty may be charged for late payment of a fine. It is determined that these laws apply all existing models of financial sanctions with the dominance of the subsidiary model, in which, as a general rule, the fine is applied as a percentage of the income of the business entity, and if it is impossible to determine the income, it is applied in the non-taxable minimum incomes of citizens. It is found that the subjects of offences are, as a rule, business entities and, as an exception

(in the field of advertising), also individuals. It is revealed that a group of economic entities is recognised as a special subject of an offence. It is determined that the object of offences is public relations in the areas of compliance with fair competition practices, protection of economic competition, restriction of monopoly, functioning of markets with a natural monopoly, production, distribution and consumption of advertising, as well as pricing and control over it. It is established that most of the offences are formal. It is found that the peculiarity of the subjective side is that most offences can be committed only with an intentional form of guilt, although there is no direct indication of a specific form of guilt in the laws. It is established that exemption from financial responsibility occurs due to the expiry of the statute of limitations, as well as on special grounds, such as cooperation of a participant in anticompetitive concerted actions with the authority which imposes a penalty. It is determined that economic competition law also establishes a wide range of mitigating and aggravating circumstances and a detailed methodology for determining the final amount of the fine. The author reveals that financial sanctions in this area are applied by the bodies of the Antimonopoly Committee of Ukraine, the State Service of Ukraine on Food Safety and Consumer Protection, the State Labour Service, the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting, and the State Tax Service of Ukraine. It is established that penalties are imposed either as a result of a control measure or as a result of consideration of a case initiated at the request of a person, at the request of a public authority or at the initiative of the body imposing the sanctions.

Key words: administrative-economic sanction, advertising, financial responsibility, fine, natural monopoly, pricing, protection of economic competition, unfair competition.

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

*Адамова О. С.,**кандидат юридичних наук, психолог, доцент,
доцент кафедри цивільного права**Національного університету «Одеська юридична академія»*

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИКОНАННЯ ДОГОВОРІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті здійснено комплексний правовий аналіз виконання договорів психологічної допомоги в умовах гібридної війни. Обґрунтовано актуальність теми з огляду на зростаючу роль психологічної підтримки як засобу забезпечення немайнових прав, охорони психічного здоров'я населення та посилення національної безпеки. Розкрито змішану природу відповідних договірних зобов'язань, які поєднують приватноправові елементи з публічно-правовими аспектами, що зумовлено соціальною значущістю таких відносин та участю держави у їх гарантуванні. Особлива увага приділяється специфіці виконання договорів у воєнних умовах, зокрема адаптації до дистанційного формату, дотриманню етичних норм, забезпеченню конфіденційності, а також вирішенню колізій між професійною таємницею і публічними інтересами в контексті розслідування воєнних злочинів. Зроблено висновки щодо необхідності удосконалення правового регулювання для належного забезпечення прав усіх учасників договірних відносин у сфері психологічної допомоги.

З'ясовано, що зазначений договір має складну правову природу: з одного боку – ґрунтується на засадах рівноправності сторін, характерних для приватного права, з іншого – виконує публічну функцію, будучи частиною механізмів реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я.

Зроблено висновок, що у специфічних умовах війни виконання таких договорів потребує адаптації до нових викликів: запровадження дистанційних форматів взаємодії, дотримання підвищених етичних стандартів, а також вирішення потенційних правових суперечностей між збереженням конфіденційності інформації та обов'язками сприяння правосуддю у випадках воєнних злочинів. Це вказує на необхідність удосконалення нормативно-правової бази – зокрема, шляхом запровадження чітких стандартів договірного регулювання, визначення процедур інформованої згоди та створення ефективних гарантій прав усіх учасників таких правовідносин.

Ключові слова: договір психологічної допомоги, гібридна війна, психічне здоров'я, немайнові права, етичні стандарти, правове регулювання, договірна правовідносини.

Постановка проблеми. Гібридна війна створює унікальні виклики для психологічного стану населення, оскільки поєднує військові, інформаційні, економічні та соціальні аспекти, які суттєво впливають на ментальне здоров'я різних категорій осіб. Цивільне населення змушене адаптуватися до постійної загрози життю, психологічного тиску, невизначеності та втрати рідних. Військовослужбовці стикаються із бойовими травмами, необхідністю ухвалення складних моральних рішень, психологічним виснаженням і ризиком розвитку посттравматичного стресового

розладу (ПТСР). Внутрішньо переміщені особи (ВПО) змушені долати соціальну дезадаптацію, втрату звичного середовища, дискримінацію та економічні труднощі. Усі ці аспекти потребують специфічних підходів до організації та надання психологічної допомоги.

Стан дослідження теми. Основні аспекти договору про надання послуг, в тому числі надання психологічної допомоги були предметом наукових досліджень таких науковців, як: Є.Л. Базика [1], С.Б. Булеца [2], О.В. Корнилова [3], О.С. Кучеренко [4], В.Н. Панок [5], О.С. Поясник [6] та ін. Разом з тим, сучасні складні умови життя, зокрема, умови воєнного стану, значною мірою впливають й на питання щодо надання психологічної допомоги та особливостей укладення й виконання відповідного договору.

Метою статті є дослідження правової характеристики виконання договорів психологічної допомоги в умовах гібридної війни.

Виклад основного матеріалу. Договір психологічної допомоги в умовах гібридної війни є особливим видом договору про надання послуг, який регулює відносини між надавачем психологічних послуг (виконавцем) та особою, що їх отримує (замовником). Відповідно до вже вищезазначеної статті 901 ЦК України, договір про надання послуг передбачає, що виконавець зобов'язується надати певну послугу, яка споживається в процесі її виконання, а замовник, у разі оплатного характеру договору, зобов'язується здійснити оплату. У випадку договорів психологічної допомоги особливого значення набувають не тільки загальні положення договірного права, а й спеціальні норми, закріплені в Законах України «Про систему охорони психічного здоров'я», «Про соціальні послуги», «Про захист персональних даних» та інших нормативно-правових актах.

Зміст договору психологічної допомоги визначається його предметом, а саме наданням психологічної допомоги особам, що перебувають у стані стресу, посттравматичного розладу, депресії або інших психоемоційних порушень. Відповідно до статті 27 Закону України «Про систему охорони психічного здоров'я», психологічна допомога включає кризове втручання, консультування, психодіагностичні, психокорекційні заходи та відновні програми. Це означає, що договори можуть мати різний зміст залежно від потреб конкретного замовника. Зокрема, якщо мова йде про військовослужбовців, то в договорі можуть бути передбачені спеціальні реабілітаційні програми.

Окрему увагу слід приділити питанню виконавців за договорами психологічної допомоги. Відповідно до Цивільного кодексу України, виконавцем може бути як фізична, так і юридична особа, однак у сфері психологічної допомоги цей статус має

певні обмеження. Пункт 1.3. статті 1 Закону України «Про систему охорони психічного здоров'я» свідчить, що «надавач послуг у сфері психічного здоров'я – фахівець у сфері психічного здоров'я, зареєстрований у встановленому порядку як фізична особа-підприємець, або юридична особа незалежно від форми власності та організаційно-правової форми, з якою перебувають у трудових або договірних відносинах фахівці у сфері психічного здоров'я. До надавачів послуг також належать фахівці у сфері психічного здоров'я, які проходять військову (спеціальну) службу на посадах у структурних підрозділах психологічної служби складових сектору безпеки та оборони України» [7]. Це означає, що виконавцями договору психологічної допомоги, як виду допомоги у сфері психічного здоров'я можуть бути вищеперелічені фахівці – тобто кваліфіковані спеціалісти, що відповідають визначенням професійним критеріям. А пункт 1.9. цієї ж статті визначає хто є відповідними фахівцями у сфері психічного здоров'я – «фізичні особи, які надають допомогу у сфері психічного здоров'я, мають відповідну освіту, володіють необхідними для цього професійними знаннями та навичками, а також відповідають встановленим законодавством вимогам щодо атестації та/або сертифікації. Перелік професій фахівців у сфері психічного здоров'я затверджується Кабінетом Міністрів України» [7].

Фактами, які звертають на себе увагу та прописані у аналізованому законі є те, що: «перша психологічна допомога може надаватися особою, що не є фахівцем у сфері психічного здоров'я, проте пройшла навчання і володіє базовими навичками надання першої психологічної допомоги» та «неформальна допомога у сфері психічного здоров'я – це допомога, що надається окремими особами, групами чи організаціями, які можуть не бути надавачами послуг чи фахівцями у сфері охорони психічного здоров'я» [7].

Ще однією вимогою для фахівців у сфері психічного здоров'я та, відповідно, і для фахівців щодо надання психологічної допомоги за законом є безперервний професійний розвиток та сертифікація. Безперервний професійний розвиток фахівців у сфері психічного здоров'я полягає у постійному процесі навчання та вдосконалення професійних компетентностей фахівців у сфері психічного здоров'я, спрямованому на надання якісної допомоги у цій сфері... Сертифікація фахівців у сфері психічного здоров'я враховує результати їхнього безперервного професійного розвитку.

Важливим аспектом договору є відповідність виконавця кваліфікаційним вимогам. Сертифікація за професійними напрямками роботи фахівців у сфері психічного здоров'я (освіта, соціальна сфера, безпека та оборона, інші сфери, визначені у порядку сертифікації) передбачає підтвердження їхньої компетентності та здійснюється Національною комісією. За результатами сертифікації фахівцям видається відповідний сертифікат, а інформація про сертифікованих фахівців вноситься до Реєстру надавачів послуг у сфері охорони психічного здоров'я.

Слід звернути увагу на те, що специфіка психологічної допомоги при бойовому стресі, ПТСР, депресії та соціальній дезадаптації полягає у використанні спеціалізованих методик психотерапії, які дозволяють мінімізувати негативний вплив військових конфліктів на психічне здоров'я осіб. Бойовий стрес є короткочасною, але інтенсивною психологічною реакцією на загрозу ситуації. Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) виникає унаслідок тривалого впливу травматичних по-

дій і може супроводжуватися емоційною притупленістю, підвищеною тривожністю та соціальною ізоляцією. У осіб, які «пережили бойові дії, часто виникають посттравматичні стресові розлади (ПТСР), що супроводжуються фізичними симптомами, такими як болі в серці, головний біль та порушення сну. Пропонуються методи реабілітації, включаючи когнітивноповедінкову терапію, медикаментозну підтримку та соціальну адаптацію» [8, с. 178]. А це вже свідчить про те, що фахівцями, які надають психологічну допомогу таким категоріям осіб, повинні бути не тільки психологи, але й психотерапевти.

Депресивні розлади в умовах гібридної війни набувають особливого поширення і серед цивільного населення, яке зазнає втрати житла, роботи, близьких людей. Депресія в таких випадках супроводжується порушеннями сну, відчуттям безнадії, емоційною нестабільністю, що потребує своєчасного втручання спеціалістів. Соціальна дезадаптація, характерна для ВПО (внутрішньо-переміщених осіб) та осіб, які повернулися з війни, проявляється у труднощах інтеграції в мирне життя, втраті професійних навичок, міжособистісних конфліктах. У таких випадках ефективним є також залучення висококваліфікованих фахівців зі сфери психологічної та психосоціальної допомоги.

Тому слід звернути увагу на те, що надання психологічної допомоги в умовах гібридної війни і цивільному населенню, і особливо, – ветеранам війни, членам сімей загиблих та іншим спеціальним категоріям осіб, може стикатися з проблемою, яка буде потребувати підвищених кваліфікаційних вимог до фахівця при наданні цієї послуги. Отже, цілком справедливим видається передбачена законодавцем додаткова сертифікація таких фахівців та підвищення інших вимог до їх компетентності. Наприклад, у прикінцевих та перехідних положеннях Закону України «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні» на майбутнє закріплено, «наявність сертифіката, що підтверджує опанування певного науково обґрунтованого психотерапевтичного методу згідно із стандартами та програмами міжнародних організацій і спільнот або програмами, акредитованими такими організаціями для атестації психотерапевтів з числа осіб, які є медичними працівниками, фахівцями з вищою невідкладною освітою з психологічної допомоги та духовної опіки у сфері охорони здоров'я, які є працівниками закладів охорони здоров'я» [7].

Як відомо ще однією істотною умовою договорів є строки їх виконання. У сфері психологічної допомоги це питання набуває особливої значущості, оскільки тривалість надання таких послуг складно передбачити наперед. На відміну від багатьох інших видів договорів, де строки можуть бути чітко визначені (наприклад, у договорах підряду чи купівлі-продажу), в контексті психологічної допомоги важливо враховувати індивідуальні особливості клієнта. Динаміка психологічного стану кожної особи є унікальною, і результат роботи психолога залежить не лише від застосованих методик, але й від рівня мотивації клієнта, його готовності до змін та активної участі в терапевтичному процесі.

З огляду на це, тривалість надання психологічних послуг може визначатися як конкретним строком, так і настанням певної події, що є важливою для досягнення психологічного результату. Відповідно до ч. 1 ст. 251 ЦКУ, строк – це «певний період у часі зі впливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення»[9], тобто впродовж якого очікується

досягнення позитивного ефекту від психологічної допомоги. Однак у практиці договорів психологічної допомоги доцільніше застосовувати визначення терміну надання послуг, тобто психологічна підтримка триває до досягнення бажаного психологічного стану замовника. Наприклад, це може бути момент значного покращення психоемоційного стану, подолання кризової ситуації або завершення адаптаційного періоду після пережитої травми.

Крім того, строки договорів психологічної допомоги можуть визначати не лише межі надання послуг, а й момент початку їх виконання. Це особливо важливо у випадках, коли послуга є превентивною або передбачає втручання в разі настання певної події. Наприклад, якщо особа звертається за психологічною допомогою у зв'язку з подоланням залежності, моментом початку надання послуги може бути виникнення рецидиву, що вимагатиме повторного втручання спеціаліста. У такому випадку договір може передбачати надання послуг за запитом клієнта, що також впливає на гнучкість строків виконання договору.

Окремої уваги заслуговують договори, що укладаються в дистанційному форматі або за допомогою телекомунікаційних засобів. Як зазначають дослідники, «за встановленим сторонами графіком психолог (психотерапевт) повинен своєчасно реагувати на повідомлення пацієнта, відповідати йому, виходити на зв'язок. Несвоєчасне надання допомоги є однією із підстав оцінки наданої послуги як неякісної. Хоча це питання у більшій мірі пов'язане із забезпеченням якості й належності надання послуг через мережу Інтернет в цілому, оскільки у разі недобросовісності психолога (психотерапевта) досить важко буде довести факт укладення договору й допущені виконавцем порушення» [10, с. 83]. Разом з тим, це особливо актуально в кризовій психологічній допомозі, де навіть коротке зволікання може мати серйозні наслідки для психічного стану клієнта.

Таким чином, строки виконання договорів психологічної допомоги є гнучкими та залежать від багатьох чинників, зокрема індивідуальних особливостей клієнта, типу психологічної послуги та способу її надання. Вони можуть бути визначені як конкретний проміжок часу, так і настанням певної події, що унеможливорює застосування уніфікованих правил для всіх договорів цього виду. У зв'язку з цим, розроблення єдиних стандартів визначення строків виконання договорів психологічної допомоги потребує подальшого правового врегулювання, яке має враховувати як специфіку роботи психологів, так і права клієнтів на своєчасне та якісне отримання послуг.

Як зазначається у науковій літературі, договір про надання психологічних послуг «належить до договорів про надання послуг у системі цивільно-правових зобов'язань. Цей договір є основним, двостороннім, консенсуальним (проте він може бути і реальним, про що має бути прямо зазначено в договорі). Вказаний договір може бути укладений як на користь сторін, так і на користь третіх осіб» [11, с. 67].

Додатково слід звернути увагу на те, що психологічна допомога має адаптуватися до специфічних умов воєнного конфлікту та враховувати ці складні ситуації, з якими стикаються різні групи населення. Безперечно необхідно розширювати доступність безоплатної психологічної допомоги, створювати кризові центри та гарячі лінії, забезпечувати підготовку спеціалістів з урахуванням воєнної специфіки та сприяти розвитку підходів до подолання наслідків психотравмуючих подій. Важливим

напрямом є також розвиток альтернативних методів надання психологічної допомоги, таких як дистанційне консультування, використання психотерапевтичних програм через інтернет-платформи, а також застосування інноваційних технологій, таких як віртуальна реальність (VR) для відновлення психічного здоров'я постраждалих.

Висновки. Умови гібридної війни актуалізували необхідність правового осмислення та регулювання договорів психологічної допомоги як інструменту захисту немайнових прав, забезпечення психічного здоров'я та зміцнення національної безпеки. Встановлено, що договір психологічної допомоги має комплексний характер, поєднуючи елементи приватноправових відносин між рівноправними сторонами з елементами публічного права, зважаючи на його соціальну значущість та зв'язок із державними гарантіями у сфері охорони здоров'я.

Особливості виконання таких договорів в умовах війни включають необхідність адаптації до дистанційних форматів, підвищені вимоги до етичних стандартів, а також можливість виникнення правових колізій між обов'язком збереження професійної таємниці та потребами правоохоронних органів у розслідуванні воєнних злочинів. З огляду на це, актуальним є удосконалення нормативного регулювання з метою встановлення чітких стандартів договірних зобов'язань, процедур інформованої згоди, а також механізмів захисту прав як надавачів, так і отримувачів психологічної допомоги.

Таким чином, правова характеристика договору психологічної допомоги в умовах гібридної війни засвідчує його важливу роль у зміцненні стійкості суспільства, що потребує подальшого розвитку правових підходів до регулювання таких відносин у світлі сучасних викликів.

Література:

1. Базика Є.Л. Основи організаційної психології: курс лекцій. Одеса: ОНУ, 2023. 150 с.
2. Булеца С.Б. Цивільні правовідносини, що виникають у сфері здійснення медичної діяльності: теоретичні та практичні проблеми: дис. ... д-ра юрид. Наук. Одеса, 2016. 437 с.
3. Корнілова О.В. Медична допомога як вид соціального забезпечення: дис. ... д-ра філософії: 081. Одеса, 2021. 245 с.
4. Кучеренко О.С. Умови договору про надання психологічних (психотерапевтичних) послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 42. С. 82–84.
5. Панок В.Г., Чаплук Я.В., Андреева Я.Ф. Основи психологічної допомоги: теорія та практика психоконсультування : навч. Посібн. За заг. ред. В.Г. Панка, І.М. Зварича. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 384 с.
6. Поясник О.С. Цивільно-правове регулювання надання психологічних та психотерапевтичних послуг: авторф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 22 с.
7. Про систему охорони психічного здоров'я в Україні: Закон України від 15.01.2025 р. № 4223-ІХ. Ст. 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4223-20?find=1&text#Text>.
8. Адамова О.С. Вплив травми на соматичні процеси: психосоматичний підхід. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського*. 2024. № 6. Т. 35 (74). С. 177–182.
9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-ІV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15?find=1&text=627#Text>.
10. Керученко О.С. Умови договору про надання психологічних (психотерапевтичних) послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 42. С. 82–85.

11. Керученко О.С. Цивільно-правова характеристика договору про надання психологічних (психотерапевтичних) послуг. *Право і суспільство*. 2017. № 1. Ч. 2. С. 67.

Adamova O. Legal characteristics of the implementation of psychological assistance contracts in the conditions of hybrid war

Summary. The article provides a comprehensive legal analysis of the implementation of psychological assistance contracts in the context of hybrid warfare. The relevance of the topic is substantiated in view of the growing role of psychological support as a means of ensuring non-property rights, protecting the mental health of the population and strengthening national security. The mixed nature of the relevant contractual obligations, which combine private law elements with public law aspects, is revealed, which is due to the social significance of such relations and the participation of the state in guaranteeing them. Special attention is paid to the specifics of the implementation of contracts in wartime conditions, in particular, adaptation to a remote format, compliance with ethical norms, ensuring confidentiality, as well as resolving conflicts between professional secrecy and public interests in the context of the investigation of war crimes.

Conclusions are drawn regarding the need to improve legal regulation to properly ensure the rights of all participants in contractual relations in the field of psychological assistance.

It was found that the specified contract has a complex legal nature: on the one hand, it is based on the principles of equality of the parties, characteristic of private law, on the other hand, it performs a public function, being part of the mechanisms for implementing state policy in the field of health care.

It was concluded that in the specific conditions of war, the implementation of such contracts requires adaptation to new challenges: the introduction of remote formats of interaction, compliance with increased ethical standards, as well as the resolution of potential legal conflicts between maintaining the confidentiality of information and the obligations to facilitate justice in cases of war crimes. This indicates the need to improve the regulatory framework – in particular, by introducing clear standards of contractual regulation, defining procedures for informed consent and creating effective guarantees of the rights of all participants in such legal relations.

Key words: psychological assistance contract, hybrid war, mental health, non-property rights, ethical standards, legal regulation, contractual legal relations.

Іванець І. П.,

*кандидат юридичних наук, докторант,
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України*

ВПЛИВ ДОКТРИНИ «ПРАВОМІРНИХ СПОДІВАНЬ» НА ЮРИДИЧНУ ВИЗНАЧЕНІСТЬ ПРИ ЗАХИСТІ ПОРУШЕНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Анотація. У статті здійснено аналіз впливу доктрини «правомірних сподівань» на забезпечення юридичної визначеності при захисті порушених цивільних прав. Окреслено зміст принципу легітимних очікувань, також відомого як захист легітимних очікувань, як важливої складової загального принципу правової визначеності. Визначено, що сутність цього принципу полягає у зобов'язанні органів публічної влади не лише дотримуватись чинних норм права, але й виконувати свої обіцянки та враховувати обґрунтовані очікування громадян. Встановлено, що відповідно до положень цієї фундаментальної доктрини, особи, які діяли добросовісно в межах правового поля, мають право на захист своїх легітимних очікувань. Хоча у виняткових випадках нові обставини можуть зумовлювати необхідність законодавчих змін, здатних призвести до втрати цих очікувань. Наведено способи захисту правомірних сподівань, які класифікуються відповідно до нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини, у межах яких виникають відповідні очікування. Такі способи можуть включати, зокрема, цивільно-правові механізми захисту.

Доведено, що основним критерієм для здійснення захисту легітимних очікувань є аналіз змісту правової норми, яка становить їх підґрунтя, з'ясування зв'язку між її регулятивним впливом та розумінням цієї норми суб'єктом права, а також формування висновків щодо належного її застосування у конкретній правовій ситуації. Особливості та складності визначення можливості захисту процесуальних легітимних очікувань обумовлені тим, що чинне цивільне процесуальне законодавство України не допускає застосування аналогії закону чи права у таких випадках. Наголошено, що за наявності дискреційного права суду на вибір ефективного способу захисту, який не передбачено законом або договором, використання процесуальних засобів, не закріплених у процесуальному законодавстві, є забороненим. У статті також зазначено, що значна частина судових рішень у подібних випадках залежить від розсуду судді, якому надано широкі дискреційні повноваження здійснювати процесуальні дії.

Резюмовано, що застосування правил процесуального права має підпорядковуватись цілям і завданням цивільного судочинства, а тлумачення правових норм має здійснюватися з урахуванням їх принципів. В окремих ситуаціях юридичної практики між зазначеними принципами може виникати конкуренція, пов'язана з необхідністю досягнення балансу між приватними й публічними інтересами. Підсумовано, що будь-яке втручання в право мирного володіння майном має супроводжуватись належними процесуальними гарантіями, які забезпечують фізичним чи юридичним особам можливість повноцінного пред-

ставлення своєї правової позиції перед компетентними органами з метою ефективного оскарження заходів, що впливають на їхні права.

Ключові слова: доктрина «правомірних сподівань», законні очікування, легітимні очікування, принцип верховенства права, захист цивільних прав, цивільне судочинства.

Постановка проблеми. Потреба у невідкладній трансформації більшості нормативно-правових інститутів держави, що воює, актуалізує залучення до нашої правової дійсності і дієвих правових конструкцій, що є ефективними інструментами правового регулювання у багатьох державах світу. Не є виключенням у цьому контексті можливість застосовувати при захисті порушених цивільних права поширені у більшості країнах правові доктрини, серед яких чільне місце посідає доктрина «правомірних сподівань».

Сучасні трансформаційні процеси, спричинені повномасштабною військовою агресією проти України, вимагають невідкладного переосмислення та корекції більшості її нормативно-правових інститутів. Несегментована, фрагментарна адаптація законодавства до умов воєнного стану та повоєнного відновлення неминує створює прогалини в механізмах реалізації й захисту цивільних прав, посилюючи правову невизначеність і підриваючи довіру громадян до правової системи. У цих реаліях особливого значення набуває залучення доктрин, що довели свою ефективність у зарубіжних правових системах, насамперед доктрини «правомірних (легітимних) сподівань». Саме вона є одним із ключових інструментів забезпечення юридичної визначеності й передбачуваності правозастосовної діяльності.

Всупереч активному функціонуванню згаданої доктрини в європейському правовому просторі, її інтеграція в національне законодавство України відбувається повільно й фрагментарно, зазвичай під впливом окремих рішень Верховного Суду. При цьому комплексного нормативного закріплення досі немає. Юридична доктрина й судова практика характеризуються відсутністю усталеного підходу до визначення меж, змісту та критеріальних ознак правомірних сподівань, що зумовлює різноспрямованість судових рішень і створює загрозу нерівності сторін у цивільних правовідносинах.

Найбільш дискусійними залишаються питання співвідношення принципу легітимних очікувань із заборонаю зворотної дії закону, стандарту належної поведінки суб'єктів владних повноважень та обґрунтованості очікувань приватної особи, а також критерії добросовісності й розумності останньої. Ці проблеми ускладнюються воєнним станом, коли держава змушена

оперативно змінювати правила «гри», водночас зберігаючи баланс між *imperium* та *privata*, між публічним інтересом і правами особи. Запровадження нових податкових, валютних, земельних і процесуальних режимів без належних гарантій стабільності породжує колізії між очікуваннями суб'єктів господарювання та зміненими умовами їхньої діяльності. Нерозвиненість компенсаторних механізмів, відсутність чітких критеріїв, коли саме очікування є «правомірним», та які наслідки має його порушення, ставлять під сумнів саму дієвість принципу юридичної визначеності, закріпленого в Конституції України та практиці Конституційного Суду.

Отже, поняття правомірних сподівань (законних очікувань, легітимних очікувань) є одним з найбільш дискусійних у юридичній літературі.

Стан дослідження. Доктрина «правомірних сподівань» є предметом значної кількості наукових доробків. Деякі аспекти цієї теми вивчали: Л. Богачова [1], О. Бортнік [2], Ю. Матвєєва [7], О. Кіріак [4], В. Смородинський [13] та ін.

Доктрина «правомірних сподівань» – складова більш широкого принципу правової визначеності, який у вітчизняній і зарубіжній юриспруденції вже протягом кількох десятиліть є предметом активної наукової дискусії. В українському контексті системний аналіз цього принципу здійснила Л. Богачова, яка, спираючись на європейську судову практику, окреслила змістовні критерії правової визначеності та наголосила на необхідності їх імплементації у національний правопорядок для гармонізації з *acquis communautaire* [1].

О. Бортнік, досліджуючи легітимні очікування в цивільному судочинстві, продемонстрував еволюцію підходів українських судів від суто декларативного сприйняття до спроб побудови узгоджених компенсаторних механізмів і запропонував синергетичний підхід, що передбачає взаємодію декількох процесуальних інститутів з метою захисту інтересів приватних осіб [2].

Розгортання теоретико-методологічних засад доктрини правової визначеності присвячена дисертаційна робота Ю. Матвєєвої, у якій авторка обґрунтувала структурну взаємозалежність між верховенством права та юридичною передбачуваністю й заклала підвалини для подальших досліджень кореляції між доктриною правомірних сподівань та принципом *non-retrospectivity* норм права [7].

Окремий аспект становить напрацювання О. Кіріак, яка вказує на інкорпорацію європейської концепції *legitimate expectations* у національне законодавство через призму адміністративних процедур, водночас звертаючи увагу на недосконалість критеріїв «обґрунтованості» очікувань у чинних процесуальних кодексах України [4].

Філософсько-правовий вимір проблеми репрезентує В. Смородинський, котрий, спираючись на герменевтичну традицію, розкрив онтологічні підвалини правової визначеності та показав, що легітимні очікування відіграють роль когнітивного мосту між нормативним і фактичним порядками, забезпечуючи довіру до права як соціального феномена [13].

Хоча наведені дослідження істотно збагатили розуміння природи правової визначеності, вони здебільшого зосереджені на адміністративній, податковій або публічно-правовій площинах і лише поверхнево торкаються суто приватноправових аспектів. Це зумовлює необхідність дослідження того, яким чином доктрина «правомірних сподівань» може підсилити юридичну визначеність при захисті порушених цивільних прав, особливо

в умовах динамічного нормативно-правового середовища воєнного та поствоєнного періодів.

Мета статті – проаналізувати вплив доктрини «правомірних сподівань» на юридичну визначеність при захисті порушених цивільних права.

Виклад основного матеріалу. Як влучно зауважує В. Смородинський [13, с. 189], на цей час єдиної доктрини легітимних очікувань, придатної для всіх національних правопорядків, немає. Загалом, вважається, що принцип легітимних очікувань «походить від німецького принципу *Vertrauensschutz* («захист довіри»)), метою якого є забезпечення того, щоб кожен, хто має довіру до легальності рішень і дій публічної адміністрації, підлягав захисту. Принцип *Vertrauensschutz* німецького адміністративного права, у свою чергу, запозичений з німецького приватно-правового принципу правового захисту добросовісних дій (*bona fide acts*), закріпленому в цивільному законодавстві [1].

Принцип легітимних очікувань (або «захисту легітимних очікувань») є складовою загального принципу правової визначеності. Він відбиває ідею, що органи публічної влади повинні не лише дотримуватися приписів правових актів, а й своїх обіцянок та пробуджених очікувань. Згідно з доктриною легітимних очікувань ті, хто чинить добросовісно на підставі права, яким воно є, не повинні відчувати краху надій щодо своїх легітимних очікувань [8]. Утім нові ситуації можуть бути достатньою підставою для законодавчих змін, що спричиняють виникнення відчуття краху легітимних очікувань у виняткових випадках. Така доктрина застосовна не лише до законодавства, а й до рішень індивідуального характеру, що їх ухвалюють органи публічної влади [13, с. 190].

Для реалізації легітимних очікувань важливого значення набуває така вимога, як неухильна виконуваність норм законів та інших нормативно-правових актів. Зі свого боку це стосується діяльності суб'єктів владних повноважень, для яких принцип законності є найважливішим (в аспекті ст. 19 Конституції України [6]). Крім неухильного виконання нормативно-правових актів, виконуваність для суб'єктів владних повноважень означає і вимоги до їх нормотворчої та нормозастосовчої діяльності: неможливість прийняття непослідовних, неочікуваних актів, що є для особи не передбаченим, а тому може спричинити порушення певних прав. Крім того, виконуваність стосується і дотримання правил юридичної техніки при прийнятті як нормативно-правових актів, так і актів індивідуального характеру. Особливо важливого значення набуває питання виконуваності судових рішень [6, с. 131].

Способи захисту правомірних сподівань класифікуються так само, як і ті нормативні акти, які унормовують відповідні суспільні відносини, щодо яких є легітимні очікування. Це, зокрема, може бути цивільно-правовий захист тощо. Визначальним для захисту відповідних очікувань буде телеологічне з'ясування змісту норми права, яка перебуває в основі легітимних очікувань, співвідношення дії цієї норми права з тим змістом легітимних очікувань, які вкладає в них суб'єкт права на оскарження, і, зрештою, висновок щодо правильності, істинності дії норми права в цій правовій ситуації [14, с. 174].

Чинне законодавство нашої держави вже певний час оперує такими юридичними конструкціями, що безумовно дотичні до доктрини легітимних очікувань, а саме:

– очікувані результати (згідно п. 6) ч. 1 ст. 897 ЦК України виконавець за договором на виконання науково-дослідних або

дослідно-конструкторських та технологічних робіт зобов'язаний негайно інформувати замовника про виявлену неможливість одержати очікувані результати);

- очікувані кредитні збитки (Постанова Правління НБ України «Про затвердження Положення про визначення критеріїв для списання знецінених фінансових активів банків України за рахунок оціночних резервів під очікувані кредитні збитки» № 49 від 13.04.2020 р.);

- очікуваний прибуток (Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Про затвердження форм подання інформації про зведені показники очікуваних обсягів загального чистого прибутку та дивідентів господарських організацій та інформації про нарахування і перерахування господарськими організаціями дивідендів у поточному бюджетному році» № 764 від 05.07.2013 р.);

- очікувані надходження виручки (Постанова НБ України «Про внесення змін до Порядку резервування коштів за сформованими резервами за кредитними операціями в іноземній валюті з позичальниками, у яких немає документально підтверджених очікуваних надходжень валютної виручки» № 1811/24343 від 24.10.2013 р.);

- очікуване відшкодування за цінними паперами (Лист Департаменту нормативно-методологічного забезпечення банківського регулювання та нагляду «Щодо розміру середньозваженої ставки міжбанківського кредитування KIACR для визначення суми очікуваного відшкодування за цінними паперами у квітні 2012 року» № 40-511/1815 від 23.04.2012 р.);

- очікувані показники роботи (Постанова КМ України «Про затвердження очікуваних показників роботи наглядової ради публічного акціонерного товариства «Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України» № 526 від 19.07.2017 р.);

- очікувана експлуатація (Наказ Міністерства інфраструктури України «Про затвердження Порядку забезпечення столово-кухонним посудом, обладнанням, інвентарем та миючими засобами Державної спеціальної служби транспорту та встановлення строків їх корисної (очікуваної) експлуатації» № 1287/23819 від 31.07.2013 р.);

- очікуваний внесок України (Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Очікуваного національно визначеного внеску України до проекту нової глобальної кліматичної угоди» № 980-р від 16.09.2015 р.) [4].

Практикою Суду ЄС та ЄСПЛ легітимні очікування розглядаються як елемент правової визначеності, у тому числі й тоді, коли йдеться про захист таких очікувань щодо здійснення права власності й саме у зв'язку з автономними поняттями майна та власності. ЄСПЛ конструкцію «легітимні очікування» використовував у своїй практиці неодноразово. Наприклад, згідно з усталеною правовою позицією Суду існування заборгованості, визнаної остаточними та обов'язковими для виконання судовими рішеннями, надає особі, на користь якої таке рішення було винесено, «легітимне очікування», що заборгованість буде виплачено, адже вона становить «майно» такої особи в розумінні ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Скасування такого рішення привносить до порушення права на мирне володіння майном, оскільки процесуальні норми створюються для забезпечення належного здійснення правосуддя та дотримання принципу правової визначеності, й сторони провадження повинні мати право очікувати застосування норм [10]. У рішенні ЄСПЛ від

29 листопада 2005 р. у справі Суханов та Ільченко проти України [11] зазначено, що за певних обставин «законне сподівання» на отримання «активу» також може захищатися ст. 1 Першого протоколу. Так, якщо суть вимоги особи пов'язана з майновим правом, особа, якій воно надане, може вважатися такою, що має «законне сподівання», якщо для такого права у національному законодавстві існує достатнє підґрунтя – наприклад, коли є усталена практика національних судів, якою підтверджується його існування [9].

Принагідно відзначимо, що визначення можливості захисту легітимного очікування процесуального характеру має певні особливості та складності, обумовлені тим, що цивільне процесуальне законодавство не допускає аналогії закону та права. Якщо суду надано право визначити ефективний спосіб захисту, який законом або договором не передбачено (ст. 5 ЦПК України [15]), то застосувати процесуальний засіб, необхідний для відправлення правосуддя, але не передбачений процесуальним законодавством, суд не має права. Водночас порядок здійснення судочинства значною мірою залежить від суду, який вирішує справу, оскільки йому чинним цивільним процесуальним законодавством надано право здійснювати значну кількість процесуальних дій дискреційно. Застосування норм процесуального права має бути підпорядковано меті і завданням цивільного судочинства, а інтерпретаційна діяльність має здійснюватися, враховуючи принципи, між якими може виникнути конкуренція в певній ситуації через відображення конкуруючих приватних та публічних інтересів. Будь-яке втручання в мирне володіння майном має супроводжуватися процесуальними гарантіями, що надають відповідній фізичній чи юридичній особі розумну можливість представити свою справу перед компетентними органами влади з метою ефективного оскарження заходів, що втручаються у права, гарантовані цим положенням. Для з'ясування того, чи була дотримана ця умова, необхідно комплексно проаналізувати застосовані судові процедури¹, зокрема й легітимні обґрунтовані очікування особи на передбачувану справедливую процедуру покладе на суд обов'язок забезпечити право особи бути вислуханою, а також вирішення справи в розумний строк, остаточність судових рішень. Також з метою недопущення процесуальних правообмежень і забезпечення легітимних очікувань має забезпечуватися розумний баланс між приватними та публічними інтересами та застосовуватися тест на пропорційність, критерії якого в загальному вигляді запропоновано у ст. 11 ЦПК України [15], який має враховувати безліч критеріїв у певній ситуації. Відповідні питання стосуються передбачуваності тлумачення норм процесуального права, що визначає дотримання вимог правової визначеності. Це стосується підстав застосування норм процесуального права на розсуду суду, враховуючи вимоги принципу пропорційності, який породжує легітимні очікування в учасника судочинства, пов'язані з обґрунтованим, мотивованим застосуванням цих норм, що свідчитиме про те, що аргументи особи були почуті й оцінені незалежним і неупередженим судом. Ці категорії та їх інтерпретаційні механізми не є однозначними в сучасній доктрині та правозастосуванні, що обумовлено насамперед різними типами праворозуміння, в яких відповідні норми та принципи права визнаються джерелами права [2, с. 72–73].

Слід також зазначити, що «одним із трендів еволюції сучасного права є диверсифікація юридичних модальностей: юридично значущі предикати наразі вже не вичерпуються

тільки двома протилежними поняттями «право» та «обов'язок». Поряд із поняттям суб'єктивного права сформувалися й набувають поширення інші споріднені категорії – «свобода», «привілей», «охоронюваний законом інтерес» і врешті-решт – «правомірне очікування». Головне призначення нових категорій – у тому, аби надати індивідові можливість юрисдикційного захисту навіть у тих пограничних ситуаціях, коли останній не годен достеменно вказати на конкретну норму позитивного права, яка в тій чи іншій ситуації була порушена» [3].

Юридична визначеність дає можливість учасникам суспільних відносин завбачати наслідки своїх дій і бути впевненими у своїх легітимних очікуваннях (*legitimate expectations*), зокрема у тому, що набуте ними на підставі чинного законодавства право буде реалізоване. Юридичною визначеністю обумовлюється втілення легітимних очікувань, тобто досягнення бажаного результату шляхом вчинення правомірних дій з огляду на заздалегідь передбачені ймовірні наслідки. Втілення легітимних очікувань унеможлиблюється, зокрема, у випадку, коли особа не може досягнути прогнозованого результату внаслідок зміни юридичного регулювання у такі строки, що не є розумними та обґрунтованими [12].

Принцип захисту законних очікувань ґрунтується на концепції операційної добросовісності: суддя може втрутитися для підтримки стану договірної рівноваги, покладаючи зобов'язання на обидві сторони договору. Це робиться з урахуванням балансу прав та обов'язків сторін договірної зобов'язання під час виконання умов договору [16].

Висновки. Отже, визначення можливості захисту легітимного очікування процесуального характеру має певні особливості та складності, обумовлені тим, що цивільне процесуальне законодавство не допускає аналогію закону та права. Якщо суду надано право визначити ефективний спосіб захисту, який законом або договором не передбачено, то застосувати процесуальний засіб, необхідний для відправлення правосуддя, але не передбачений процесуальним законодавством, суд не має права. Разом з цим порядок здійснення судочинства значною мірою залежить від суду, який вирішує справу, оскільки йому чинним цивільним процесуальним законодавством надано право здійснювати значну кількість процесуальних дій дискреційно.

Література:

- Богачова Л. Принцип правової визначеності в європейському і національному праві (змістовна характеристика). *Теорія і практика правознавства*. 2013. №2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipr_2013_2_74 (дата звернення: 18.06.2025).
- Бортнік О. Г. Легітимні очікування в цивільному судочинстві: традиційне праворозуміння та синергетичний підхід. *Право і безпека*. 2021. № 3 (82). С. 70–76.
- Карнаух В. Б. Правомірні очікування в практиці Європейського суду з прав людини. *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 94-й річниці з дня народж. Маслова В. П., Харків, 19 лют. 2016 р. – Харків, 2016. С. 223–225. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/12647> (дата звернення: 18.06.2025).
- Кіріяк О. До питання розвитку доктрини обґрунтованих очікувань. *Higher School of Advocacy*: веб-сайт. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/do-pitannia-rozvitku-doktrini-obgruntovanih-ocikuvan> (дата звернення: 18.06.2025).
- Кобзева Т. А., Горобець Н. С. Принцип верховенства права в практиці Європейського суду з прав людини та законодавстві України. *Європейські перспективи*. 2023. № 1. С. 196–200.
- Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 18.06.2025).
- Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права: дис... к. ю. н. (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2019. 220 с.
- Мірило правовладдя: Дослідження Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) від 18.03.2016 р. № 711/2013. Страсбург, 18 березня 2016. *Council of Europe*: веб-сайт. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDLAD\(2016\)007-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDLAD(2016)007-ukr) (дата звернення: 18.06.2025).
- Рішення Великої палати у справі «Копецький проти Словаччини» від 28 вересня 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_347#Text (дата звернення: 18.06.2025).
- Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Поньомарьов проти України» від 3 квітня 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434#Text (дата звернення: 18.06.2025).
- Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Суханов та Ільченко проти України» від 29 листопада 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a16#Text (дата звернення: 18.06.2025).
- Рішення Першого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою товариства з обмеженою відповідальністю «МЕТРО КЕШ ЕНД КЕПІ Україна» від 05.06.2019 № 3-п(1)/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-19#Text> (дата звернення: 18.06.2025).
- Смородинський В. Правова визначеність. *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. №2. С. 185–201.
- Солоткий С. Онтологічний зміст легітимних очікувань у контексті конституційно-правового захисту прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 171–179.
- Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15> (дата звернення: 18.06.2025).
- Alsmadi M. S., Alqudah M. A. Respecting Legitimate Expectations in Civil Contracts. *Journal of Law and Sustainable Development*. 2023. №11(12). DOI: <https://doi.org/10.55908/sdgs.v11i12.2392>

Ivanets I. The impact of the doctrine of «legitimate expectations» on legal certainty in protection of violated civil rights

Summary. The article analyzes the impact of the doctrine of “legitimate expectations” on ensuring legal certainty in the protection of violated civil rights. It outlines the content of the principle of legitimate expectations, also known as the protection of legitimate expectations, as an important component of the general principle of legal certainty. It is determined that the essence of this principle lies in the obligation of public authorities not only to comply with applicable laws, but also to fulfill their promises and take into account the reasonable expectations of citizens. It is established that, in accordance with the provisions of this fundamental doctrine, persons who have acted in good faith within the legal framework are entitled to protection of their legitimate expectations. However, in exceptional cases, new circumstances may necessitate legislative changes that could lead to the loss of these expectations. Ways of protecting legitimate expectations are presented, which are classified in accordance with the regulatory legal acts governing social

relations within which the relevant expectations arise. Such methods may include, in particular, civil law protection mechanisms.

It has been proven that the main criterion for protecting legitimate expectations is an analysis of the content of the legal norm on which they are based, clarification of the connection between its regulatory impact and the understanding of this norm by the subject of law, as well as the formation of conclusions regarding its proper application in a specific legal situation. The peculiarities and complexities of determining the possibility of protecting procedural legitimate expectations are due to the fact that the current civil procedural legislation of Ukraine does not allow the application of analogy of law or right in such cases. It is emphasized that, given the court's discretionary right to choose an effective means of protection that is not provided for by law or contract, the use of procedural means not enshrined in procedural legislation is prohibited. The article also notes that a significant part of court decisions

in such cases depends on the discretion of the judge, who is granted broad discretionary powers to perform procedural actions.

It is summarized that the application of procedural law rules must be subordinate to the goals and objectives of civil proceedings, and the interpretation of legal norms must be carried out taking into account their principles. In certain situations in legal practice, competition may arise between these principles due to the need to achieve a balance between private and public interests. It is concluded that any interference with the right to peaceful possession of property must be accompanied by appropriate procedural guarantees that ensure that individuals or legal entities have the opportunity to fully present their legal position before the competent authorities in order to effectively challenge measures that affect their rights.

Key words: doctrine of «legitimate expectations», legitimate expectations, legitimate expectations, rule of law, protection of civil rights, civil proceedings.

Красовський О. О.,*аспірант відділу проблем цивільного, трудового
та підприємницького права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України*

МІСЦЕ ДОБРОСОВІСНОСТІ В СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Анотація. Стаття присвячена вивченню правової природи добросовісності в якості принципу цивільного судочинства України.

Для досягнення мети поставленого завдання розглянуто місце принципів в доктрині цивільного процесуального права, визначено суттєві ознаки принципів цивільного судочинства, проведено аналіз щодо наявності у понятті добросовісності ознак принципу цивільного судочинства, та дано авторське визначення принципу добросовісності.

Враховуючи багатоаспектність поняття добросовісності вбачається необхідним звернення до даної правової категорії з позиції принципів (засад) цивільного процесу. Це зумовлює необхідність розгляду наукових праць з проблематики принципів цивільного судочинства, які справили помітний вплив на становлення національної доктрини та практики правосуддя у цивільних справах.

Проведено структурно-системний аналіз останніх робіт вітчизняних вчених-процесуалістів про зміст принципів у цивільному судочинстві, розглянуті їх підходи за типом праворозуміння – природно-правовим та нормативістським, а також визначено, які ознаки принципів ці науковці виділяють, та яке визначення вони надають цим принципам.

При цьому ми розглядаємо принцип добросовісності як правову категорію виходячи з інтегративного підходу до розуміння права, на основі поєднання природно-правової та нормативістської концепції праворозуміння.

Зазначено, що ознаки добросовісності у характеристиках цивільного процесу, дають можливість сформулювати норму про добросовісність не через зловживання процесуальними правами, а в якості окремої статті про принцип добросовісності у цивільному судочинстві, яка у свої структурі має містити санкцію за порушення добросовісності.

Визначено, що важливе значення при цьому становить практика Європейського суду з прав людини, де добросовісність виводить певну модель судової поведінки, і що Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод тлумачиться з позицій добросовісності.

Виходячи з інтегративного підходу до розуміння права, на основі поєднання природно-правової та нормативістської концепції праворозуміння, зроблено висновок, що принцип добросовісності в якості ідеї або положення, є нормою права, яка може бути безпосередньо закріплена в нормативно-правовому акті, або впливати зі змісту інших, закріплених у ньому, правових норм.

Виділено загальні ознаки принципів цивільного судочинства, які є спільними для всіх принципів цивільного процесу, і особливі, які притаманні лише принципу добросовісності.

Стверджується, що добросовісність є фундаментальним принципом цивільного судочинства, що може займати домінуюче положення в системі принципів цивільного процесу.

Ключові слова: принципи права, добросовісність, ознаки принципу добросовісності, цивільне судочинство України.

Постановка проблеми. Поняття добросовісності є багатоаспектним і складним правовим явищем, яке є узагальнюючим для всієї системи цивільного судочинства, і однією з головних характеристик судового процесу. У цьому сенсі необхідність розгляду добросовісності в якості принципу цивільного судочинства потребує більш детального нормативного регулювання та доктринальної розробки.

Стан дослідження. Вивченню принципів цивільного судочинства присвячені праці таких вітчизняних вчених як: А. В. Андрушка, В. В. Комарова, В. А. Кройтора, В. Ю. Мамницького, О. В. Немировської, Г. П. Тимченка, Т. А. Цувіної, М. Й. Штефана, О. О. Штефан, М. М. Ясинка та інших, але принцип добросовісності у цивільному судочинстві є маловивченою темою, і потребує подальшого дослідження.

Мета статті полягає у визначенні суттєвих ознак принципів цивільного судочинства, аналізі наявності у понятті добросовісності ознак принципу цивільного судочинства, та надання авторського визначення принципу добросовісності.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової спадщини – це не лише крок на шляху виявлення основоположних ознак добросовісності як принципу цивільного процесу, а й вирішення дискусійних питань, пов'язаних із поняттям і системою принципів.

В. Ю. Мамницький, виходячи з позицій нормативістського типу праворозуміння, зазначав, що поширений у цивільно-процесуальній доктрині погляд на принципи як на основні ідеї, керівні начала, тощо, свідчить про суб'єктивну природу принципів, що на його думку є помилкою, оскільки, вони відображають об'єктивні правові явища, знаходять своє закріплення в законі, і є правовими вимогами, а не ідеями. На підставі зазначеного до істотних ознак принципів цивільно-процесуального права дисертант відносить: нормативне закріплення; більшу стабільність ніж у звичайних норм права; те, що вони являють собою систему пов'язаних елементів; об'єктивні по змісту та суб'єктивні по формі закріплення; впливають з природи судової влади або з форми її реалізації; виражають характерні риси та характеризують зміст цивільного-процесуального права [1, с. 54, 61].

О. В. Немировська, виходячи з того, що під принципами права доктрина цивільного процесу розуміє «начала», «ідеї», «засади», які закріплені в нормах права, і визначають його спрямованість, суть, скеровують розвиток та забезпечують функціонування, зазначала, що до ознак принципу права належить за-

гальновизнанність, стійкість, обов'язковість для застосування. Якщо розглядати принципи як єдність, то вони утворюють систему, яка функціонує цілеспрямовано, впливаючи на визначені суспільні відносини [2, с. 8].

На думку О. В. Рожнова принципи цивільного процесуального права мають наступні ознаки: в основі будь-якого принципу цивільного процесуального права лежить певна ідея, яка визначає характер цивільного процесу; ця ідея має бути нормативно закріплена; безпосередня пов'язаність з цивільним процесом, коли принципи визначають характер цивільного процесу, проявляться і діють у ньому; наявність загального характеру, тобто прояв на усіх стадіях процесу й проваджень в цивільних справах; принципи не можуть повністю або частково дублювати один одиний [3, с. 7].

М. Й. Штефан до характерних ознак принципів цивільного процесуального права відносив те, що вони включають (виражають) в собі певну ідею, погляд, що становлять його зміст; така ідея повинна бути закріплена в нормах цивільного процесуального права; принцип повинен бути безпосередньо пов'язаний з цивільним процесом, визначати його основні властивості; принцип повинен мати загальне значення для всього цивільного процесу; принцип визначає типові риси цивільного судочинства і може мати винятки, які не є принципом; принципами не можуть бути звичайні вимоги (правила), які не складають одну з відомих альтернативних вимог; принципами не можуть бути положення, які дублюють інші принципи або які з них випливають [4, с. 29].

А. В. Андрушко приходить до висновку, що принципи цивільного процесуального права характеризуються наступними ознаками: ідейною спрямованістю, наявністю правового погляду, загальністю і дієвістю, системністю, автономністю, визначеністю. Враховуючи ці ознаки дисертант визначає принципи цивільного процесуального права як обумовлені соціально-економічними умовами суспільного життя нормативно-керівні засади, що визначають завдання та мету правосуддя в цивільних справах, характер, зміст і побудову цивільного судочинства, а також повноваження та процесуальну діяльність суду, учасників процесу, їх цивільно-правове становище [5, с. 7].

О. В. Шутенко, виходячи з аналізу природи та функціональних характеристик принципу права, пропонує під принципом цивільного процесуального права розуміти основне нормативне положення, що зароджується як категорія правосвідомості, в силу необхідності врегулювання суспільних відносин закріплене в нормах права та характеризує всю галузь цивільного процесуального права й визначає перспективи розвитку цієї галузі [6, с. 7].

М. М. Ясинок робить висновок, що принципи цивільного процесуального права – це загальні, основні положення, які закріплені в нормах права і діють у межах цивільної процесуальної форми, регламентуючи при цьому повноваження та процесуальну діяльність суду та інших учасників процесу, їх процесуально-правове становище [7, с. 3].

Ю. В. Неклеса дає наступне авторське визначення принципу диспозитивності – це основна ідея, що виражає свободу учасників процесу, які мають у справі матеріально-правовий та процесуальний інтерес, здійснюють свої матеріальні права для захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів засобами, встановленими цивільним процесуальним законодавством, а принцип змагальності – це основна ідея, що відображає

конкуренцію осіб, які беруть участь у справі, та їхнє право самостійно вчиняти певні дії задля ефективного відстоювання своєї точки зору й обмеження можливості кожного з них односторонньо впливати на результат з судового розгляду, при активній ролі суду, наділеного функціями щодо здійснення правосуддя та керування цивільним процесом з метою здійснення правосуддя [8, с. 5–6].

Г. П. Тимченко під поняттям принципів цивільного та адміністративного судочинства розуміє найбільш загальні, основні та фундаментальні положення, котрі виникли у процесі провадження, закріплені в процесуальному законодавстві у вигляді норм-принципів або виводяться із окремих його норм, реалізуються на всіх стадіях судочинства, впливають на індивідуалізацію процесуальної діяльності і покликані визначити і встановити необхідний статус учасників процесу, належні їм права та обов'язки та процесуальне положення суду [9, с. 42].

В. В. Комаров звертає увагу на різні доктринальні підходи при визначенні принципів і робить висновок, що теорія принципів цивільного судочинства успадкувала дві неоднакові наукові традиції, які тяжіють до різних правових культур – нормативної і природно-правової [10, с. 18].

До особливостей принципів автор відносить те, що вони мають фундаментальний характер; певний механізм здійснення судової влади і процедур правосуддя; нормативний характер; визначають модус доступності правосуддя для будь-якого суб'єкта права; мають виключно обов'язковий характер; визначають залежність відповідальності держави за дотримання принципів у частині виконання міжнародно-правових зобов'язань і принципу верховенства права при здійсненні судочинства. Таким чином, на думку дослідника, принципи цивільного процесуального права – це виражені в нормах цивільного процесуального права незаперечні за своєю природою вимоги до суду й учасників цивільного процесу, які концептуалізують його зміст, та визначальний порядок засади здійснення правосуддя в цивільних справах [11, с. 116–117].

Т. А. Цувіна під принципами цивільного судочинства розуміє систему універсальних, нормативних, імперативних вимог до суду та інших учасників судового процесу, що визначають порядок здійснення правосуддя в цивільних справах, детерміновані завданнями та метою цивільного судочинства та відбивають загальний модус пануючого у суспільстві праворозуміння, поглядів на суд і правосуддя в цивільних справах [12, с. 94].

В. А. Кройтор робить висновок, що під принципами цивільного судочинства слід розуміти вихідні, основоположні засади, які є об'єктивними за змістом і суб'єктивними за формою вираження, виражають найбільш загальний характер правових вимог, що ставляться до суду й учасників цивільного процесу, є універсальними, оскільки впливають на всі цивільно-процесуальні норми, потребують урахування під час кожного правозастосування, мають імперативний характер, бо відхилення від них неприпустиме, і визначають процес формування, функціонування та розвитку всієї галузі цивільного процесуального права [13, с. 9].

О. О. Штефан дає наступне визначення принципів цивільного процесуального права – це основні ідеї, фундаментальні засади щодо завдань та мети цивільного судочинства, закріплені в нормах цивільного процесуального права, у яких відображаються специфіка предмета і методу правового регулювання цивільного процесуального права, є одним з елементів механізму

правового регулювання цивільних процесуальних відносин та перебувають у діалектичному взаємозв'язку та взаємообумовленості з іншими елементами механізму правового регулювання [14, с. 9].

Слід зазначити, про пов'язаність принципу добросовісності зі справедливістю та верховенством права. Так, український дослідник О.І. Карплюк безспідставно пов'язує добросовісну реалізацію сторони своїх обов'язків у цивільному судочинстві із забезпеченням справедливості судочинства і визначає її одним із основних факторів, що характеризує ефективність механізму забезпечення справедливості цивільних справ і протидію зловживанню правом та несумлінній поведінці [15, с. 102].

Розрізняючи два підходи у вивченні теорії принципів: природно-правовий та позитивістський, вищевказаний автор намагається, використовуючи досягнення обох концепцій, та виходячи з лібертарної теорії права, визначати, що принципи судочинства, уточнюючи принципи права, реалізуються в конкретних нормах, при здійсненні судової практики.

Відаючи належне дослідникам, які внесли значний вклад у розвиток теорії принципів, ми хочемо досліджувати і осмислювати добросовісність в межах європеїзації цивільного процесу, в рамках повноправного членства у Європейському Союзі, і тому вказаний принцип ми розглядаємо як правову категорію використовуючи інтегративний підхід до розуміння права, але у контексті природно-правового типу праворозуміння. Це означає, що увесь акцент дослідження перш за все стосується процесу реалізації норм права, тобто ми повинні звернутися до судового правозастосування і тут важливе значення для нас має практика Європейського суду з прав людини, де добросовісність виводить певну модель судової поведінки.

Аналіз ряду рішень Європейського суду з прав людини дозволяє зробити висновок, що Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод тлумачиться з позицій добросовісності. Так, Європейський суд з прав людини в рішенні від 07 липня 1989 року у справі «Юніон Аліментаріа Сандерс С. А. проти Іспанії» у п. 35 зазначив, що заінтересована особа повинна лише виявити старанність при виконанні процесуальних дій, утриматися від використання тактики затягування та скористатися можливостями, що надаються внутрішнім законодавством для скорочення розгляду, але це не звільняє національні суди від забезпечення дотримання вимог статті 6 Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод повинна щодо розумного строку розгляду справи [16].

Також у п. 24 рішенні від 20 січня 2011 року у справі «Мусієнко проти України» суд зазначив, що запобігання неналежній та такій, що затягує справу, поведінці сторін у цивільному процесі є завданням саме державних органів, і національні суди мали в своєму розпорядженні достатньо засобів для забезпечення присутності відповідача в судовому засіданні чи для розгляду справи за його відсутності [17].

Таким чином, Європейського суду з прав людини покладає обов'язок дотримання добросовісності учасниками процесу на національний суд, який повинен це забезпечувати відповідними заходами.

Спершу ніж дати характеристику ознак принципу добросовісності і на підставі цього зробити авторське визначення цього принципу слід зазначити, що будь-який елемент людської мови, як засіб комунікації, є умовний, і особливо це стосується гуманітарних наук, де навіть базові фундаментальні поняття,

як, наприклад, право, а у нашому випадку – принцип, не мають єдиного визначення, і це можна пояснити не тільки симпатією до певного типу праворозуміння, як вже зазначалось вище, а й тим, що правові категорії – це не об'єктивно існуючі речі, це абстракти, що існують як символи для позначення певного виду або роду понять. Навіть термін «принцип» (лат. *principium* – «перший, первень, першооснова») походить від давньогрецького *архе* (*ἀρχή*) – першооснова, першопричина, тобто поняття, яке використовувалось у давньогрецькій (досократичній) філософії, з урахуванням низького рівня розвитку науки, для позначення першопричини, першооснови світу, буття, і відповідно мав суто метафізичне коріння.

Тому розуміючи умовність будь-якого терміну, у тому числі і перенесеного з давньогрецької філософії у право терміну «принцип», ми визнаємо актуальність і необхідність його використання, виходячи зі сфери практичного застосування, коли це не просто сухий академічний і нічого не значущий термін, а елемент правової науки, за допомогою якого правознавець у цивільному судочинстві досягає поставленої мети.

Слід також відмітити, що законодавець у цивільному процесі визначив в якості найближчої правової категорії до добросовісності – принцип заборони зловживання процесуальними правами, і, таким чином, проблема використання прав, на думку законодавця, пов'язана лише із зловживання ними, але, на нашу думку, законодавець звузив проблематику цього питання, і саме застосування принципу добросовісності, могло більш ширше відповісти на поставлені практикою питання. Тому пошук ознаки добросовісності у природі, характеристиках цивільного процесу, як передумови справедливого розгляду справи, та мети справедливого судового рішення дасть можливість сформулювати норму про добросовісність не через зловживання процесуальними правами, а в якості окремої статті про принцип добросовісності у цивільному судочинстві, яка у свої структурі буде містити санкцію за порушення добросовісності і буде виступати в якості суттєвої ознаки принципу добросовісності.

Висновки. Виходячи з інтегративного підходу до розуміння права, на основі поєднання природно-правової та нормативістської концепції праворозуміння, вважаємо, що принцип добросовісності в якості ідеї або положення, є нормою права, яка може бути безпосередньо закріплена в нормативно-правовому акті, або випливати зі змісту інших, закріплених у ньому, правових норм.

Вважаємо виділити загальні ознаки, які спільними для всіх принципів права і особливі, які притаманні лише принципу добросовісності.

До загальних ознак, перш за все слід віднести імперативність принципу, оскільки він має пріоритет перед іншими нормами права, це цар (від лат. *Caesar*) – норма, яка дійсно має правити, а інші норми мають бути їй підпорядковані, і у разі виникнення правової колізії принцип має безумовне пріоритетне застосування.

Із поняттям імперативності або пріоритетності, пов'язані інші ознаки принципу: стабільність; наявність на всіх або більшості стадій цивільного процесу; загальність або певний ступінь абстрактності принципу, оскільки його неможливо деталізувати для всіх конкретних випадків.

Оскільки поняття добросовісності, історично має доправовий характер, і було більше пов'язане з мораллю, та запозичене правовою системою стародавнього Риму як операційний принцип реалізації справедливості і чесності у *jus civile*, вважаємо, що саме принцип добросовісності має більш самостійний ха-

ракти по відношенню до інших принципів права, що робить не обов'язковим його включення до системи принципів, або в цій системі він повинен мати особливе, домінуюче становище, і відповідно, це є спеціальною ознакою принципу добросовісності.

До самостійних ознак принципу добросовісності можна віднести векторіальну спрямованість на мету (завдання) процесу – справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ.

Також однією із особливих ознак принципу добросовісності є здатність усунення правових лакун, яка була відома як основна функція *bona fides* ще з давньоримських часів. Як вже було зазначено нами раніше, суд Європейського Союзу часто широко використовує неписані принципи права у своїх рішеннях для врегулювання прогалин у правовідносинах, де основною метою є утвердження справедливості.

Виходячи із системоутворюючого та фундаментального характеру добросовісності, визначаємо цей загальноправовий принцип як ідею чи положення, що реалізується як ключова норма права, яка характеризується такими ознаками як пріоритетність, загальність, стабільність, наявність на усіх стадіях процесу, самостійність, операційність, і є підставою для правозастосувального рішення при аналогії права, а також визначає мету для всього цивільного процесу.

Література:

- Мамницький В. Ю. Принцип змагальності в цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 1995. 177 с.
- Немировська О. В. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 1999. 17 с.
- Рожнов О. В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2000. 17 с.
- Штефан М. Й. Цивільний процес : підручник. 2-ге вид. Київ : Вид. Дім «Ін Юре», 2001. 696 с.
- Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2002. 17 с.
- Шутенко О. В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2003. 19 с.
- Ясинов М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2004. 20 с.
- Некlesa Ю. В. Принцип змагальності та диспозитивності у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2011. 20 с.
- Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03, 12.00.07. Київ, 2012. 422 с.
- Комаров В. Основположні принципи цивільного судочинства. *Право України*. 2018. № 10. С. 14–49.
- Комаров В. В., Бігун В. А., Баранкова В. В. Курс цивільного процесу : підручник / ред. В. В. Комаров. Харків : Право, 2011. 1352 с.
- Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2021. 600 с.
- Кройтор В. А. Теоретико-методологічні основи формування та функціонування системи принципів цивільного судочинства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2021. 42 с.
- Штефан О. Поняття і значення принципів цивільного процесуального права в умовах воєнного стану. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2022. № 3. С. 5–14.
- Карплюк О. І. Механізм забезпечення справедливості судового розгляду цивільних справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 188 с.
- CASE OF UNIÓN ALIMENTARIA SANDERS S.A. v. SPAIN. HUDOC – European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:\[%22001-57618%22%22%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:[%22001-57618%22%22%7D) (date of access: 13.03.2025).
- Справа «Мусієнко проти України» (Заява N 26976/06). Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_635#Text (дата звернення: 13.03.2025).

Krasovskiy O. The place of good faith in the system of civil justice principles

Summary. The article is devoted to the study of the legal nature of good faith as a principle of civil procedure in Ukraine.

To achieve the purpose of this task, the author examines the place of principles in the doctrine of civil procedure law, identifies the essential features of the principles of civil procedure, analyzes whether the concept of good faith contains the features of a principle of civil procedure, and provides the author's own definition of the principle of good faith.

Given the multidimensional nature of the concept of good faith, it seems necessary to address this legal category from the perspective of the principles (foundations) of civil procedure. This necessitates a review of scientific works on the principles of civil procedure which have had a significant impact on the development of the national doctrine and practice of justice in civil cases. The author conducts a structural and systematic analysis of recent works by national proceduralists on the content of principles in civil procedure, and also examines their approaches by the type of legal understanding – natural law and normative, and also determines what features of principles these scholars identify and what definition they give to these principles.

At the same time, we consider the principle of good faith as a legal category based on an integrative approach to understanding law, based on a combination of the natural law and normative concepts of law understanding.

It is noted that the signs of good faith in the characteristics of civil procedure make it possible to formulate a rule on good faith not through abuse of procedural rights, but as a separate article on the principle of good faith in civil proceedings, which should contain a sanction for breach of good faith in its structure.

It is determined that the case law of the European Court of Human Rights is of great importance in this regard, where good faith derives a certain model of judicial behavior. The author concludes that the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is interpreted from the standpoint of good faith.

Based on the integrative approach to understanding law, and on the combination of the natural law and normative concepts of law understanding, the author concludes that the principle of good faith as an idea or a provision is a rule of law which may be directly enshrined in a legal act or may follow from the content of other legal provisions enshrined therein.

The author identifies the general features of the principles of civil procedure which are common to all the principles of civil procedure, and the special features which are inherent only to the principle of good faith.

The author argues that good faith is a fundamental principle of civil procedure which may occupy a dominant position in the system of civil procedure principles.

Key words: principles of law, good faith, signs of the principle of good faith, civil proceedings of Ukraine.

Мирось К. В.,*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри правового регулювання економіки
Харківського національного економічного
університету імені Семена Кузнеця*

ПОНЯТТЯ ФОРС-МАЖОРНИХ ОБСТАВИН ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Стаття присвячена юридичній дифініції та особливості застосування інституту форс-мажорних обставин у контексті воєнної агресії російської федерації проти України. Розглянуто законодавче регулювання цього інституту в національному праві, зокрема у положеннях Закону України «Про торгово-промислові палати», а також у нормах Цивільного і Господарського кодексів України. Окреслено класифікацію форс-мажорних обставин залежно від джерела, тривалості та правового характеру подій, а також розглянуто особливості їх юридичної оцінки.

Акцент зроблено на судовій практиці Верховного Суду, яка окреслює необхідність доведення причинного зв'язку між настанням надзвичайних обставин та фактом невиконання договірних зобов'язань. Особливо досліджено підходи Європейського Союзу до форс-мажору як юридичного інструменту, що дозволяє звільнити сторону від відповідальності за певних умов. Здійснено порівняльний аналіз правових моделей країн-членів ЄС, які визнають надзвичайні обставини – включно з війнами та санкціями – як підстави для звільнення від відповідальності. Наведено приклади з практики застосування норм вторинного права ЄС та положень міжнародних актів, зокрема Віденської конвенції 1980 року.

Узагальнення дослідження свідчить про необхідність системного підходу до правового аналізу форс-мажору з урахуванням особливостей кризових умов, зокрема війни. Застосування цього інституту вимагає не лише формального підтвердження, а й комплексного обґрунтування відповідності обставин визначеним юридичним критеріям – надзвичайності, невідворотності, непередбачуваності та зовнішності. Форс-мажор у сучасному господарському праві виступає не лише як інструмент захисту учасників правовідносин, а й як предмет подальшого наукового осмислення і правового вдосконалення.

У висновках обґрунтовано доцільність застосування комплексного підходу до кваліфікації та доказування обставин непереборної сили, який має враховувати як положення цивільного та господарського законодавства, так і конкретні особливості ведення господарської діяльності в кризових умовах.

Ключові слова: форс-мажор, вища сила, військові дії, обмежувальні заходи, договірні зобов'язання, Торгово-промислова палата, право Європейського Союзу.

Постановка проблеми. Форс-мажорні обставини як правовий інститут виконують важливу функцію балансування інтересів сторін договірних правовідносин в умовах надзвичайних, непередбачуваних і незалежних від їх волі подій. З огляду на збройну агресію російської федерації проти України, ця категорія набула особливої актуальності у господарській практиці. Зростання кількості спорів щодо невиконання або неналежного

виконання договірних зобов'язань з мотивуванням посилення на форс-мажор обумовило необхідність чіткого розмежування поняття «форс-мажор» та «непереборна сила», а також осмислення їх юридичного змісту з точки зору національного законодавства, міжнародних договорів та практики Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду України.

Стан дослідження. Дослідження окремих проблем форс-мажорних обставин в умовах військового стану в Україні та в праві Європейського Союзу, приділяли увагу вчені-юристи, а саме: Білянська Н.В., Болдирева В.М., Бурлака І.В., Внукова Н.М. та інші.

Метою цього дослідження є аналіз правової природи форс-мажорних обставин, правових механізмів їх засвідчення та доведення в господарському процесі, а також з'ясування особливостей застосування інституту форс-мажору в умовах воєнного стану. Особлива увага приділена проблематиці правового значення листів і сертифікатів Торгово-промислової палати України, актуальним позиціям Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду та нормативно-правовим засадам доведення причинно-наслідкового зв'язку між подією та неможливістю виконання зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. Категорія «форс-мажор» (від фр. *force majeure*, лат. *vis maior* – «вища сила») охоплює надзвичайні й об'єктивно непереборні події, які виникають незалежно від волі сторін і суттєво впливають на можливість виконання зобов'язань у межах господарської діяльності. У юридичній науці ця категорія тісно пов'язана з концепцією непереборної сили, яка, хоч і не тотожна за змістом у різних правових системах, виконує схожу функцію – звільнення від відповідальності у разі неможливості виконання зобов'язання через зовнішні обставини.

У науковій літературі дослідники часто ототожнюють поняття форс-мажору та непереборної сили, що обумовлено подібністю їх правових наслідків – звільненням сторони від відповідальності. Проте у господарсько-правовій та цивільно-правовій доктринах окреслюються певні відмінності між ними. Зокрема, «форс-мажор» частіше використовується у контексті сертифікації обставин, які підтверджуються Торгово-промисловою палатою, тоді як «непереборна сила» є загальним юридичним інститутом, застосовуваним на підставі оцінки об'єктивних чинників, без потреби в отриманні окремого підтвердження.

У науці існує кілька підходів до класифікації форс-мажорних обставин. Залежно від джерела їх виникнення, виділяють три основні категорії: природні явища – стихійні лиха, кліматичні катастрофи, епідемії, снігопади, посухи тощо; соціальні

явища – війни, заколоти, страйки, революції, протести, терористичні акти; адміністративні дії – рішення органів влади, які призводять до обмежень, реквізицій, заборон торгівлі, комендантської години або обмеження руху.

Також пропонується класифікація за тривалістю впливу: короткострокові (локальні аварії, обмеження на декілька днів чи тижнів) та довгострокові (збройні конфлікти, тривалі економічні санкції, пандемії).

З юридичної точки зору важливо те, що характер форс-мажорної обставини – правомірна (карантин, рішення уряду) чи неправомірна (вторгнення, диверсія) – не впливає на її сприйняття як підстави звільнення від відповідальності. Основне значення мають ознаки невідворотності, надзвичайності, а також причинний зв'язок між подією і неможливістю виконання зобов'язань.

Зазвичай наводяться наступні ознаки форс-мажору, під які підпадає військовий стан, який проголошено в Україні в 2022 році:

- не залежить від волі сторін (зовнішня подія, на яку неможуть вплинути сторони договору);
- носить надзвичайний характер (дана ситуація має значний вплив на соціальні, економічні та загальнолюдські відносини);
- непередбачуваність (наслідки і тривалість даних дій неможливо передбачити заздалегідь);
- невідворотність та неконтрольованість настання суспільно небезпечних наслідків;
- неможливість суб'єктами господарювання виконання зобов'язань (перебоїв з електропостачанням, знищення інфраструктури, проблеми з постачанням та інші проблеми, що унеможливають виконання договірних зобов'язань).

Форс-мажор у воєнних умовах тісно пов'язаний зі шкодою, що її війна завдала особам, які посилаються на такий форс-мажор. Необхідно звернути увагу що у Постанові № 326 «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» вказано, що визначення шкоди та збитків підприємств здійснюється відповідно до методики, затвердженої спільним наказом Мінекономіки та Фонду державного майна, за погодженням з Мінреінтеграції [1]. Але даний порядок та методика не були прийняті.

Національне законодавство України надає дефініцію форс-мажорних обставин у низці нормативно-правових актів. Одним із базових джерел є Закон України «Про торгово-промислові палати», який у статті 14-1 містить визначення форс-мажору як надзвичайних і невідворотних обставин, що об'єктивно перешкоджають виконанню договірних або законодавчо встановлених зобов'язань [2]. У цьому контексті прикладами таких обставин є війна або її загроза, збройні конфлікти, акти тероризму, революційні дії, карантин, надзвичайні природні явища (землетруси, повені, пожежі, епідемії), а також обмеження, введені державними органами – наприклад, комендантська година, заборони на здійснення певних видів господарської діяльності, реквізиція майна тощо. Зазначений перелік має відкритий характер і може доповнюватися умовами конкретного правочину або іншим законодавством.

Схоже визначення передбачено і в п. 3.1.1. Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торговельно-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) (далі – Регламент), де форс-мажорними

обставинами (обставинами непереборної сили) (Force Majeure) визнаються надзвичайні та невідворотні обставини, які об'єктивно впливають на виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), зобов'язків за законодавчими і іншими нормативними актами, дію яких неможливо було передбачити та дія яких унеможливила їх виконання протягом певного періоду часу. Також регламент визначає підстави виникнення таких обставин, при цьому зазначає, що перелік не є вичерпним [3].

У відповідь на військові дії в Україні, Торгово-промислова палата України опублікувала лист № 1.2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року, в якому підтвердила, що військові напади країни агресора на Україну є саме форс-мажорною обставиною [4].

У Торгово-промисловій палаті України є можливість отримати сертифікат про форс-мажор. Для цього необхідно: подати заяву (зразки заяв та бланки заповнення розміщені на сайті Торгово-промислової палати) про засвідчення форс-мажорних обставин та документи, які підтверджують таку обставину. При розгляді заяви Торгово-Промислової Палати може вимагати додаткових пояснень та документів. Дані заяви розглядаються протягом семи робочих днів із дня звернення суб'єкта господарської діяльності та протягом двадцяти одного робочого дня з дня звернення фізичної особи (строки розгляду залежать від обсягів та складності поданих документів). Тарифи залежать від суб'єкта подання та виду заяви – термінові чи в загальному порядку.

Але, як показує практика, що навіть коли військовий стан визначено в Листі Торгово-промислової палати, як обставина непереборної сили та відноситься до форс-мажору, він не може застосовуватися як виключне право для доказу неможливості належним чином виконання зобов'язань при проведенні господарської діяльності [5].

Цивільний кодекс України передбачає можливість звільнення боржника від відповідальності у разі доведення факту непереборної сили, що стала безпосередньою причиною невиконання зобов'язання. Так, за ч. 1 ст. 617 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили [6]. Також Господарський кодекс України у ч. 2 ст. 218 ГК України: у разі якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності [7].

Водночас стаття 263 Цивільного Кодексу України деталізує критерії такої події – вона повинна бути надзвичайною, невідотною за даних умов і не могла бути попереджена чи усунена сторонами правовідносин.

На міжнародному рівні концепція форс-мажору відображена, зокрема, у статті 79 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (Віденська конвенція 1980 року). У ній зазначено, що сторона звільняється від відповідальності, якщо доведе, що порушення зобов'язання викликано перешкодою, яка не залежить від її волі, і яку неможливо було передбачити або подолати, а також уникнути її наслідків [8].

Якщо розглядати форс-мажорні обставини (force majeure) у праві Європейського Союзу, то це є підставою для звільнення від відповідальності у випадку неможливості виконання

зобов'язань через події, що мають надзвичайний, непередбачуваний та неконтрольований характер. Такий підхід є загальноприйнятим у правових системах держав-членів Європейського Союзу, зокрема у сферах господарського (договірного), адміністративного та міжнародного приватного права.

Судова практика Європейського Союзу і норми актів вторинного права охоплюють широкий спектр ситуацій, що можуть кваліфікуватися як форс-мажор – від стихійних лих і техногенних аварій до збройних конфліктів, міжнародних санкцій, ембарго. В умовах геополітичної нестабільності та зовнішнього втручання такі події значно ускладнюють виконання договірних зобов'язань суб'єктами господарювання в межах єдиного ринку ЄС.

Регламенти Європейського Союзу, включаючи, зокрема, Регламент № 651/2014, не потребують імплементації національним законодавством, адже діють безпосередньо [9]. При цьому національні правопорядки держав-членів, хоч і різняться у формулюваннях, у своїх підходах до тлумачення форс-мажору переважно узгоджуються з правом Союзу.

Важливо, що у праві Європейського Союзу відсутня вимога щодо обов'язкового сертифікування форс-мажору. Доказування покладається на сторону, яка на нього посилається, і ґрунтується на загальних принципах добросовісності та зважених оцінці обставин конкретної справи.

Узагальнено, інститут форс-мажору в системі права Європейського Союзу функціонує як ефективний механізм забезпечення правової стабільності, адаптований до умов кризових ситуацій – зокрема війни, економічних санкцій та інших надзвичайних обставин, що мають вплив на виконання зобов'язань у межах внутрішнього ринку. Таким чином, на сьогодні як форс-мажор у приватному праві Європейського Союзу розуміються: – війна як подія непереборної сили (наприклад, якщо війна заважає стороні виконувати договірні зобов'язання через бойові дії та фізичну неможливість (обґрунтовується стороною, яка посилається на форс-мажор) виконати раніше взятє на себе зобов'язання) [10].

У контексті аналізу правових позицій, сформованих Касаційним господарським судом у складі Верховного Суду, щодо застосування категорії форс-мажору в умовах збройної агресії російської федерації проти України, а також з урахуванням практики використання листів і сертифікатів, виданих Торгово-промисловою палатою України, до ключових висновків у судовій практиці, пов'язаних із розглядом спорів за участю посилань на форс-мажорні обставини, можна віднести такі положення [11]:

– щодо правової природи Листа ТПП України від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1, зазначається, що лист не є сертифікатом у значенні, наведеному в статті 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні». Він становить загальне офіційне повідомлення, що не підтверджує існування форс-мажорних обставин стосовно конкретного суб'єкта господарювання або договірних зобов'язань. Документ не має преюдиційного статусу, а тому сторони повинні доводити наявність форс-мажору в кожному індивідуальному випадку шляхом подання відповідних доказів у межах судового процесу;

– сертифікат, виданий ТПП, не є виключним і беззаперечним доказом наявності обставин непереборної сили. Відповідно до положень статті 86 Господарського процесуального кодексу України, судова інстанція зобов'язана здійснювати комплексну оцінку всіх наданих доказів у сукупності, враховуючи індивідуальні обставини справи;

– основною ознакою форс-мажору є об'єктивна неможливість виконання зобов'язання, яка має бути безпосередньо зумовлена впливом обставин непереборної сили. Визнання факту збройної агресії РФ проти України, хоча й є загальновідомим, не може бути самодостатнім аргументом для звільнення сторони від відповідальності за порушення умов договору без встановлення причинного зв'язку з конкретним випадком невиконання;

– сторона, яка заявляє про наявність форс-мажору, повинна довести існування як самих надзвичайних і невідворотних обставин, так і їх безпосередній вплив на неможливість виконання зобов'язання. Такий обов'язок кореспондується із загальними принципами доказування у господарському процесі. Дотримання умов договору стосовно своєчасного та належного інформування контрагента про настання форс-мажорних обставин є необхідною умовою звільнення від відповідальності. Недотримання відповідних строків або формату повідомлення може бути підставою для відмови в задоволенні позову про звільнення від відповідальності;

– форс-мажорні обставини та інститут істотної зміни обставин є окремими правовими категоріями, які мають різну правову природу, умови застосування та правові наслідки. Застосування кожного з них вимагає окремого юридичного обґрунтування та доказування.

Висновки. Таким чином, правове регулювання форс-мажору як національного, так і міжнародного рівня базується на єдиних критеріях: зовнішність, непередбачуваність, невідворотність та причинний зв'язок. Водночас, практика застосування цього інституту в умовах воєнного стану вимагає врахування нових обставин, пов'язаних із масовим характером бойових дій, зміною юрисдикції органів, порушенням логістичних ланцюгів та необхідністю гнучкого підходу до правового тлумачення обставин непереборної сили. Форс-мажорні обставини в українському праві мають нормативно визначений статус, але є необхідність індивідуального підходу до їх оцінки в конкретних правовідносинах. Лист Торгово-промислової палати не має преюдиційного значення й не є сертифікатом у розумінні чинного законодавства, незважаючи на свою офіційну природу, а тому не може визнаватися беззаперечним доказом форс-мажору. В умовах збройної агресії РФ, діючи правові механізми, вимагають доказів від сторони, що посилається на форс-мажор (не лише настання надзвичайної обставини, а й існування прямого причинного зв'язку між цією обставиною та неможливістю виконання зобов'язання). В ході дослідження судової практики, доведено, що суб'єкт господарювання не може бути автоматично звільнений від відповідальності за однієї лише наявності сертифіката ТПП або загального посилання на військовий стан. Форс-мажор має чітко окреслені ознаки, тому застосування цього інституту у судовій практиці залежить від належного повідомлення сторін, відповідності доказів вимогам процесуального законодавства та здатності довести юридичний склад форс-мажору.

Література:

1. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2020 р. №326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>
2. Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України від 02.12.1997 № 671/97-ВР. URL: <https://url.it/nwlocy> (дата звернення 15.06.2025).

3. Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0040571-14/card4#Current> (дата звернення 17.06.2025).
4. Лист Торгово-Промислової Палати від 28 лютого 2022 року 2024/02.0-7.1. URL: <https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631> (дата звернення 17.06.2025).
5. Мирось К. В. Регулювання господарсько-договірних відносин в Україні в умовах воєнного стану. *Юридичний бюлетень №34, 2024*. С. 68–73. DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2024.34.09>
6. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 18.06.2025).
7. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 19.06.2025).
8. Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU80K03R> (дата звернення 20.06.2025).
9. Регламент Комісії ЄС № 651/2014 про визнання певних категорій допомоги сумісними з внутрішнім ринком на застосування статей 107 та 108 Договору від 17 червня 2014 року. URL: <https://surl.lu/rqxmrz> (дата звернення 20.06.2025).
10. Марценко Н. С., Гера В. О. Форс-мажор у приватному праві Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз. *Південноукраїнський правничий часопис*. – 2022. – № 4(2). – С. 149–156. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2022_4\(2\)_25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2022_4(2)_25).
11. Форс-мажорні обставини в умовах воєнного стану у вирішенні господарських спорів: судова практика КТС ВС. URL: <https://surl.lu/tegsuu>

Myros K. The Concept of Force Majeure and Its Legal Regulation under Martial Law

Summary. The article explores the legal definition and specific application of the institution of force majeure in the context of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. It examines the legislative regulation of this legal concept in the national legal framework, particularly

in the provisions of the Law of Ukraine “On Chambers of Commerce and Industry”, as well as in the norms of the Civil and Commercial Codes of Ukraine. The article outlines the classification of force majeure events based on their origin, duration, and legal nature, and analyzes the specific features of their legal evaluation.

Particular attention is paid to the case law of the Supreme Court of Ukraine, which emphasizes the necessity of proving a causal link between the occurrence of extraordinary circumstances and the failure to fulfill contractual obligations. The study also examines the approaches of the European Union to force majeure as a legal mechanism that allows for the exemption of a party from liability under certain conditions. A comparative analysis of legal models across EU Member States is provided, demonstrating that extraordinary events – including armed conflicts and sanctions – are recognized as grounds for exemption from responsibility. Examples from the application of EU secondary legislation and international legal instruments, particularly the 1980 Vienna Convention, are discussed.

The study concludes that a systematic approach to the legal analysis of force majeure is essential, especially in the context of crisis situations such as war. The application of this doctrine requires not only formal confirmation but also comprehensive justification of the circumstances’ compliance with the established legal criteria – extraordinariness, inevitability, unpredictability, and externality. In modern commercial law, force majeure serves not only as a protective legal tool for parties to contractual relations but also as a subject of ongoing scholarly reflection and legal refinement.

The conclusion substantiates the need for a comprehensive approach to the qualification and proof of force majeure circumstances, taking into account both civil and commercial legal provisions, as well as the practical realities of conducting business in crisis conditions.

Key words: force majeure, superior force, military actions, restrictive measures, contractual obligations, Chamber of Commerce and Industry, European Union law.

*Полуніна О. О.,**кандидат юридичних наук, доцент**доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО УЧАСТІ ПРЕДСТАВНИКА У СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. У статті здійснено аналіз особливостей участі представника у справах окремого провадження у цивільному процесі України. Окреслено нормативно-правову базу, що регулює інститут представництва, а також обґрунтовано його значення для забезпечення реалізації права на правову допомогу в справах без спору про право. Визначено ключові аспекти правового статусу представника у відповідній категорії справ та їх вплив на ефективність судового розгляду. Підкреслено, що вказані справи мають особливу процесуальну природу, яка вимагає максимально гнучкого підходу до участі осіб, що надають правову допомогу.

Зазначено, що чинне законодавство, яке передбачає переважну участь адвокатів як представників, створює перешкоди для доступу до правосуддя в умовах воєнного стану, особливо на тимчасово окупованих територіях, де надання адвокатських послуг є суттєво ускладненим або неможливим. Проаналізовано судову практику, що засвідчує необхідність індивідуального та обґрунтованого підходу до питань допустимості представництва, з урахуванням конкретних життєвих обставин сторін.

Окреслено проблематику адвокатської монополії в контексті справ окремого провадження, а також наведено аргументи на користь нормативного закріплення винятків із правила обов'язкової участі адвоката. Обґрунтовано доцільність розширення кола осіб, які можуть здійснювати представництво, зокрема за рахунок осіб з юридичною освітою, що не мають статусу адвоката, але володіють належним рівнем правової підготовки та практичного досвіду у сфері права.

Окрема увага приділена аналізу зарубіжного досвіду організації інституту представництва у справах без спору про право. Розглянуто практики різних країн, що демонструють гнучкий підхід до допуску представників, зокрема у контексті обмежень професійного представництва. Це дозволяє виявити ефективні моделі, які можуть бути адаптовані до українських реалій та сприяти вдосконаленню чинного законодавства з урахуванням сучасних викликів.

Зазначено, що ефективне функціонування інституту представництва потребує врахування соціальних, територіальних та безпекових факторів, а також реалій воєнного часу. Наголошено на необхідності формування адаптивного механізму участі представника з урахуванням кризових умов та обмежень, що виникають у періоди надзвичайних ситуацій.

Резюмовано, що участь представника у справах окремого провадження повинна базуватися на принципах доступності правосуддя, рівності сторін, ефективної правової допомоги, адаптивності судових процедур та правової визначеності навіть у надзвичайних, складних і кризових умовах, що забезпечує справедливість і належний захист основних прав учасників процесу.

Ключові слова: окреме провадження, представник, адвокатська монополія, правова допомога, доступ до правосуддя, воєнний стан.

Вступ. Сучасні судові процеси у справах окремого провадження часто порівнюються з позовними, втім вони є особливим різновидом цивільних справ за судочинством. Відсутність спору про право унікально трансформує роль представника в цих справах, а наявність осіб, що не завжди здатні виявити та об'єктивно викласти свою позицію, створює потребу в належному правовому захисті. Водночас необхідно враховувати історичний аспект розвитку інституту представництва у цивільному процесі України. До судової реформи 2016 року представництво здійснювалося за більш гнучкими правилами, що дозволяло більш широкому колу осіб – у тому числі юристам без статусу адвоката – надавати правову допомогу. Запровадження адвокатської монополії стало важливим етапом у наближенні українського судочинства до європейських стандартів, однак в умовах кризових ситуацій, таких як війна, знову постало питання про ефективність та доступність такої системи.

Зарубіжний досвід також свідчить про те, що у країнах з розвиненою правовою системою, зокрема у Німеччині, Польщі, Франції, Швеції, Нідерландах та Великій Британії, у визначених категоріях справ можливе представництво не лише адвокатами. У Німеччині діють положення, які дозволяють родичам або особам, які мають довіреність, виступати представниками у справах з невисоким рівнем складності. У Великій Британії діє інститут так званих «McKenzie friends» – непрофесійних помічників, які можуть надавати підтримку та навіть представляти особу за згодою суду. У Польщі йдеться про можливість представництва через правозахисні організації. Такий підхід дозволяє забезпечити ефективне представництво вразливих категорій громадян і зберегти баланс між професіоналізмом та доступністю правової допомоги. Відтак, дослідження інституту представництва у справах окремого провадження в Україні потребує не лише аналізу національного законодавства, а й врахування зарубіжної практики та міжнародно-правових стандартів.

Постановка проблеми виходить із протиріччя між нормативним визначенням участі представника у цивільному судочинстві та фактичними потребами громадян в умовах суспільних та воєнних викликів. Реформи судочинства, що започатковані з 2016 року, закріпили адвокатську монополію, яка покликана була підвищити якість правової допомоги. Утім, на практиці це випадково усуває осіб, які мають юридичну освіту та досвід, від права на здійснення захисту інших осіб. Окрім цього, обмеження у призначенні представника у справах

окремого провадження, де сторона є соціально уразливою, створює ризики щодо порушення її прав. Тож вирішення даної проблеми потребує поглибленого теоретичного та практичного осмислення.

Стан дослідження. Питання участі представника у справах окремого провадження неодноразово ставало об'єктом наукових досліджень, зокрема у працях І.Ю. Татулича, Н.М. Савчин, М.Й. Штефана, С.Я. Фурси, Д.Д. Луспеніка, які аналізували правовий статус представника, межі його повноважень, а також проблеми реалізації права на правову допомогу. Зазначені дослідники підкреслюють важливість гарантування доступу до правосуддя для соціально вразливих категорій осіб, зокрема у справах, що не містять елементу спору про право. У новітніх наукових публікаціях акцент зроблено на впливі адвокатської монополії на доступ до правосуддя та на необхідності її перегляду в умовах війни. Поряд з тим, недостатньо опрацьованим залишається питання практичної реалізації участі представника у таких справах в контексті дії правового режиму воєнного стану, а також аналізу судової практики щодо залучення представника без статусу адвоката. Актуальним залишається також вивчення впливу змін до процесуального законодавства на механізми забезпечення прав осіб, які звертаються до суду в порядку окремого провадження.

Метою статті є комплексне дослідження особливостей участі представника у справах окремого провадження в контексті сучасного процесуального законодавства та судової практики, з урахуванням обмежень, запроваджених адвокатською монополією, а також актуальних викликів, зумовлених правовим режимом воєнного стану. Стаття покликана з'ясувати роль представника як суб'єкта забезпечення правової допомоги, визначити проблемні аспекти нормативного регулювання його участі, а також запропонувати шляхи вдосконалення відповідних положень законодавства з метою забезпечення більш справедливого та доступного судового захисту. Особлива увага приділяється аналізу судової практики, в якій допуск представника без статусу адвоката є засобом реалізації права на судовий захист в умовах обмеженого доступу до адвокатських послуг.

Виклад основного матеріалу. Участь представника у справах окремого провадження є складовою гарантій реалізації права на правову допомогу, що передбачене Конституцією України та Цивільним процесуальним кодексом. Особливості таких справ – відсутність спору про право, переважна участь соціально вразливих осіб (недієздатні, малолітні, безвісно відсутні тощо) – обумовлюють специфічну роль представника, який має діяти не лише формально, а як активний суб'єкт судового процесу.

До 2017 року ЦПК України не містив положень щодо обов'язковості участі представника в окремих категоріях справ. Водночас, із набранням чинності нової редакції кодексу, у таких категоріях справ, як обмеження цивільної дієздатності, надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, з'явилися імперативні вимоги щодо обов'язкової участі адвоката. Це має на меті не формалізацію процедур, а забезпечення справедливого захисту прав осіб, котрі самостійно не можуть ефективно захищати себе в суді [1].

Проблема полягає в тому, що обов'язковість залучення виключно адвоката обмежує вибір осіб, які можуть представляти інтереси учасників справ. Таке обмеження, хоча й покликане гарантувати високий рівень правової допомоги, на практиці створює бар'єри, особливо в умовах воєнного стану, коли фізичний

доступ до адвоката є ускладненим. Судова практика свідчить, що навіть у таких умовах сторони змушені чекати рішення про призначення адвоката, втрачаючи час та можливість оперативного реагування на ситуацію.

ЦПК передбачає, що у разі неучасті адвоката, суд може призначити його через орган безоплатної правової допомоги. Проте навіть ця процедура не завжди спрацьовує оперативно. Так, згідно з положенням статті 268 ЦПК, відповідний орган має отримати повідомлення суду та забезпечити представника у строк не пізніше двох робочих днів [2, 115].

У низці рішень Верховного Суду спостерігається тенденція визнання можливості участі у справах представника без адвокатського статусу, зокрема коли йдеться про території тимчасово окуповані чи такі, де функціонування системи безоплатної правової допомоги ускладнене. Наприклад, у постанові від 21 червня 2023 року у справі № 619/1908/23 було підтверджено правомірність дій особи, яка без адвокатського статусу подала касаційну скаргу у справі щодо встановлення факту народження дитини на тимчасово окупованій території.

Цей прецедент дозволяє говорити про поступове формування практики, що допускає гнучке застосування норм процесуального права задля забезпечення принципу доступності правосуддя. Водночас, така практика ще не має чіткої нормативної підтримки, що створює правову невизначеність. Саме тому виникає потреба в системному підході до законодавчого врегулювання участі представника у справах окремого провадження, зокрема – запровадження винятків з адвокатської монополії на період воєнного чи надзвичайного стану [3].

Участь представника без статусу адвоката також є актуальною у випадках, коли справа порушується в інтересах осіб з обмеженими можливостями, похилого віку або таких, що перебувають за межами України. У цих ситуаціях залучення до процесу професійного адвоката не завжди можливе або доцільне, що вимагає законодавчого визнання ширшого кола суб'єктів, здатних здійснювати ефективне представництво.

Судова практика є важливим індикатором реального застосування норм законодавства щодо участі представника у справах окремого провадження. Аналіз ухвал Верховного Суду та інших судових інстанцій вказує на певні тенденції та проблеми, що виникають у цій сфері.

Одним із ключових кейсів є ухвала Верховного Суду від 21 червня 2023 року у справі № 619/1908/23, у якій було підтверджено можливість участі представника без адвокатського статусу у справах, що стосуються території тимчасово окупованих територій України. У цьому випадку суд визнав правомірним подання касаційної скарги особою без статусу адвоката, що стало важливим прецедентом, який підкреслює необхідність гнучкого підходу до представництва у складних умовах правового режиму воєнного стану.

Водночас у практиці судів спостерігається різне тлумачення норм про адвокатську монополію. Деякі суди суворо дотримуються букви закону, наполягаючи на обов'язковій участі адвоката, навіть якщо це ускладнює доступ до правосуддя вразливим категоріям осіб. Інші суди демонструють більш ліберальний підхід, допускаючи участь представників із юридичною освітою без адвокатського статусу, особливо у справах спору про право, де наявність професійного адвоката не завжди є життєво необхідною.

Проблемою залишається затримка у призначенні адвоката через органи безоплатної правової допомоги. Нормативно встановлений строк у два робочі дні для реагування органу не завжди дотримується, що негативно впливає на оперативність судового процесу. Для соціально вразливих осіб, які не можуть самостійно залучити адвоката, це створює додаткові перешкоди у реалізації їхніх прав.

Таким чином, судова практика свідчить про необхідність законодавчого врегулювання питання участі представника без адвокатського статусу, зокрема в особливих умовах, що унеможливають швидкий доступ до адвоката. Практика також демонструє, що без зміни законодавства суди вимушені балансувати між суворим дотриманням адвокатської монополії та забезпеченням доступу до правосуддя.

Суттєвою проблемою залишається нерівномірне застосування судами процесуального законодавства у частині допуску неадвокатів до участі в процесі. Деякі суди суворо дотримуються букви закону, тоді як інші застосовують розширене тлумачення, виходячи з конкретних обставин справи. Відсутність єдиної судової практики унеможливає прогнозованість результатів судового розгляду, що суперечить принципу правової визначеності.

Законодавча регламентація участі представника в справах окремого провадження ґрунтується передусім на положеннях Цивільного процесуального кодексу України. Відповідно до ст. 60 ЦПК, представником у суді може бути адвокат або інша особа, яка має повноваження згідно з законом. Однак, зміни, внесені у 2017 році, фактично обмежили участь неадвокатів, окрім випадків, прямо передбачених законом. У таких категоріях справ як визнання недієздатності, примусове психіатричне лікування, встановлено обов'язкову участь адвоката. Крім того, Закон України «Про безоплатну правову допомогу» передбачає порядок залучення адвоката за рахунок держави. Водночас правовий режим воєнного стану, встановлений Законом України «Про правовий режим воєнного стану», не передбачає спеціальних правил щодо участі представника, що породжує правову прогалину. Відсутність винятків з адвокатської монополії в особливих обставинах створює загрозу доступу до правосуддя, особливо на тимчасово окупованих територіях або в регіонах з обмеженим доступом до кваліфікованої правової допомоги.

Важливим напрямом подальшої роботи є формування законодавчих змін, які б на період дії воєнного стану передбачали тимчасові винятки з адвокатської монополії щодо участі представника в окремих категоріях справ. Це дозволило б враховувати особливості ситуацій, коли правова допомога необхідна негайно, а доступ до адвокатів обмежений або відсутній. Крім того, варто законодавчо передбачити критерії допуску до представництва для осіб із відповідною освітою чи досвідом.

У цьому контексті важливим є міжнародний досвід. Зокрема, у країнах Європейського Союзу передбачаються певні винятки з вимог щодо професійної правничої кваліфікації у випадках надання допомоги вразливим групам населення. Адаптація подібних підходів до українських реалій дозволить забезпечити баланс між якістю правової допомоги та реальним доступом до неї.

Отже, сучасні тенденції у сфері окремого провадження свідчать про необхідність комплексного перегляду підходів до участі представника в цих справах, орієнтованого на доступність, ефективність та справедливість правозастосування.

Ураховуючи виклики, виявлені у аналізі національного законодавства та судової практики, вбачається доцільним запропонувати низку конкретних заходів для підвищення ефективності інституту представництва у справах окремого провадження, зокрема в умовах воєнного стану та соціальних викликів.

По-перше, впровадити у законодавство чіткі винятки з адвокатської монополії для певних категорій справ окремого провадження. Це може стосуватися справ, де сторони є соціально вразливими або перебувають у складних життєвих обставинах, наприклад, справ щодо визнання недієздатності, опіки, спадкових питань, встановлення фактів, що мають юридичне значення. Такий крок дозволить забезпечити більш гнучке та оперативне представництво інтересів громадян.

По-друге, необхідно запровадити законодавчі критерії та порядок допуску до представництва осіб із юридичною освітою, які не мають статусу адвоката, але володіють достатніми знаннями та навичками для ефективного захисту інтересів. Важливо встановити мінімальні вимоги до кваліфікації, професійної етики та обов'язкове підвищення кваліфікації таких представників, що забезпечить баланс між доступністю правової допомоги та її якістю.

По-третє, слід передбачити спеціальний правовий механізм для оперативного залучення представників у справах, які розглядаються у регіонах із обмеженим доступом до адвокатів, зокрема на тимчасово окупованих територіях та під час дії правового режиму воєнного стану. Це може бути реалізовано через створення реєстру юридично освічених представників, які матимуть право на тимчасове здійснення представництва.

По-четверте, необхідно оптимізувати процедуру призначення адвоката органами безоплатної правової допомоги, забезпечивши дотримання встановлених строків та підвищивши рівень комунікації між судами та відповідними структурами. Запровадження електронних систем обробки запитів може сприяти більш оперативному наданню послуг.

Крім того, корисним буде адаптація кращих зарубіжних практик, зокрема інституту «McKenzie friends», що дозволяє непрофесійним помічникам підтримувати та представляти інтереси сторін за згодою суду. Такий інститут уможливить ефективніший доступ до правосуддя для тих, хто не має можливості залучити адвоката. У сукупності ці заходи сприятимуть розширенню доступу до правосуддя, зниженню навантаження на адвокатську систему та забезпечать більшу соціальну справедливість у справах окремого провадження. Вони також відповідатимуть принципам пропорційності, ефективності та рівності учасників судового процесу.

Впровадження зазначених змін потребує координації між законодавчою, виконавчою владою та професійною спільнотою, а також активного громадського діалогу. Водночас такі реформи відповідатимуть європейським стандартам та вимогам Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо забезпечення справедливого судового розгляду та доступу до правової допомоги.

Висновки. Участь представника у справах окремого провадження виконує ключову роль у забезпеченні прав і свобод осіб, які звертаються до суду без наявності спору про право. Сучасна правова система України потребує адаптації до нових викликів, пов'язаних із воєнним станом, правовою нестабільністю та необхідністю оперативного реагування на обставини, які ускладнюють доступ до професійної правової допомоги.

Нормативне закріплення адвокатської монополії ускладнило можливість представництва вразливих осіб, зокрема тих, хто не має змоги залучити адвоката через територіальні або фінансові обмеження. Практика судів, зокрема Верховного Суду, демонструє поступовий рух у напрямку пом'якшення цих обмежень шляхом визнання допустимості участі представника без статусу адвоката. Це створює передумови для розширення меж процесуального представництва.

Доцільним є законодавче запровадження винятків із правила обов'язкової участі адвоката у певних категоріях справ окремого провадження на період дії воєнного чи надзвичайного стану, а також встановлення чітких критеріїв для осіб, які можуть бути допущені до представництва без адвокатського статусу.

Таким чином, у межах правової політики держави важливо зберігати баланс між забезпеченням професійної правової допомоги та гарантованим правом кожної особи на доступ до правосуддя. Визначення правового статусу представника в окремому провадженні має відбуватися з урахуванням принципів правової визначеності, пропорційності та ефективності правозахисного механізму в умовах сучасних викликів.

Література:

1. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
2. Татулич І. Ю., Савчин Н. М. Участь адвоката у справах окремого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8/2021. С. 112–116. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2021/27.pdf.
3. Ухвала у справі № 154/2620/22 від 17 лютого 2023 року: Верховний Суд. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/109102360>
4. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>
5. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 240. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
6. Постанова Верховного Суду у справі № 619/1908/23 від 21 червня 2023 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/112683928>

Polunina O. Innovative Approaches to the Participation of Representatives in Separate Proceedings: Challenges and Prospects for Development

Summary. The article presents a comprehensive analysis of the specific features of the participation of a representative in cases of separate proceedings within the civil procedure of Ukraine. The legal framework regulating the institution of representation is thoroughly outlined, and its critical

importance for ensuring the realization of the right to legal assistance in cases without a dispute over a right is substantiated. The key aspects of the legal status of a representative in this category of cases and their impact on the effectiveness and efficiency of judicial proceedings are clearly defined. It is emphasized that such cases have a distinct procedural nature, requiring a highly flexible and context-sensitive approach to the participation of individuals providing legal assistance.

It is noted that the current legislation, which predominantly requires the involvement of lawyers as representatives, creates significant obstacles to access to justice under martial law, particularly in temporarily occupied territories where the provision of legal services is significantly hindered or impossible. Judicial practice is carefully analyzed, revealing the need for an individualized and well-reasoned approach to determining the admissibility of representation, taking into account the specific life and situational circumstances of the parties involved.

The issue of the lawyer monopoly in the context of separate proceedings is outlined, and strong arguments are provided in favor of legislatively establishing exceptions to the mandatory participation of attorneys. The expediency of expanding the range of individuals who may act as representatives is substantiated, including persons with legal education who do not hold attorney status but possess an adequate level of legal training and practical experience.

Particular attention is given to the analysis of foreign experience in organizing the institution of representation in cases without a dispute over a right. Practices from various countries are reviewed, demonstrating a flexible approach to the admission of representatives, especially regarding restrictions on professional representation. This enables the identification of effective models that could be adapted to Ukrainian realities and contribute to the improvement of current legislation, taking into account contemporary challenges.

It is further noted that the effective functioning of the institution of representation requires consideration of social, territorial, and security-related factors, as well as the specific realities of wartime. Emphasis is placed on the necessity of developing an adaptive mechanism for the participation of representatives, considering crisis conditions and limitations arising during emergencies.

It is summarized that the participation of a representative in separate proceedings should be based on the principles of access to justice, equality of the parties, effective legal assistance, procedural adaptability, and legal certainty, even under extraordinary, complex, and crisis conditions, ensuring fairness and proper protection of the fundamental rights of the parties involved.

Key words: separate proceedings, representative, advocate monopoly, legal aid, access to justice, martial law.

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ, ЕКОЛОГІЧНЕ, ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

*Рибачек В. К.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри конституційного, міжнародного**права та публічно-правових дисциплін**Київського університету інтелектуальної власності та права*

ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ВІЙСЬКОВИХ ВИКЛИКІВ

Анотація. Розглядаються питання вдосконалення земельного законодавства України в період дії воєнного стану. У статті здійснено аналіз новітніх змін Земельного кодексу України, які відбулися впродовж останніх трьох років, а саме: регулювання права власності земельних ділянок, ведення Державного земельного кадастру, орендних відносинах, забезпечення раціонального та ефективного використання земель, врахування екологічних вимог та судового захисту прав власників земельних ділянок і вирішення земельних спорів, отримання відшкодування за завдані збитки тощо. Окреслено та проаналізовані зміни правил регулювання земельних відносин під час широкомасштабних військових дій. Розкриваються шляхи передачі земельних ділянок в оренду, способи приватизації та примусового відчуження земель державної та комунальної власності для загально-національних потреб (деталізуються конкретні зміни статей Земельного кодексу України). Особливо наголошується на незадовільному стані земельних ресурсів, як якісно (втрати родючості ґрунтів через загрози деградаційних процесів, військових дій, забруднення та засмічення тощо), так і кількісно (адже державою втрачено понад 20% земель сільськогосподарського призначення), складності здійснення та недосконалості правових вимог щодо охорони земель і відтворення родючості ґрунтів. Зазначається, що в сучасних умовах зростає роль, розширюється структура і склад моніторингу довкілля та використання сучасних інформаційних технологій для забезпечення прозорості даних, особливо про земельні ресурси. Але підкреслюється, що відсутність ефективних механізмів виконання законів про охорону земель та не достатньо гармонізована з європейською система моніторингу ґрунтів погіршує ситуацію в країні. Підтримуючи думку багатьох науковців і практиків, визначається, що в умовах воєнних, ресурсних та екологічних обмежень виникає необхідність переходу до адаптивно-ландшафтних систем землеробства, які є наступним етапом ландшафтно-екологічної деталізації і господарсько-економічної адаптації зональних систем землеробства. Резюмовано, що сучасне земельне законодавство України виступає динамічною правовою інституцією, яка постійно оновлюється з урахуванням сучасних національних і міжнародних викликів.

Ключові слова: земельні ресурси, земельні відносини, земельні ділянки, правове регулювання земельних відносин, право власності на земельні ділянки, оренда земельних ділянок, ринок землі, нормативно-правове земельне законодавство.

Постановка проблеми. Земельні ресурси були і залишаються однією із головних економічних переваг кожної країни, визначаючи її міжнародну сільськогосподарську спеціалізацію.

Тому прозора й чітка законодавча основа регулювання земельних правовідносин виступає гарантією стабільного землекористування. Тривала агресія країни-сусіда, розгортання нею повномасштабних військових дій на північному-сході, сході та півдні України, захоплення, мінування, виведення із сільськогосподарського обороту майже 20% всіх орних земель країни, свідчить про значну актуальність правових проблем регулювання земельних відносин для України в період військових дій [1]. Таким чином можна вважати, що вдосконалення нормативно-правового забезпечення регулювання земельних відносин в період військово-збройного конфлікту залишаються для держави першочерговими. Про це свідчить й динаміка серйозних трансформацій, змін та доповнень існуючих нормативно-правових документів щодо регулювання земельних відносин в Україні за 2022–2025 рр., про які вже неодноразово було наголошено у публікаціях, роз'ясненнях, наукових статтях [2, 3, 4].

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти правових проблем регулювання земельних відносин в Україні в період військової агресії РФ знаходимо у роботах спеціалістів багатьох сфер діяльності: Г. Балюк, О. Білик, Н. Гавриш, Н. Гришанової, Ю. Дегтяренко, А. Довженко, О. Зигрій, М. Краснової, П. Кулинич, О. Михайловської, О. Настіної, Д. Пастуха, Ю. Пустовіт, С. Тагієвої, М. Шульги тощо. Ними розглядаються як загальні правові зміни земельного законодавства, так і організаційно-практичні засади реформування земельних відносин з врахуванням сучасних глобальних та євроінтеграційних умов, національних мілітаризованих викликів, екологічних проблем та напрямків відновлення країни у післявоєнний період, теоретичні сучасні підходи та принципи дослідження цих змін тощо. Незважаючи на їх значний вклад, деякі проблеми залишаються не чітко визначеними, враховуючи динамізм, складність, багатогранність та важливість розвитку земельних відносин для забезпечення продовольчої безпеки як на національному, так і світовому рівнях.

Метою статті є аналіз змін сучасного земельного законодавства України, визначення проблемних напрямків реформування національних земельних відносин в умовах повномасштабних військових дій країни-агресора, враховуючи євроінтеграційний аспект.

Виклад основного матеріалу. Передусім, слід підкреслити, що ще на початку широкомасштабних військових дій в Україні, розробниками Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року, які були затверджені Законом України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII,

наголошувалось, що «сучасне використання земельних ресурсів України не відповідає вимогам раціонального природокористування. Стан земельних ресурсів близький до критичного» [2]. Звичайно, що ці негативні тенденції обумовлюють існування багатьох прогалин у регулюванні земельних відносин, а мова про їх раціональність взагалі не повинна виникати в умовах військових викликів.

Трансформаційні зміни українського земельного законодавства в сучасних умовах військових дій країни-агресора спочатку частково призупинили розвиток земельних правовідносин, а в подальшому періоді воєнного стану зміни земельного законодавства, були пов'язані з пом'якшенням деяких установлених на початку обмежень щодо одних правовідносин або, навпаки, нового способу регулювання інших.

Найпершим документом, що започаткував зміни в особливостях регулювання земельних відносин, їх володінні, користуванні та розпорядженні на час війни, був Закон України № 2247-IX від 12.05.2022 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану» [5]. Ним, насамперед, вдосконалювався механізм передачі земельних ділянок комунальної власності в оренду за спрощеною процедурою, вирішувалася проблема зміни цільового призначення земельної ділянки у разі передачі земель сільськогосподарського призначення для товарного сільськогосподарського виробництва, набули нових правил та умов договору оренди, порядок реєстрації договорів щодо землі, функціонування Державного земельного кадастру, зміна цільового призначення земельних ділянок, право постійного користування тощо.

Законом України від 24.03.2022 № 2145-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» Розділ X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (ЗК України) доповнено пунктами 27 і 28. У пункті 27 передбачено особливості земельних відносин під час воєнного стану, пункт 28 визначає деякі питання припинення або скасування воєнного стану в Україні в аспекті регулювання земельних відносин [6].

У період дії воєнного стану законодавцем неодноразово оновлювався пункт 27 Розділу X «Перехідні положення» ЗК України на підставі Законів України: від 12.05.2022 № 2247-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану»; від 16.08.2022 № 2530-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення умов для відновлення та розвитку електронних комунікаційних мереж»; від 19.10.2022 № 2698-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» [3].

Також було прийнято ряд підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють земельні відносини, зокрема:

- постанова Кабінету Міністрів України від 19.04.2022 № 480 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо діяльності нотаріусів та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану»;

- постанова Кабінету Міністрів України від 07.05.2022 № 564 «Деякі питання ведення та функціонування Державного земельного кадастру в умовах воєнного стану» (із змінами,

внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 06.12.2022 № 1364);

- постанова Кабінету Міністрів України від 10.05.2022 № 563 «Деякі питання регулювання земельних відносин» [7, с. 617].

Пункт Розділу X «Перехідні положення» ЗК України є значним за обсягом та вносить багато змін в орендні правовідносини, визначає особливості використання земельних ділянок для містобудівних потреб, запроваджує особливості використання земельних ділянок для розміщення і обслуговування критичної інфраструктури тощо.

Підпунктом 5 п. 27 Розділу X ЗК України визначено, що безоплатна передача земель державної, комунальної власності у приватну власність, надання дозволів на розроблення документації із землеустрою з метою такої безоплатної передачі, розроблення такої документації забороняється. Водночас, згідно із змінами до вказаного пункту, внесеними Законом України від 19.10.2022 № 2698-IX, положення цього підпункту не поширюються на безоплатну передачу земельних ділянок у приватну власність власникам розташованих на таких земельних ділянках об'єктів нерухомого майна (будівель, споруд), а також на безоплатну передачу у приватну власність громадянам України земельних ділянок, переданих у користування до набрання чинності цим Кодексом. Переважно вказану норму доводиться застосовувати в контексті таких позовних вимог: 1) про визнання протиправною бездіяльності щодо не розгляду у визначені ЗК України строки клопотань про надання дозволу на розробку проекту землеустрою або про затвердження проекту землеустрою; 2) про оскарження відмов суб'єкта владних повноважень у наданні дозволу на розробку проекту землеустрою / затвердженні проекту землеустрою.

Норма підпункту 5 п. 27 Перехідних положень ЗК України досить чітка, зрозуміла та категорична. Таким чином, до припинення (скасування) воєнного стану в Україні діє встановлена законом заборона на безоплатну передачу у приватну власність земель державної та комунальної власності, на надання уповноваженим органом виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування дозволів на розроблення документації із землеустрою з метою такої безоплатної передачі, а також на розроблення відповідної документації [8].

Також впродовж 2023–2025 рр. було прийнято ряд законів, положення яких сприяли б підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва, а саме: Закон України № 3272 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності використання земель сільськогосподарського призначення державної власності», № 9549 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання земельних ділянок для розбудови цифрової інфраструктури» (з врахуванням зауважень Президента), яким доповнено Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» новою ст. 14-1 під назвою «Особливості примусового відчуження земельних ділянок, іншого нерухомого майна з мотивів суспільної необхідності в умовах воєнного стану для розміщення об'єктів оборонно-промислового комплексу та об'єктів інфраструктури», № 7588 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності використання земель фізичними особами та суб'єктами державного сектору економіки» [9, 10, 11].

Згідно першого закону, вносяться зміни до Земельного кодексу України.

Зокрема, у абзаці 4 ч. 7 ст. 20 ЗК передбачається, що зміна цільового призначення земельних ділянок погоджується у разі зміни цільового призначення земельних ділянок державної та комунальної власності природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, історико-культурного, лісогосподарського призначення, внаслідок якої земельні ділянки виводяться із складу таких категорій (крім зміни цільового призначення земельних ділянок лісогосподарського призначення для розміщення лінійних об'єктів енергетичної інфраструктури, трубопроводів, інших лінійних комунікацій, для розгортання, експлуатації електронних комунікаційних мереж на таких земельних ділянках площею до 0,05 гектара), а також зміни цільового призначення земель, визначених п. «б» Ч.1 ст. 150 цього Кодексу, – з Кабінетом Міністрів України.

В абз. 1 ч. 7 ст. 37-1 ЗК, за якою земельні ділянки під по-лезахисними лісовими смугами, які обмежують масив земель сільськогосподарського призначення, передаються у постійне користування державним або комунальним спеціалізованим підприємствам або в оренду фізичним та юридичним особам з обов'язковим включенням до договору оренди землі умов щодо утримання та збереження таких смуг і забезпечення виконання ними функцій агролісотехнічної меліорації виключено слова «у постійне користування державним або комунальним спеціалізованим підприємствам».

Ч. 4 ст.59 ЗК, яка регулює право на землі водного фонду доповнили абзацом другим такого змісту: «Земельні ділянки державної, комунальної власності під рибогосподарськими технологічними водоймами, а також гідропоруками, іншими об'єктами нерухомого майна, пов'язаного із веденням господарської діяльності на таких водоймах, можуть передаватися у приватну власність у порядку, визначеному цим Кодексом».

У ст. 75 (Землі електронних комунікацій) у ч. 1 встановили, що до земель електронних комунікацій належать земельні ділянки, що надаються у порядку, встановленому цим Кодексом, у власність або користування фізичним особам – підприємствам та юридичним особам для розгортання, експлуатації електронних комунікаційних мереж. Постачальники електронних комунікаційних мереж та/або послуг, які відповідно до Закону «Про електронні комунікації»[12] внесені до реєстру постачальників електронних комунікаційних мереж та послуг, мають право вимагати від власників земельних ділянок або землекористувачів установлення сервітутів, у тому числі особистих сервітутів, земель електронних комунікацій, визначених цим Кодексом, для розгортання, експлуатації електронних комунікаційних мереж (до змін було для «прокладання під землею електронних комунікаційних мереж та/або усунення їх пошкоджень»).

Ст. 98 (Зміст права земельного сервітуту) доповнили нормою про те, що строк дії земельного сервітуту для розгортання, експлуатації електронних комунікаційних мереж на землях державної або комунальної власності не може бути меншим п'яти років (у разі якщо сервітуарій не ініціює встановлення меншого строку) та не може бути більшим за строк, на який така земельна ділянка передана у користування землекористувачу.

Ст. 99 (види права земельного сервітуту) доповнили п. «в-5» такого змісту: «Власники або землекористувачі земельних ділянок чи інші заінтересовані особи можуть вимагати встановлення таких земельних сервітутів: право на розгортання, експлуата-

цію електронних комунікаційних мереж». Ст. 100 (Порядок встановлення земельних сервітутів) доповнили нормою про те, що істотними умовами договору про встановлення земельного сервітуту є: обсяг прав сервітуарія щодо користування земельною ділянкою (її частиною); кадастровий номер земельної ділянки, щодо якої встановлюється земельний сервітут; розмір та порядок внесення плати за встановлення сервітуту (крім випадків встановлення безоплатного сервітуту). Ст. 102 доповнили частиною 3 такого змісту: «Дія сервітуту припиняється у разі примусового відчуження земельної ділянки відповідно до ст. 14-1 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану». Державна реєстрація припинення права власності на таку земельну ділянку є підставою для державної реєстрації припинення права сервітуту, встановленого щодо такої земельної ділянки»[11].

Ч. 9 ст. 102-1 (Підстави набуття і зміст права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб або для забудови) доповнили п. 7 такого змісту: «Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) та право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіції) припиняються в разі примусового відчуження земельної ділянки відповідно до ст. 14-1 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану».

Також встановлено, що державна реєстрація припинення права власності на земельну ділянку, примусово відчужену відповідно до ст. 14-1 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», є підставою для державної реєстрації припинення прав емфітевзису, суперфіцію, встановлених щодо такої земельної ділянки».

Ч. 3 ст. 123 (Порядок надання земельних ділянок державної або комунальної власності у користування) доповнили нормою про те, що розгляд заяви про надання дозволу на розроблення документації із землеустрою з метою передачі земельної ділянки у користування для розміщення лінійних об'єктів енергетичної інфраструктури, трубопроводів, інших лінійних комунікацій або заяви про надання дозволу на розроблення документації із землеустрою з метою передачі земельної ділянки у користування для розгортання, експлуатації електронних комунікаційних мереж, поданої постачальником електронних комунікаційних мереж та/або послуг, який відповідно до Закону «Про електронні комунікації» внесений до реєстру постачальників електронних комунікаційних мереж та послуг, та прийняття рішення про надання відповідного дозволу або надання мотивованої відмови у його наданні здійснюється відповідним органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування протягом 14 днів з дня реєстрації відповідної заяви.

Ч. 2 статті 124-1 (Порядок встановлення земельних сервітутів на землях державної, комунальної власності) доповнили нормою про те, що у разі подання заяви про надання згоди на встановлення земельного сервітуту для розміщення лінійних об'єктів енергетичної інфраструктури, трубопроводів, інших лінійних комунікацій, або подання заяви про надання згоди на встановлення земельного сервітуту для розгортання, експлуатації електронних комунікаційних мереж, поданої постачальником електронних комунікаційних мереж та/або послуг, який відпо-

відно до Закону України «Про електронні комунікації» внесений до реєстру постачальників електронних комунікаційних мереж та послуг, прийняття рішення про надання згоди на встановлення земельного сервіту, забезпечення укладення договору про встановлення земельного сервіту або надання мотивованої відмови у встановленні земельного сервіту здійснюється протягом 14 днів з дня реєстрації такої заяви.

Ч. 2 статті 134 (Обов'язковість продажу земельних ділянок державної чи комунальної власності або передачі їх у користування на конкурентних засадах (на земельних торгах) доповнили нормою:

– не підлягають продажу, передачі в користування на конкурентних засадах (на земельних торгах) земельні ділянки державної чи комунальної власності у разі використання земельних ділянок для потреб, пов'язаних з користуванням надрами, та спеціального водокористування відповідно до отриманих дозволів, а також використання земельних ділянок для ведення спеціального товарного рибного господарства.;

– також, не підлягають продажу, передачі в користування на конкурентних засадах (на земельних торгах) земельні ділянки державної чи комунальної власності у разі: будівництва, обслуговування об'єктів інженерної, транспортної, енергетичної інфраструктури, мультимодальних терміналів, електронних комунікаційних мереж та об'єктів дорожнього господарства (крім об'єктів дорожнього сервісу) тощо.

У розд. X «Перехідні положення» ЗК п. 6-1 тепер передбачає, що громадяни України, яким належить право постійного користування, право довічного успадкованого володіння земельною ділянкою державної чи комунальної власності, а також юридичні особи, яким на момент набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» належало право постійного користування земельними ділянками державної чи комунальної власності, та які відповідно до ст. 92 цього Кодексу не можуть набувати земельні ділянки на праві постійного користування, орендарі земельних ділянок, які набули право оренди земельних ділянок для ведення селянського (фермерського) господарства шляхом переоформлення права постійного користування щодо зазначених земельних ділянок до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо проведення земельних торгів», мають право на купівлю таких земельних ділянок без проведення земельних торгів. Купівля земельних ділянок відповідно до цього пункту здійснюється за ціною, що дорівнює: нормативній грошовій оцінці земельної ділянки – для земель сільськогосподарського призначення; експертній грошовій оцінці земельної ділянки – для земель несільськогосподарського призначення[13].

Тож новий закон передбачає провести у 2025 – 2026 роках експеримент, протягом дії якого розгляд органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування заяв про надання дозволу на розроблення документації із землеустрою, погодження та затвердження розробленої документації із землеустрою, документації з оцінки земель здійснюється в порядку черговості їх надходження до відповідного органу.

Експеримент не поширюється на:

– містобудівну документацію, яка є одночасно документацією із землеустрою;

– проекти землеустрою щодо організації і встановлення меж територій природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного, лісгосподарського призначення, земель водного фонду та водоохоронних зон, обмежень у використанні земель та їх режимо-утворюючих об'єктів;

– технічну документацію із землеустрою щодо резервування цінних для заповідання територій та об'єктів; технічну документацію із землеустрою щодо встановлення меж режимо-утворюючих об'єктів культурної спадщини.

Також з 1 січня 2025 р. в Україні діють нововведення щодо земельних прав, зокрема, щодо приватизації та оформлення прав на земельні паї. Основне нововведення – закінчення терміну для приватизації невитребуваних паїв, що перейде у комунальну власність територіальної громади, якщо право власності не буде оформлено до 1 січня 2028 року[13].

Слід наголосити, що у зв'язку з агресією РФ, через яку постраждало чимало земельних ділянок державної, комунальної, приватної власності, українці тепер мають можливість відшкодування збитків власників/користувачів земельних ділянок, спричинених війною. 21 березня 2022 р. набула чинності Постанова КМ України «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» № 326 від 20 березня 2022 р.

Порядок передбачає можливість визначення шкоди та збитків, завданих земельним ресурсам України внаслідок збройної агресії РФ. Насамперед встановлюються основні показники для оцінки втрат земельного фонду, а саме:

– фактичні витрати на рекультивацію земель, які були порушені внаслідок бойових дій, будівництва, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків, прикордонних просік, комунікацій для облаштування державного кордону;

– завдані збитки власникам (землекористувачам) земельних ділянок сільськогосподарського призначення;

– витрати на відновлення меліоративних площ, витрати на розмінування[14].

Висновки. Як свідчать все вищевикладене, зміни земельного законодавства в період військових дій в Україні стосуються багатьох сфер земельних відносин та впливають на існуючі орендні відносини, право власності на земельні ділянки, сільськогосподарське товаровиробництво, фермерське господарство тощо. Указані зміни виявились дуже коректними та доречними. Вони дозволили швидше адаптуватися землекористувачам і агровиробникам до умов ведення сільськогосподарського виробництва в період військового стану в країні, реалізації повномасштабного функціонування аграрного сектору в умовах вимушених обмежень, збереження цілісної економіки та прискореного відновлення інфраструктури для забезпечення стабільної продовольчої ситуації в Україні. Можна стверджувати, що в період широкомасштабних військових дій с країною-агресором, вдосконалення та регулювання земельних відносин в Україні відбувається за наступними напрямками:

– подальшого розвитку ринкових відносин та формування земельного ринку,

– утвердженні різних форм власності на земельні ресурси, при домінуванні приватної власності;

– підвищенні ролі місцевого самоврядування, адже отримання ширших повноважень у сфері регулювання земельних відносин на відповідних територіях сприяє їх вдосконаленню;

– удосконаленні державного управління земельними ресурсами (корегування системи ведення державного земельного кадастру, моніторинг земель, заходи щодо безпечового використання земельних ресурсів у зонах наближених до бойових дій, запобігання деградації ґрунтів тощо);

– забезпеченні гарантованого захисту прав на землю шляхом впровадження механізмів судового захисту, компенсації за заподіяну шкоду, судової практики вирішення земельних спорів;

– регулюванні норм Земельного кодексу України та інших нормативно-правових актів щодо спрощення процедури встановлення та зміни цільового призначення земельних ділянок, проведення робіт із землеустрою, оформлення прав на землю.

Водночас земельне законодавство є динамічним та постійно оновлюється з урахуванням реалій військових змін та дій ЗСУ, інших суспільно-політичних процесів у державі.

Література:

1. Динаміка земельного фонду: як змінилися земельні ресурси України після 24 лютого 2022 року/ О. Николук, П. Пивовар, Р. Назаркіна, Г. Стольнікович, М. Богонос. URL: <https://surl.li/aqouuy>
2. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 16. Ст. 70.
3. Заплітна І.А. Земельне законодавство в період воєнного стану/ *Галицькі студії. Юридичні науки*, 2023, № 1. С. 22–27.
4. Земельні відносини в умовах воєнного часу: ключові завдання та правові новели. URL: <https://surl.li/gsaerpp>
5. Рибачек В.К. Деякі аспекти правового регулювання аграрно-земельних відносин України в сучасних умовах/ Соціально-гуманітарні відносини в сучасній Україні: виклики та перспективи: кол. моногр. – Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2025. – 105 с. (С. 67–72).
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#Text>.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану : Закон України від 24.03.2022 р. № 2145 – IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text/>.
8. Гурський В.С. Особливості земельних правовідносин в умовах спеціальних нормативних режимів/ *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 5. С. 616–618.
9. Захист прав ветеранів АТО/ООС, інших військовослужбовців адміністративними судами України: Посібник.-К.: Верховний Суд України, 2022. – 201 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/230212_1747_ZPV_prew_130223.pdf.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності використання земель сільськогосподарського призначення державної власності: Закон України/ *Відомості Верховної Ради*, 2023, № 88, ст. 324.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання земельних ділянок для розбудови цифрової інфраструктури: Закон України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/260370.html>.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності використання земель фізичними особами та суб'єктами державного сектору економіки: Закон України/ *Відомості Верховної Ради*, 2023, № 88, ст. 324.
13. Про електронні комунікації: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#>.
14. Проблемні аспекти застосування окремих норм земельного законодавства в умовах воєнного стану. URL: <https://www.zemfond.net/post/>
15. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>.

Rybachek V. Legal features of adjusting of the landed relations are in Ukraine in the period of soldiery calls

Summary. The article examines the issues of improving the land legislation of Ukraine during the period of martial law. The analysis of the newest changes of the Landed Code of Ukraine, that took place during the last three years is carried out in the article, namely: adjusting of right of ownership of lot lands, conduct of the State landed Cadastre, lease relations, providing of the rational and effective use of earth, taking into account of ecological requirements and judicial protection of rights for the proprietors of lot lands and decision of the landed spores, receipt of compensation for the inflicted damages and others like that. Outlined and the analysed changes of rules of adjusting of the landed relations during wide-range military operations. The ways of transmission of lot lands open up in a lease, methods of privatizing and force alienation of earth of public and communal domain for загально-національних necessities (the certain changes of the articles of the Landed code of Ukraine go into detail). It is especially marked on the unsatisfactory state of the landed resources, as qualitatively (losses of fertility of soils through the threats of деградаційних processes, military operations, contamination and obstruction and others like that), and in number (in fact it is lost over the state 20% earth of the agricultural setting), complication of realization and imperfection of legal requirements in relation to the guard of earth and recreation of fertility of soils. Marked, that a role grows in modern terms, a structure and composition of monitoring of environment and use of modern information technologies broaden for providing of transparency of data, especially about the landed resources. But it is underlined that absence of effective mechanisms of implementation of laws on the guard of earth and the system of monitoring of soils is harmonized not enough with європейською worsens a situation in a country. Supporting opinion of many scientists and practical workers, it is determined that in the conditions of soldiery, resource and ecological limitations there is a necessity of passing to the adaptive-landscape systems of agriculture, that are the next stage of the landscape-ecological working out in detail and economic-economic adaptation of the zonal systems of agriculture. It is summed up, that the modern land legislation of Ukraine comes forward as dynamic legal інституцією that constantly renovates taking into account modern national and international calls.

Key words: and resources, land relations, land plots, legal regulation of land relations, ownership of land plots, lease of land plots, land market.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ,
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Мороз Ю. А.,*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового університету*

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз організаційно-правових засад запобігання кримінальним правопорушенням у сфері оподаткування в Україні. Кримінальні правопорушення у сфері оподаткування – це суспільно небезпечні діяння, що посягають на фінансову систему держави шляхом порушення встановленого порядку сплати податків, зборів чи інших обов’язкових платежів. Розкрито сутність та особливості сучасного нормативно-правового регулювання відповідальності за ухилення від сплати податків, зборів та інших обов’язкових платежів, охарактеризовано актуальний стан податкового законодавства та його взаємозв’язок із кримінальним правом. Досліджено повноваження та практичну діяльність ключових суб’єктів, задіяних у виявленні, документуванні та розслідуванні податкових правопорушень, зокрема Державної податкової служби, Бюро економічної безпеки України, органів прокуратури та судової системи.

Окрему увагу приділено вивченню досвіду зарубіжних країн щодо криміналізації податкових кримінальних правопорушень, а також міжнародно-правовим підходам до податкової безпеки, зокрема рекомендаціям Організації економічного співробітництва та розвитку, вимогам Європейського Союзу та напрацюванням у межах міжнародного співробітництва з питань боротьби з ухиленням від оподаткування. На основі порівняльного аналізу виокремлено як позитивні, так і проблемні аспекти функціонування української моделі протидії кримінальним податковим правопорушенням.

У результаті дослідження сформульовано низку висновків та практичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення організаційно-правових механізмів запобігання податковим кримінальним правопорушенням в Україні. Зокрема, запропоновано шляхи адаптації українського законодавства до міжнародних стандартів, посилення міжвідомчої координації та підвищення ефективності діяльності правоохоронних і контролюючих органів у сфері забезпечення податкової безпеки в умовах євроінтеграційних процесів.

Ключові слова: податкові кримінальні правопорушення; ухилення від сплати податків; запобігання; кримінальна відповідальність; Державна податкова служба; Бюро економічної безпеки; міжнародний досвід.

Постановка проблеми. Сучасний стан податкової системи України характеризується не лише значними трансформаційними процесами, зумовленими реформуванням фінансово-економічної сфери та євроінтеграційним курсом держави, а й зростанням кількості кримінальних правопорушень у сфері оподаткування. Ухилення від сплати податків, використання схем мінімізації податкових зобов’язань, тінізація економіки та діяльність організованих фінансових угруповань, які спеціалі-

зуються на податкових зловживаннях, негативно впливають на доходну частину державного бюджету, підривають економічну безпеку та знижують рівень довіри до державних інститутів. Незважаючи на наявність правових механізмів кримінально-правової протидії податковим правопорушенням, в Україні зберігається низка системних проблем: нечіткість меж криміналізації податкових деліктів, недостатня ефективність діяльності уповноважених органів, недосконалість міжвідомчої координації, фрагментарність правового регулювання тощо. Водночас міжнародна практика, зокрема досвід країн Європейського Союзу та рекомендації ОЕСР, демонструють більш результативні моделі організаційно-правового забезпечення боротьби з податковими правопорушеннями.

У цьому контексті постає необхідність поглибленого наукового аналізу організаційно-правових основ запобігання кримінальним правопорушенням у сфері оподаткування, з урахуванням міжнародного досвіду, тенденцій розвитку податкової безпеки та потреби вдосконалення національного законодавства. Це дозволить виробити ефективні пропозиції щодо удосконалення механізмів протидії відповідним правопорушенням та зміцнення податкової дисципліни в Україні.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Теоретичні та практичні проблеми організаційно-правової основи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері оподаткування вивчали такі науковці: О. Байк, О. О. Бригінець, Д. О. Гетманцев, З. Грицак, Д. М. Кобелька, А. Літвінцева, Р. В. Макачук, Л. А. Парфентій, О. М. Резнік, І. В. Скориход, Я. С. Толкачов та інші тощо.

Мета дослідження. Визначення та характеристика організаційно-правових основ запобігання кримінальним правопорушенням у сфері оподаткування в Україні, шляхом аналізу нормативно-правової бази, діяльності відповідних державних органів у цій сфері, а також порівняння з міжнародним досвідом. Дослідження спрямоване на виявлення недоліків та прогалин у чинній системі протидії податковим правопорушенням та вироблення рекомендацій щодо її вдосконалення з урахуванням кращих світових практик.

Виклад основного матеріалу. Проблема ухилення від сплати податків та інших правопорушень у сфері оподаткування є однією з найгостріших у фінансово-правовому полі сучасної України. У контексті складної економічної ситуації, повномасштабної війни та постійного дефіциту бюджетних ресурсів, ефективне функціонування податкової системи набуває критично важливого значення. Податкові надходження формують основу державного бюджету, забезпечують реалізацію соціальних програм, фінансування оборонного сектору та загалом визначають

фінансову спроможність держави. У зв'язку з цим масштабні втрати доходів, спричинені злочинною діяльністю у сфері оподаткування, прямо загрожують економічній стабільності та фінансовій безпеці держави [1, с. 136–137].

Попри існування кримінальної відповідальності за податкові правопорушення, закріпленої у ст. 212 Кримінального кодексу України (далі – ККУ), рівень ухилення від сплати податків, розгалуженість тіньових фінансових схем і зловживань залишаються суттєвими [2]. На практиці спостерігається низка проблем: недостатня ефективність виявлення та розслідування таких правопорушень, недосконалість механізмів міжвідомчої взаємодії, слабка реалізація функцій превенції, наявність прогалин у законодавстві, що створює передумови для уникнення відповідальності. Саме ці фактори актуалізують потребу в глибокому переосмисленні організаційно-правових основ протидії податковим кримінальним правопорушенням.

Одним із ключових викликів є узгодження кримінального й податкового законодавства, адже нечіткість меж між адміністративною та кримінальною відповідальністю призводить до юридичної невизначеності й вибірковості в правозастосовній практиці. У чинному законодавстві відповідальність настає лише за умисне ухилення, а необережні помилки оподаткування тягнуть переважно адміністративні або фінансові санкції. У ст. 212 ККУ кримінальне правопорушення кваліфікується як навмисна дія чи бездіяльність, унаслідок якої бюджету або цільові фонди недоотримали значні суми коштів. Окрему увагу законодавець приділяє кваліфікуючим ознакам, таким як рецидив, попередня змова групи осіб або особливо великі розміри несплати.

Теоретичні положення кримінального права трактують податкові кримінальні правопорушення як посягання на публічні інтереси держави, що підривають її економічну безпеку. Кримінальна відповідальність у цій сфері виконує дві головні функції – каральну (притягнення винних до відповідальності) та превентивну (попередження аналогічних порушень у майбутньому). Водночас сучасна наукова думка наголошує, що ефективність превенції визначається не стільки суворістю покарання, скільки невідворотністю його застосування. Потенційний правопорушник має бути впевнений у тому, що його кримінальне правопорушення буде виявлено, а відповідальність – неминучою [3, с. 196].

Значущим є також застосування концепцій загальної та спеціальної превенції: з одного боку, формування у суспільстві високого рівня податкової культури, довіри до фіскальних органів та розуміння обов'язку сплачувати податки; з іншого – унеможливлення повторного вчинення правопорушень особами, які вже скоїли податкові кримінальні правопорушення. Водночас міжнародна практика вказує на важливість імплементації зарубіжного досвіду у сфері криміналізації податкових правопорушень. Зокрема, рекомендації ОЕСР, вимоги Європейського Союзу та практичні підходи країн ЄС становлять цінне джерело для вдосконалення українського законодавства та правозастосовної практики.

Аналіз наукових джерел свідчить про необхідність розробки системного підходу до кримінально-правового захисту публічних фінансових інтересів держави, з урахуванням світових стандартів, тенденцій розвитку фінансової кримінології та викликів, що постають у процесі трансформації податкової політики України [4, с. 152–153]. У цьому контексті важливо

не лише оновити законодавчу базу, а й забезпечити ефективну реалізацію запобіжних механізмів через посилення координації між контролюючими й правоохоронними структурами, запровадження ризик-орієнтованих підходів до перевірок та активне впровадження цифрових інструментів в аналітичну діяльність.

Санкції, передбачені ст. 212 ККУ, варіюються залежно від ступеня тяжкості правопорушення: від штрафів, розмір яких зростає залежно від суми ухилення, до позбавлення права займати певні посади або здійснювати окремі види діяльності, а в особливо тяжких випадках (частина третя) – до позбавлення волі. Водночас, як зазначають експерти, передбачені законом штрафні санкції істотно поступаються сумам завданої шкоди, з яких починається кримінальна відповідальність.

Визначення порядку нарахування та сплати податкових зобов'язань здійснюється відповідно до Податкового кодексу України [5]. Саме він містить положення, які впливають на кваліфікацію ухилення як злочинного діяння. Примітка до ст. 212 ККУ передбачає відсилочну норму щодо визначення неоподаткованого мінімуму – для цілей кваліфікації кримінального правопорушення він прирівнюється до податкової соціальної пільги на відповідний рік. Відтак, саме податкове законодавство визначає порогові значення несплачених сум, що є підставою для притягнення до кримінальної відповідальності. Зміна цих порогів відбувається автоматично з урахуванням оновлених показників прожиткового мінімуму, що щороку затверджуються державним бюджетом. Такий механізм забезпечує гнучке реагування на інфляційні процеси та економічну динаміку, дозволяючи адаптувати кваліфікаційні ознаки злочину до реальних фінансових умов [6, с. 236–237].

Значну роль у запобіганні податковим правопорушенням відіграє стимулювання добровільного виконання податкових зобов'язань. У цьому контексті законодавство передбачає можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності у разі повного відшкодування завданих збитків. Так, відповідно до ч. 4 ст. 212 ККУ України, особа, яка вперше вчинила податкове правопорушення та до моменту притягнення до відповідальності сплатила всі нараховані суми, штрафи та пеню, може бути звільнена від кримінальної відповідальності.

З 2021 року було внесено зміни, які розширили можливості застосування цієї норми: тепер обов'язкове погашення боргу може здійснювати не лише сам платник податків, але й інша особа, зокрема юридична (наприклад, роботодавець). Таким чином, джерело сплати більше не має значення – головною умовою є повне відшкодування збитків державі. Це створює правовий інструмент для компаній з метою захисту своїх посадовців від кримінального переслідування через оперативне врегулювання податкових зобов'язань. Метою запровадження такого механізму є стимулювання до добровільного усунення порушень і наповнення бюджету, що фактично перетворює кримінальне провадження на додатковий інструмент фіскального впливу. У превентивному аспекті ця норма спонукає платників вчасно виправляти помилки (наприклад, шляхом уточнення податкової звітності та сплати недоплачених сум) ще до початку кримінального переслідування [7, с. 291–292].

Практика свідчить, що чимало суб'єктів господарювання активно користуються цією можливістю – після податкових перевірок оперативно сплачують донараховані зобов'язання, уникаючи кримінального обвинувачення. Це дозволяє правоохоронним органам зосереджувати зусилля на виявленні та

переслідуванні злісних порушників, які навмисне ухиляються від сплати податків. Кримінальні провадження у сфері оподаткування мають особливий порядок ініціювання. Згідно з вимогами Кримінального процесуального кодексу України, відомості про ухилення від сплати податків здебільшого вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) на підставі результатів податкових перевірок. Прокурори та слідчі не можуть ініціювати кримінальне провадження самостійно – обов'язковою є наявність відповідних матеріалів контролюючого органу.

Законодавство України зобов'язує посадових осіб податкових органів повідомляти правоохоронців про наявність ознак умисного ухилення, якщо сума збитків досягає встановленого порогу. Станом на сьогодні відповідальним органом є Бюро економічної безпеки України (БЕБ). Лише після отримання такого повідомлення слідчі органи мають підстави для початку досудового розслідування. Такий підхід демонструє тісну інтеграцію податкового контролю з кримінальним процесом: порушення фіксується в межах перевірки, а далі – передається у сферу кримінального переслідування [8, с. 186–187].

У сучасних умовах особливої актуальності набуває вдосконалення нормативно-правового регулювання, спрямованого на посилення фінансової безпеки держави та протидію тіньовим економічним процесам. Зокрема, положення Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом...» передбачають визнання податкових правопорушень предикатними правопорушеннями, що є підставою для застосування заходів фінансового моніторингу. Відповідно, суб'єкти первинного фінансового моніторингу, зокрема банки, зобов'язані повідомляти уповноважені державні органи про фінансові операції, що мають ознаки ухилення від оподаткування. Такий механізм сприяє ранньому виявленню і запобіганню податковим кримінальним правопорушенням [9, с. 106–107].

Отже, чинна нормативно-правова база України створює необхідні передумови для ефективної боротьби з правопорушеннями у сфері оподаткування. Вона забезпечує юридичну визначеність відповідальності, встановлює процедурні механізми виявлення та розслідування таких діянь, а також передбачає превентивні заходи, спрямовані на стимулювання добровільного виконання податкових зобов'язань. Наступним кроком у цьому напрямі має стати систематична оцінка ефективності реалізації відповідних норм та механізмів на практиці з боку уповноважених державних інституцій. Важлива роль у процесі виявлення податкових правопорушень належить Державній податковій службі України (ДПС), яка здійснює камеральні та документальні перевірки платників податків. За результатами таких перевірок часто виявляються факти умисного заниження податкових зобов'язань. Практика свідчить, що значна частина матеріалів щодо ухилення від сплати податків передається до правоохоронних органів саме за результатами перевірок ДПС.

З метою підвищення ефективності виявлення складних схем ухилення від оподаткування ДПС впроваджує ризик-орієнтовані підходи та налагоджує інформаційну взаємодію з іншими державними органами. Зокрема, у 2025 році між ДПС, Державною службою фінансового моніторингу України та Бюро економічної безпеки України було укладено тристоронній меморандум про співробітництво. Документ передбачає обмін інформаційними ресурсами, створення міжвідомчих аналітичних груп і координацію зусиль у сфері протидії економічним злочинам. За словами Голо-

ви ДПС, така співпраця є особливо важливою в умовах воєнного стану, коли надзвичайно важливо забезпечити повне та своєчасне надходження податків до державного бюджету. Системна взаємодія між органами дозволяє оперативно виявляти новітні злочинні схеми та швидко реагувати на відповідні виклики.

Особливе місце у сфері протидії податковим кримінальним правопорушенням посідає Бюро економічної безпеки України (БЕБ) – центральний орган виконавчої влади, уповноважений здійснювати досудове розслідування злочинів у сфері економіки. Основними завданнями Бюро є впровадження сучасних аналітичних інструментів для дослідження складних фінансових схем, запобігання втратам бюджету, виявлення недобросовісної конкуренції, а також розбудова ефективної міжвідомчої взаємодії у сфері забезпечення економічної безпеки. Крім правоохоронної, БЕБ виконує також аналітичну та профілактичну функцію, що передбачає, зокрема, надання іншим органам влади приписів і пропозицій щодо усунення причин та умов, які сприяють вчиненню економічних злочинів [10, с. 268–269].

Запобігання податковим правопорушенням є спільним викликом для більшості країн, і в світі напрацьовано різні моделі організаційно-правового забезпечення цієї діяльності. Розглянемо ключові підходи та міжнародні стандарти, які становлять інтерес для порівняння з українською практикою.

У 2022 році Радою Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) було схвалено «Десять глобальних принципів боротьби з податковими злочинами», які стали першим міжнародним стандартом, що безпосередньо спрямований на протидію податковій злочинності. Серед основних положень цього документа передбачено наявність всеохопної стратегії протидії ухиленню від сплати податків, чітке нормативно-правове визначення складів податкових злочинів, забезпечення належного рівня повноважень слідчих органів, ефективну міжвідомчу координацію, міжнародне співробітництво, захист викривачів (інформаторів), а також механізми конфіскації злочинних доходів тощо.

Серед актуальних глобальних тенденцій варто виділити посилення співпраці між податковими та правоохоронними органами як на національному, так і міжнародному рівнях. Податкові правопорушення нерідко мають транснаціональний характер і супроводжуються іншими формами кримінальної діяльності – зокрема, корупцією, відмиванням доходів, організованою злочинністю. У зв'язку з цим зростає значення міжнародного обміну інформацією, правової допомоги та спільних операцій. Уже сьогодні Державна податкова служба (ДПС) та БЕБ розширюють співробітництво з податковими адміністраціями інших держав, укладаючи меморандуми про обмін інформацією, що є складовою виконання міжнародних договорів про взаємну правову допомогу [8, с. 203–204].

Міжнародна практика демонструє ефективність ряду інструментів, спрямованих на запобігання та протидію податковим правопорушенням. Так, у багатьох країнах періодично впроваджуються ініціативи, які дозволяють платникам податків добровільно задекларувати раніше не обліковані доходи та сплатити з них податки без ризику кримінального переслідування. За умови належного впровадження такі заходи сприяють легалізації значних сум доходів і розширенню податкової бази. Також для ефективної протидії ухиленню від оподаткування через офшорні юрисдикції критично важливо забезпечити регулярний обмін податковою інформацією між державами. В межах Європейського

Союзу важливим етапом у боротьбі з податковими кримінальними правопорушеннями стало створення у 2021 році Європейської прокуратури (ЕРРО), уповноваженої розслідувати кримінальні правопорушення, що завдають шкоди фінансовим інтересам ЄС.

Підсумовуючи аналіз міжнародного досвіду, слід зазначити, що універсальної моделі боротьби з податковими правопорушеннями не існує, однак найбільш успішні держави дотримуються схожих підходів, серед яких – невідворотність покарання, міжвідомча та міжнародна координація, постійне вдосконалення аналітичних інструментів виявлення порушень, а також активне залучення громадськості шляхом забезпечення прозорості діяльності органів, підтримки викривачів і формування податкової культури.

Висновки. Організаційно-правові основи запобігання податковим правопорушенням в Україні наразі перебувають у стадії активного розвитку та реформування. Адже запорукою успішного запобігання податковим правопорушенням є баланс між суворістю та невідворотністю покарання, з одного боку, і створенням умов, за яких добросовісному платнику податків простіше виконати закон, ніж шукати нелегальні шляхи мінімізації платежів – з іншого. Україна, реформуючи свою систему фінансових розслідувань та переймаючи передовий досвід інших держав, поступово наближається до цього балансу. Ефективна реалізація організаційно-правових заходів, висвітлених у даній статті, сприятиме зменшенню рівня податкової злочинності, збільшенню надходжень до бюджету та зміцненню верховенства права у сфері публічних фінансів.

Література:

- Скороход І. В. Податкове право України як основний регулятор податкової діяльності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. Ч. 2. С. 135–138.
- Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
- Кобелька Д. М. До проблеми визначення поняття правопорушень у фінансовій сфері. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2014. Вип. 11 (1). С. 195–197.
- Літвінцева А. Фінансова відповідальність за порушення податкового законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 150–154.
- Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
- Гетманцев Д. О., Макачук Р. В., Толкачов Я. С. Юридична відповідальність за податкові правопорушення: наук.-практ. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 752 с.
- Парфентій Л. А. Ухилення від сплати податків в Україні: причини та методи боротьби. *Бізнес Інформ*, №3, 2018. – С. 290–295.
- Резнік О. М. Адміністративно-правові засади діяльності правоохоронних органів із забезпечення фінансово-економічної безпеки України: дис. ... д-ра юрид. наук. Суми. 2019. 509 с.
- Бригінець О. О. Правове забезпечення фінансової безпеки України: дис. ... д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2017. 464 с.
- Баїк О., Грицак З. Кримінальна відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів): сучасний погляд на проблему. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Серія юридична, 2023, Том 10, №4(40). С. 263–271.

Moroz Yu. Organizational and Legal Foundations for Preventing Criminal Offenses in the Field of Taxation in Ukraine

Summary. The article provides a comprehensive analysis of the organizational and legal principles of preventing criminal offenses in the field of taxation in Ukraine. Criminal offenses in the field of taxation are socially dangerous acts that encroach on the financial system of the state by violating the established procedure for paying taxes, fees or other mandatory payments. The essence and features of modern regulatory and legal regulation of liability for evasion of taxes, fees and other mandatory payments are revealed, the current state of tax legislation and its relationship with criminal law are characterized. The powers and practical activities of key entities involved in the detection, documentation and investigation of tax offenses are investigated, in particular the State Tax Service, the Bureau of Economic Security of Ukraine, prosecutors' offices and the judicial system.

Special attention is paid to the study of the experience of foreign countries in criminalizing tax criminal offenses, as well as international legal approaches to tax security, in particular the recommendations of the Organization for Economic Cooperation and Development, the requirements of the European Union and developments within the framework of international cooperation on combating tax evasion. Based on a comparative analysis, both positive and problematic aspects of the functioning of the Ukrainian model of combating criminal tax offenses were identified.

As a result of the study, a number of conclusions and practical recommendations were formulated aimed at improving the organizational and legal mechanisms for preventing tax criminal offenses in Ukraine. In particular, ways were proposed to adapt Ukrainian legislation to international standards, strengthen interdepartmental coordination and increase the efficiency of law enforcement and regulatory authorities in the field of ensuring tax security in the context of European integration processes.

Key words: tax criminal offenses; tax evasion; prevention; criminal liability; State Tax Service; Bureau of Economic Security; international experience.

*Ющик О. І.,**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального права**Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗАСУДЖЕНИХ: НАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню однієї із актуальних проблем кримінально-виконавчого права щодо питань правового статусу засуджених осіб, які вчинили кримінальне правопорушення та відбувають покарання. Встановлено, що забезпечення дотримання прав та інтересів засуджених осіб є проблемою не лише національного, але і міжнародного права. Наведено позицію, що правовий статус засудженого це множина законодавчо закріплених міжнародних, конституційних, кримінальних, кримінально-процесуальних, кримінально-виконавчих, суспільних та інших прав, свобод, законних інтересів та обов'язків, якими наділений засуджений на час виконання кримінального покарання, як пов'язаного із позбавлення волі, так і без такого. Здійснено акцент на правах засудженого, які пов'язані з отриманням певної інформації, гуманним ставленням та на повагу гідності, можливості звернення до суду із клопотанням, на охорону здоров'я, соціального забезпечення, отримання необхідних речей, належне матеріально-побутове забезпечення та інших прав на правову допомогу. Наведено позицію, що вчинення особою кримінального правопорушення та понесення нею покарання викликає у неї ряд обов'язків, від яких особа не може ухилитись. Звернуто увагу, що покладення на засудженого соціально-правових обов'язків сприятиме формуванню моральної та правової свідомості засуджених, зміцненню законності та правопорядку, дотримання правил поведінки, дисципліни й організованості під час відбування покарання. Процес відбування покарання повинен супроводжуватись законослухняною поведінкою засудженого, сумлінним ставленням до праці, виконанням необхідних заходів передбачених національним законодавством. Визначено, що виконання особою обов'язків є беззаперечним, і це в свою чергу забезпечується відповідними органами та заходами державного примусу. Покарання, яке призначене за вчинення покарання виступає заходом державного примусу від якого особа не може ухилитись, але при цьому повинна зазнати певних обмежень. Саме ці обмеження є обов'язком, який повинна виконати засуджена особа на підставі обвинувального вироку суду, який вступ в законну силу. Змістом обов'язків засудженого є виконання певних діянь, які становлять зміст покарання, дотримання прописаних вказівок або вимог. Резюмовано, що під правовим статусом засудженого розуміється множина законодавчо закріплених міжнародних, конституційних, кримінальних, кримінально-виконавчих суспільних та інших прав, свобод, законних інтересів та обов'язків, якими наділений засуджений на час відбування кримінального покарання, як пов'язаного із позбавлення волі так і без такого.

Ключові слова: правовий статус засудженого, права та інтереси засудженого, обов'язки засудженого, кримінально-виконавче право, міжнародні стандарти поводження з ув'язненими.

Постановка проблеми. Багатовіковою, як національного, так і міжнародного права є проблема дотримання прав і свобод осіб, які засуджені за вчинення кримінального правопорушення. Перед Україною постає гостре питання забезпечення дотримання міжнародних принципів та їх імплементації в національне кримінально-виконавче законодавство. Саме правові прогалини та недосконалі норми, які визначають правовий статус засуджених порушують права та інтереси таких осіб. Тому є вкрай необхідним реформування національного законодавства, приведення у відповідність до міжнародних стандартів, оскільки на сьогодні є проблема забезпечення дотримання прав та свобод засуджених в пенітенціарних установах, тих, до кого застосовуються покарання не пов'язані з ізоляцією від суспільства, визначення правового статусу засуджених, які перебувають на окупованих територіях.

Аналіз останніх досліджень. Результати аналізу національної та зарубіжної літератури свідчить про те, що проблема дотримання прав та свобод засудженого є актуальною та стала предметом дослідження таких вчених: М.Я. Гуцуляк, З.В. Зарадюк, Ю.Ю. Івчук, І.О. Колб, О.Г. Колб, І.М. Копотун, М.В. Корнієнко, О.В. Лисодед, К.Б. Марисюк, М.О. Селезньов, М.М. Яцишин та ін.

Мета статті полягає у проведенні системного аналізу міжнародного та національного законодавства, що регулює правовий статус засуджених, а також забезпечує права та інтереси таких осіб.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до правового принципу презумпції невинуватості «особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може підлягати покаранню, доки її вину не буде доведено законним шляхом і встановлено вироком суду, який набрав законної сили». Відповідно до ст. 4 КВК України «підставою виконання і відбування покарання є вирок суду, який набрав законної сили, інші рішення суду, а також закон України про амністію та акт помилування». Отже лише за вироком суду особа набуває правового статусу засудженого. З цього моменту виникають правові відносини, що регулюють виконання покарань, що в свою чергу породжує позбавлення певних прав та свобод засудженого. Конституція України декларує, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Тобто держава зобов'язується спрямовувати свою діяльність та гарантувати забезпечення прав і свобод людини. Але особа, яка вчинила кримінальне правопорушення зобов'язана понести кримінальну відповідальність і в разі застосування покарання зазнати певних обмежень її прав та свобод. Відповідно до ст. 63 Конституції України «засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду» [5].

В національному законодавстві не існує єдиного визначення правового статусу особи. Серед науковців також виокремлюються різні думки з приводу визначення цього терміну. Є вдалим, на нашу думку обґрунтована позиція, що «правовий статус особи – це система закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права координує свою поведінку в суспільстві» [1, С. 276–277].

Виокремлюють залежно від повноти та особливостей прав та обов'язків особи такі види правового статусу, як загальний, спеціальний та індивідуальний. Загальний правовий статус складається з основних (конституційних) прав і обов'язків громадянина. Він характеризує загальні й рівні можливості, вихідні позиції всіх тих людей, які є громадянами цієї держави.

Спеціальний правовий статус складається з особливих, своєрідних (додаткових) прав і обов'язків певної групи суб'єктів, наприклад, студентів, пенсіонерів, військовослужбовців. Він характеризує «групові» можливості людей. Індивідуальний правовий статус складається з прав та обов'язків окремої, персоніфікованої особи, які вона має на цей час. Цей статус характеризує індивідуалізовані юридичні можливості суб'єкта в певний момент його існування.

Крім того виокремлюють усічений статус, який виникає внаслідок правових обмежень, притаманних правовому статусу даної особистості. Усічений статус – статус, який характеризується наявністю в ньому та кого елемента, як правові обмеження [10, С. 19–22]. Саме такі правові обмеження виникають внаслідок вчинення кримінального правопорушення, тому такий статус іноді називають «негативний правовий статус особистості».

Як зауважує К.Б. Марисюк «під час відбування однакового виду покарання засуджені можуть мати різний індивідуальний правовий статус – залежно від багатьох факторів: статі, віку, стану здоров'я, поведінки та ін. наприклад, індивідуальний правовий статус засуджених до позбавлення волі жінок суттєво відрізняється від індивідуального правового статусу засуджених до позбавлення волі чоловіків, а статус неповнолітніх – від статусу повнолітніх засуджених. Важливо, що індивідуальний правовий статус засуджених не є статичним, він змінюється разом з тими змінами які відбуваються у житті людини під час відбування покарання» [8, С. 51–56].

На законодавчому рівні в ст. 8 КВК України задекларовані основні права засуджених, які гарантують захист основних прав та свобод. Відповідно до ч. 3 ст. 50 КК України «покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність». Отже, засуджені мають право на гуманне ставлення до них та на повагу їх людської гідності; засуджені не повинні підлягати жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню. Ч. 1 ст. 8 КВК України також передбачає, що разі засудженим порушення порядку відбування покарання адміністрація може застосувати певні заходи. Наприклад, відповідно до ст. 82 КВК України «за порушення встановленого порядку відбування покарання до засуджених військовослужбовців можуть бути застосовані такі дисциплінарні стягнення: зауваження; догана; сувора догана; призначення в наряд на роботу – до п'яти днів у вільний від роботи і навчання час; арешт з триманням на гауптвахті – до десяти діб; виключення з числа тих, хто виправляється» [7].

Оскільки відбуваються зміни у законодавстві щодо порядку відбування покарання чи можливості отримати право на достро-

кове звільнення, засуджені мають право на таку інформацію. Обов'язок про ознайомлення засудженого з такою інформацією покладається на адміністрацію чи орган, який виконує покарання.

Невід'ємним правом будь якого засудженого є право на охорону здоров'я.

Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями прописують обов'язкове медичне обслуговування. Наприклад, «хворих в'язнів, які потребують послуг спеціаліста, слід переводити до особливих закладів або ж у цивільні лікарні. Тюремні лікарні повинні мати обладнання, установки і ліки, необхідні для належного медичного догляду за хворими та для їх лікування, а також достатньо кваліфікований персонал» [9].

На національному рівні забезпечується охорона здоров'я, яка встановлюється Основами законодавства України про охорону здоров'я. «Засудженому гарантується право на вільний вибір і допуск лікаря для отримання медичної допомоги, у тому числі за власні кошти. Засуджені, які мають розлади психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи інших одурманюючих засобів, можуть за їх письмовою згодою пройти курс лікування від зазначених захворювань» [7].

Засуджені не позбавляються права на соціальне забезпечення. Зокрема, мають право оформити пенсію за віком, інвалідності або втраті годувальника відповідно до чинного законодавства.

Так, згідно з Кримінально-виконавчим кодексом України, засуджені мають право отримувати у встановленому законом порядку передачі, а саме речі, які є предметами першої необхідності, продукти харчування, ліки, книги тощо. Але є перелік речей, що заборонені: зброя, наркотичні, психотропні речовини, прекурсори, алкогольні напої. Передбачається порядок передачі відповідних речей, які відповідно підлягають обов'язковій перевірі адміністрацією установи. У разі виявлення заборонених речей, вони вилучаються а до осіб причетних такої передачі можуть застосовуватись заходи реагування. Крім того, залежно від режиму установи та умов відбування покарання дозволяється певна кількість передач у відповідний період.

До заборонених речей відносили мобільні телефони, гаджети та інші пристрої мобільного зв'язку. На сьогодні на підставі Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» [3] дозволено засудженим користуватись засобами мобільного зв'язку. Погоджуємось із такою новелою, оскільки спілкування із рідними, друзями дозволяє засудженому не втратити зв'язок із суспільством, а після відбування покарання дозволить швидшій адаптації та ресоціалізації.

Засуджені, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі повинні працювати, а для застосування інституту умовно-дostroкового звільнення мають сумлінно ставитись до праці. Будь яка праця повинна оплачуватись, тому засуджені мають право на оплату праці. Відповідно до статті 8 КВК України щодо оплати праці вносились зміни, а на сьогодні Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання» засуджені мають право на оплачувану працю згідно із законодавством про працю. Законодавство про працю поширюється на засуджених у частині, що стосується умов праці.

Відповідно до ст. 35 Конституції України «кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність». Засуджена особа не може бути позбавлена такого права, тому право «на здійснення свободи сповідувати будь-яку релігію або виражати переконання, пов'язані із ставленням до релігії, у тому числі на вільний вибір і допуск священнослужителя для відправлення релігійних таїнств і обрядів, але за винятком обмежень, передбачених законодавством» [5]. Вважаємо, що релігія позитивно може впливати на засудженого, оскільки це дозволить переосмислити вчинене з моральної точки зору, відчувати каяття та розпочнеться процес виправлення та законслухняності у суспільстві.

Кожен засуджений має право на нормальні умови перебування у місцях відбування покарання, відповідно до міжнародних стандартів та національного законодавства. Тому особа потребує забезпечення належного матеріально-побутового забезпечення у порядку, встановленому кримінально-виконавчим законодавством та нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України. Приклад, стаття 115 КВК України передбачає, що особам, які відбувають покарання у виправних і виховних колоніях, створюються необхідні житлово-побутові умови, що відповідають правилам санітарії та гігієни. Засуджені, як правило, тримаються в приміщеннях блочного типу. Норма жилаї площі на одного засудженого не може бути менш як чотири квадратні метри, а у лікувальних закладах при виправних колоніях, у виправних колоніях, призначених для тримання і лікування хворих на туберкульоз, у стаціонарі – п'яти квадратних метрів» [7].

Будь який засуджений має право на отримання дострокового звільнення від відбування покарання, амністії, помилування, що потребує подачі відповідних клопотань та документів, що вимагає отримання копій документів з їхніх особових справ та інших, пов'язаних з реалізацією їхніх прав, документів. В цьому випадку особа має право отримати такі документи у порядку, встановленому Міністерством юстиції України. Оскільки на сьогодні подача документів можлива через електронні адреси, тому засуджений може звертатися до суду через адміністрацію установи виконання покарань із заявами про надання копій матеріалів кримінального провадження, у тому числі в електронній формі.

Слід погодитись із М. Гуцуляк, що «під правовим статусом засуджених необхідно розуміти засновану на загальному статусі громадян держави і закріплену в нормативних актах різних галузей права сукупність їх обов'язків, прав, свобод і законних інтересів, що залежать від призначеної судом міри кримінально-правового впливу і від поведінки винного під час її виконання» [2, С. 138–142].

Якщо говорити про права засуджених, то вони є невід'ємними правами передбаченими правом, або ті які не можуть принижувати честь, гідність особи або принижувати її як людину. Але слід заважити, що вчинення особою кримінального правопорушення та понесення нею покарання викликає у неї ряд обов'язків. Покладення на засудженого соціально-правових обов'язків сприятиме формуванню моральної та правової свідомості засуджених, зміцнення законності та правопорядку, дисципліни й організованості під час відбування покарання. Процес відбування покарання повинен супроводжуватись законслухняною поведінкою засудженого, сумлінним ставлен-

ням до праці, виконанням необхідних заходів передбачених національним законодавством. Виконання особою обов'язків є беззаперечним, і це в свою чергу забезпечується відповідними органами та заходами державного примусу.

Досліджуючи питання правового статусу засудженого необхідно вказати на законодавче закріплення їх основних обов'язків. Оскільки покарання, яке призначене за вчинення покарання виступає заходом державного примусу від якого особа не може ухилитись, але при цьому повинна зазнати певних обмежень. Саме ці обмеження є обов'язком, який повинна виконати засуджена особа на підставі виконання обвинувального вироку суду. Змістом обов'язків засудженого є виконання певних діянь, які становлять зміст покарання, дотримання прописаних вказівок або вимог.

Відповідно до ст. 9 КВК України основними обов'язками є: «виконувати встановлені законодавством обов'язки громадян України, неухильно додержуватися правил поведінки, які передбачені для засуджених, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших осіб». Перш за все, засуджені повинні не порушувати права осіб, які відбуваються покарання, не посягання на життя та здоров'я, їх честь та гідність. У разі вчинення таких суспільно небезпечних діянь, особи несуть кримінальну відповідальність (що утворює рецидив кримінальних правопорушень) відповідно до заподіяння шкоди (наприклад, умисне вбивство, умисні тілесні ушкодження тощо).

Одним із показників законслухняної поведінки особи є її ставлення до інших осіб, її спілкування. Тому одним із обов'язків засудженого є ввічливе ставлення до персоналу, інших осіб, які відвідують установи виконання покарань, а також до інших засуджених.

Проблема правового статусу засудженого в Україні залишається невирішеною і складною категорією, що потребує застосування норм Конституції, міжнародних стандартів, кримінального та кримінально-виконавчого законодавства. Держава повинна гарантувати та забезпечити дотримання права засудженого відповідно до норм Конституції України та інших нормативно-правових актів. Обов'язки засуджених є складовою правового статусу засудженого, які мають не лише каральну, превентивну, але й виховну функцію, що сприятиме їхній ресоціалізації та подальшій законслухняній поведінці після звільнення.

Висновки. Отже, правовий статус засудженого це множина законодавчо закріплених міжнародних, конституційних, кримінальних, кримінально-виконавчих, суспільних та інших прав, свобод, законних інтересів та обов'язків, якими наділений засуджений на час відбування кримінального покарання, як пов'язаного із позбавлення волі так і без такого.

Література:

1. Гуртова К.М., Кабацька А.О. Правовий статус людини і громадянина в Україні. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: тези доп. *X Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 27-й річниці створення Харків. нац. ун-ту внутр. справ* (м. Харків, 19 листоп. 2021 р.). Харків : ХНУВС, 2021. С. 276–277.
2. Гуцуляк М. Я. Правовий статус осіб, засуджених до покарання у виді громадських робіт. *Вісник Запорізького національного університету. Серія Юридичні науки*. 2010. № 3. С. 138–142.
3. Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» від 8 квітня 2014 року № 1186-VII URL:

- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1186-18#Text> (дата звернення 20.06.2025)
4. Зарадюк З.В. Правовий статус засуджених: навчально-методичні рекомендації для студ. юридичного факультету. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2022. 32 с.
 5. Конституція України прийнята 28 червня 1996 року URL: <https://surli.cc/jovgdd> (дата звернення 20.06.2025)
 6. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 7 червня 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 17.06.2025).
 7. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 року № 1129-IV URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 17.06.2025).
 8. Марисюк К.Б. Поняття та суть правового статусу засуджених. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 14. С. 51–56
 9. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями ООН; Правила, Міжнародний документ від 30.08.1955 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text (дата звернення: 17.06.2025).
 10. Шульга А.М. Правовий статус особистості, його види. *Право і безпека*. №12 (44). 2012. С.

Yushchuk O. Legal status of convicts: national and international aspects

Summary. The article is devoted to the coverage of one of the topical issues of criminal executive law concerning the legal status of convicted persons who have committed a criminal offense and are serving their sentences. The author establishes that ensuring the observance of the rights and interests of convicted persons is a problem not only of national but also of international law. The legal status of a convicted person is a set of legally enshrined international, constitutional, criminal, criminal procedure, criminal executive, social and other rights, freedoms, legitimate interests and obligations which a convicted person has during the execution of a criminal sentence, whether related to imprisonment or not. According to the criminal executive law of Ukraine, a convicted person has rights related to receiving certain information, humane treatment and respect for dignity, the possibility of filing a petition with the court, health care, social security, obtaining necessary items, proper material and household support, and other rights to legal assistance. It should be noted, however, that committing a criminal offense and being punished triggers a number of obligations that a person cannot evade. The imposition of social and legal obligations on a convicted person will contribute to the formation of moral and legal consciousness of convicts, strengthening law and order, compliance with the rules of conduct, discipline and organization while serving their sentence. The process of serving a sentence should be accompanied by the law-abiding behavior of the convicted person, conscientious attitude to work, and the implementation of the necessary measures provided for by national legislation. The fulfillment of a person's duties is indisputable, and this,

in turn, is ensured by the relevant authorities and measures of state coercion. The punishment imposed for the commission of an offense is a measure of state coercion from which a person cannot evade, but must be subject to certain restrictions. It is these restrictions that are the obligation that a convicted person must fulfill on the basis of a court verdict that has entered into force. The content of the convict's duties is the performance of certain acts that constitute the content of the punishment, compliance with prescribed instructions or requirements. The legal status of a convict is understood to mean a set of legally enshrined international, constitutional, criminal, penal, social and other rights, freedoms, legitimate interests and obligations that a convict is endowed with while serving a criminal sentence, whether related to imprisonment or not. The author presents the position that the legal status of a convict is a set of legally enshrined international, constitutional, criminal, criminal procedure, criminal executive, social and other rights, freedoms, legitimate interests and obligations which a convict is endowed with during the execution of a criminal sentence, both related to imprisonment and without it. The author emphasizes the rights of a convicted person to receive certain information, humane treatment and respect for dignity, the possibility of filing a petition with the court, health care, social security, obtaining necessary items, proper material and household support, and other rights to legal aid.

The author presents the position that committing a criminal offense and being punished by a person entails a number of obligations which the person cannot evade. The author emphasizes that imposing social and legal obligations on a convicted person will contribute to the formation of moral and legal consciousness of convicts, strengthening of law and order, and compliance with the rules of conduct, discipline and organization while serving a sentence. The process of serving a sentence should be accompanied by law-abiding behavior of the convict, conscientious attitude to work, and implementation of the necessary measures provided for by national legislation. It is determined that the fulfillment of a person's duties is indisputable, and this, in turn, is ensured by the relevant authorities and measures of state coercion. The punishment imposed for the commission of the offense is a measure of state coercion from which the person cannot evade, but must be subject to certain restrictions. These restrictions are the obligations that a convicted person must fulfill on the basis of a court verdict that has entered into force. The content of the convict's duties is to perform certain acts which constitute the content of the punishment, and to comply with the prescribed instructions or requirements. It is summarized that the legal status of a convict is understood as a set of legally enshrined international, constitutional, criminal, penal, social and other rights, freedoms, legitimate interests and obligations which a convict is endowed with while serving a criminal sentence, whether related to imprisonment or not.

Key words: legal status of a convict, rights and interests of a convict, duties of a convict, criminal executive law, international standards of treatment of prisoners.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС,
КРИМІНАЛІСТИКА,
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Тарасюк С. М.,
доктор філософії,

доцент кафедри кримінального права і процесу
Державного університету «Київський авіаційний інститут»

ПОРУШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ДИСБАЛАНС МІЖ ЗАХОДАМИ ПРИМУСУ ТА ПРИНЦИПАМИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Анотація. Стаття присвячена комплексному дослідженню проблеми порушення конституційних прав і свобод людини під час кримінального провадження. Акцентовано увагу на глибокій деформації правозастосовної практики, зокрема при застосуванні заходів кримінального процесуального примусу під час досудового розслідування. Наголошено, що заходи примусу нерідко стають джерелом системних порушень, що дискредитують ідею верховенства права та справедливого судочинства. Досліджено механізми застосування таких заходів, як затримання, тримання під вартою, домашній арешт, а також примусове поміщення осіб до закладів психіатричної допомоги. Обґрунтовано, що домінування в слідчій та судовій практиці найбільш суворих заходів примусу над альтернативними свідчить про ігнорування принципів необхідності, пропорційності та правової визначеності, закріплених як у національному, так і міжнародному праві.

Наголошено на численних випадках під час кримінального провадження щодо незаконного або безпідставного затримання осіб, перевищення строків тримання під вартою, порушення права на захист, використання психологічного тиску, а також поширених випадках недотримання стандартів гуманного поводження в місцях несвободи. Особливу увагу приділено умовам утримання в ізоляторах тимчасового тримання та слідчих ізоляторах, які часто не відповідають міжнародним стандартам, що підтверджено практикою Європейського суду з прав людини. Доведено, що поточна ситуація підриває довіру до органів досудового розслідування та формує в суспільстві відчуття правової нестабільності.

У контексті аналізу рішень Європейського суду з прав людини окреслено типові порушення з боку органів досудового слідства, що свідчать про системність проблем. Проаналізовано статистичні дані щодо кількості скарг на дії органів розслідування, звернень до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Звернута увага на слабкість існуючих механізмів відновлення порушених прав і свобод людини, а також відсутність дієвих інструментів державної відповідальності за незаконне кримінальне переслідування.

Наголошено на потребі переосмислення підходів до застосування заходів примусу та запровадження ефективних механізмів контролю за їх обґрунтованістю. Також обґрунтовано, що відсутність належного реагування на правопорушення в межах кримінального провадження створює атмосферу безкарності, що, своєю чергою, спричиняє подальшу ескалацію зловживань. Висловлено критику законодавчих ініціатив, які, хоч і містять позитивні наміри, не завжди мають реальні механізми впливу.

Ключові слова: кримінальне провадження, конституційні права, заходи примусу, затримання, тримання під вартою, судовий контроль.

Постановка проблеми. Понад три десятиліття тому, ще на етапі формування незалежної України, було визначено її політико-правовий курс розвитку, спрямований на розбудову демократичної і правової держави, у якій права і свободи людини визнаватимуться фундаментальною цінністю та ключовим елементом суспільно-політичного устрою. У Декларації про державний суверенітет України та зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» наголошувалося, що нова незалежна держава має на меті приєднатися до спільноти цивілізованих країн, тому засновувала свою політику на демократичних засадах, правовій визначеності та реальному забезпеченні прав і свобод людини та громадянина. Крім того, Україна зобов'язувалася неухильно дотримуватися загальновизнаних принципів і норм міжнародного права у сфері захисту прав людини.

Разом з тим сьогодні українське суспільство стикається з важливим питанням: чи вдалося державі трансформувати задекларовані цінності на дієвий механізм забезпечення та захисту прав і свобод людини? На жаль, дослідження суспільно-політичних процесів доводить, що нестабільність стратегічного напрямку країни, зрощення політичних та бізнесових еліт, а також відсутність цілісної і довгострокової правової політики призвели до маргіналізації прав і свобод людини як безумовних цінностей. Більш того, сама держава стала ключовим джерелом загроз для їх реалізації. Здебільшого це проявляється в численних випадках перевищення повноважень державними органами та їхніми посадовими особами, що, у свою чергу, призводить до системних порушень дозволених правових меж.

Стан дослідження. В Україні ці питання вивчали Р. М. Білокінь, М. С. Іванова, О. В. Капліна, О. П. Кучинська, Г. М. Мамка, В. М. Маркелова, В. В. Назаров, В. І. Радін, В. М. Тертишник, Л. Д. Удалова, та ін. Разом з тим дослідження слідчої та судової практики, національного законодавства України, літературних джерел дозволяє стверджувати, що сучасний етап вирішення вищезазначених проблем вимагає якісно нових підходів щодо їх розуміння.

Мета статті полягає в з'ясуванні сучасного стану додержання конституційних прав і свобод людини при застосуванні заходів процесуального примусу, виявленні системних порушень у правозастосовній практиці, а також обґрунтування напрямів

удосконалення кримінального процесуального законодавства та механізмів гарантування прав особи.

Виклад основного матеріалу. Свого часу Ю. Шемшученко зауважив, що сучасна Україна стала аморфною державою, у якій панують правовий хаос і безвідповідальність. За таких умов розростаються мафіозно-кримінальні структури, які значно послаблюють правовий порядок. Як наслідок, девальгується верховенство права, руйнується принцип законності, відбувається деградація механізмів державного контролю та зводиться нанівець принцип невідворотності покарання за правопорушення. Усе це формує в суспільстві стійке відчуття правової нестабільності та підриває довіру до державних інституцій [1, с. 219].

Особливої критичності ризику порушення прав людини набули в межах кримінального провадження. Як зазначили О. П. Кучинська та М. С. Іванова, саме ця сфера стала найбільш проблемною з точки зору забезпечення прав людини в Україні, оскільки практика систематичних порушень перетворилася на невід'ємну частину правозастосування. Отже, сьогодні правозахисні механізми потребують суттєвого перегляду та реформування з метою посилення гарантій належного захисту конституційних прав кожного громадянина, незважаючи на обставини його правового статусу [2, с. 146, 147].

Відмітимо, що застосування заходів примусу в кримінальному провадженні вважається ключовим інструментом забезпечення його ефективності, але їх масштабне використання викликає обґрунтовані сумніви щодо дотримання конституційних прав і свобод громадян. Згідно з аналізом офіційних даних за 2024 р., серед усіх запобіжних заходів домінують такі, як затримання, тримання під вартою та домашній арешт. Зокрема, судами розглянуто: 13 341 клопотань щодо затримання з метою приводу, з яких 10 973 були задоволені (82,2 %); 35 256 клопотань про тримання під вартою, з яких 21 620 отримали позитивне рішення (61,3 %); 7 918 клопотань щодо домашнього арешту, з яких 6 997 були схвалені (88,3 %). Разом з тим альтернативні запобіжні заходи з меншим ступенем обмеження прав осіб застосовуються значно рідше: 6 412 клопотань про особисте зобов'язання; 817 – про заставу; лише 35 – про особисту поруку [3].

Зазначені вище статистичні дані свідчать про домінування найбільш суворих заходів примусу над альтернативними та тенденцію до їх надмірного застосування. Зростання кількості поданих та задоволених клопотань серед деяких заходів примусу вимагає негайного реагування, оскільки така практика вказує на масштабне порушення конституційних прав і свобод окремих учасників кримінального провадження.

Наявність великої кількості випадків оскарження рішень слідчих органів також доводить необхідність ретельного перегляду практики застосування заходів примусу. Так, відповідно до Звіту судів першої інстанції, у 2024 р. надійшло 78 116 скарг на дії чи бездіяльність органів розслідування, з яких було задоволено 37 814 (48,4 %) [3].

Згідно з даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, до його офісу у 2024 р. надійшло 9 196 повідомлень про порушення прав у кримінальному провадженні, зокрема 2847 – про порушення процесуальних прав під час досудового розслідування [4, с. 237]. Така велика кількість скарг та повідомлень свідчить про наявність фактів системних порушень під час застосування заходів примусу, що безпосередньо впливає на стан дотримання прав та свобод людини.

Процедура застосування заходів примусу в межах кримінального провадження вимагає чіткого розуміння питань обмеження та порушення конституційних прав особи, оскільки ці явища принципово різні в правовому сенсі. Обмеження передбачає тимчасове звуження певних прав, гарантованих законодавством, з метою забезпечення належного здійснення кримінального провадження. Водночас порушення конституційних прав слід розуміти як дії, що суперечать правовим нормам, виходять за межі встановленого правопорядку та передбачають юридичну відповідальність.

У юридичній літературі порушенням прав визнається противоправна дія, що вказує на перевищення встановлених законом меж, не відповідає нормативним приписам та порушує процесуальні норми [5, с. 1074]. На думку В. І. Рацина, будь-яке порушення прав людини в межах кримінального провадження виходить за рамки дозволеного законом, що обов'язково має передбачати необхідність притягнення до юридичної відповідальності осіб, причетних до таких дій [6, с. 83]. Водночас В. В. Назаров порушенням конституційних прав у кримінальному провадженні називає пов'язані з незаконними методами дізнання чи досудового слідства дії, які не обґрунтовані фактичними обставинами справи та не підтверджені сукупністю належних доказів [7, с. 128].

На наш погляд, порушенням конституційних прав та свобод людини під час застосування заходів примусу є юридично дефектна діяльність або бездіяльність владних суб'єктів кримінального провадження, що являється в непропорційному обмеженні чи позбавленні особи гарантованих кримінальним процесуальним законодавством України прав і свобод, без належних правових підстав або з перевищенням допустимих меж законного втручання. Таке явище характеризується свавільним, непропорційним або бездоказовим застосуванням заходів примусу, а також використанням процесуальних механізмів, які суперечать засадам верховенства права, правової визначеності, пропорційності та забезпечення справедливого судочинства.

Дослідження слідчої та судової практики, власний практичний досвід автора дозволяють стверджувати, що найбільше порушень трапляється під час застосування таких заходів примусу, як затримання, тримання під вартою, арешт майна, тимчасове вилучення майна, проведення обшуку. Характер і специфіка порушень залежать не лише від виду застосованого заходу, а й від суб'єктивного чинника, пов'язаного з діяльністю представників органів досудового розслідування. В. М. Маркелова з цього приводу слушно зауважила, що причини порушень конституційних прав мають різновекторний характер і багато в чому залежать безпосередньо від слідчого чи прокурора, їх ставлення до закону, а також вибору ними порядку виконання певної процесуальної дії [8, с. 132].

Вивчення правозастосовної практики доводить, що реалізація такого заходу примусу, як затримання, часто супроводжується порушеннями чинного законодавства, а це, у свою чергу, призводить до порушення конституційних прав і свобод особи. Системне вивчення випадків затримання дозволяє стверджувати про існування низки поширених правопорушень, притаманних для слідчої діяльності, а саме: затримання без наявності законних підстав, передбачених КПК України; перевищення граничних строків затримання без належного оформлення; неповідомлення затриманій особі про її права; затримання без дозволу слідчого судді або суду після значного проміжку часу з моменту вчинення злочину, що суперечить ст. 208 КПК України.

Окремо слід зауважити про випадки затримання особи без офіційної фіксації такого факту. Унаслідок цих дій затримання особи підпадає під фактичний контроль працівників органу розслідування без жодних процесуальних гарантій, передбачених для офіційного затримання осіб. Подібна практика переважно застосовується з метою швидкого отримання зізнавальних показань, що, у свою чергу, формує в слідчих та оперативних працівників системну залежність від методів примусу.

Непоодинокими стають випадки фабрикивання доказів з метою подальшого штучного обґрунтування затримань. Так, трапляються ситуації, за яких підозрюваним підкидають заборонені предмети, зокрема ручні гранати, патрони, наркотичні засоби. Зазначимо також, що прокурори та суди досить часто ігнорують скарги на такі дії та залишають їх без належного розгляду [9, с. 13].

Чималою проблемою стає також недостатня кількість спеціально обладнаних кімнат для затриманих у приміщеннях територіальних підрозділів Національної поліції України. Станом на кінець 2023 р. таких приміщень функціонувало лише 241, що становить лише 38 % від загальної кількості підрозділів, де вони мають бути облаштовані [10]. Як наслідок, затримані особи змушені перебувати в умовах несвободи без належного харчування, доступу до питної води, санітарних приміщень та можливості відпочинку в нічний час.

Крім того, останнім часом під приводом застосування заходів безпеки масово порушуються права людини, пересічних громадян, яких в якості підозрюваних поміщують в ІТТ. На практиці такі рішення слідчих ухвалюються без урахування волі особи і їх складно оскаржити. Водночас тримання в ІТТ відкриває безмежні можливості психологічного (а іноді й фізичного) тиску на підозрюваного [11, с. 8]. Як зазначає Г. Колесник, слідчий на підставі рапорту, який фактично нічим не обґрунтовується, виносить постанову про застосування заходів безпеки до підозрюваної особи. Дані постанови також містять лише загальні фрази на зразок «є підстави вважати», «з оперативної інформації стало відомо» і завершуються рішенням про утримання особи в ІТТ до певної дати. Постанови не надаються ані захисникам, ані підозрюваним з метою максимально ускладнити їх оскарження. Адвокатів не інформують навіть про конкретні дати винесення постанов. Тривале тримання в ІТТ негативно позначається на психіці людини, адже воно нерідко пов'язується з тиском на підозрюваних з метою примусу співпрацювати зі слідством або примусом змінити захисника, який досить активно відстоює права особи [11, с. 10].

У цілому статистичні дані свідчать про суттєвий дисбаланс між кількістю осіб, яких затримують за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, та кількістю затриманих, які в подальшому засуджуються за відповідні злочини. Ці розбіжності вказують на серйозні прогалини у системі кримінального переслідування, зокрема щодо обґрунтованості підстав затримання та ефективності досудового розслідування.

Непоодинокими є порушення конституційних прав і свобод й під час застосування тримання під вартою. На жаль, сьогодні у кримінальному провадженні не існує чіткої правозастосовної традиції, яка б закріплювала тримання під вартою як винятковий захід примусу, допустимий лише за наявності достатніх підстав та обґрунтованої необхідності. Замість використання цього запобіжного заходу як *ultima ratio* (останній засіб), він

нерідко застосовується без всебічної оцінки його пропорційності, доцільності та співмірності з конкретними обставинами кримінального провадження.

Згідно з міжнародними стандартами у сфері прав людини, зокрема положеннями Європейської конвенції з прав людини, обмеження особистої свободи допускається лише за випадків, за яких менш суворі заходи не можуть ефективно забезпечити належну процесуальну поведінку особи. Водночас в Україні заходи, пов'язані з триманням під вартою, досі застосовуються без урахування можливості вжиття альтернативних запобіжних заходів, таких як застава, особиста порука чи домашній арешт, що ставить під сумнів відповідність національної правозастосовної практики принципам необхідності, обґрунтованості та пропорційного обмеження прав особи.

Досить часто прокурори вимагають обрання тримання під вартою без установлення його обґрунтованості і необхідності, зазначаючи в клопотанні лише ризики, які перераховані в КПК України, без урахування обставин конкретного провадження, та надання дійсного переліку підстав, чому саме тримання під вартою може зменшити ці ризики. За таких випадків тягар доказування лягає на сторону захисту, яка повинна доводити необхідність звільнення підозрюваного або обвинуваченого. Дана практика часто свідчить про свавілля у застосуванні заходу та негативно впливає на презумпцію невинуватості [9, с. 14].

Варто також зауважити, що тримання під вартою є вкрай витратним заходом для держави. Згідно з офіційними даними, середньомісячні витрати на одного ув'язненого становлять 14 165 грн, а у 2024 р. загальні витрати за бюджетною програмою «Виконання покарань установами і органами Державної кримінально-виконавчої служби України» сягнули 8,7 млрд. грн. [12]. Отже, рівень фінансування потребує досконалої переоцінки доцільності існуючих практик застосування зазначеного вище запобіжного заходу та ефективності пенітенціарної системи загалом.

Слід також зауважити про серйозні проблеми щодо дотримання навіть мінімальних конституційних прав підозрюваного чи обвинуваченого під час їх утримання в слідчих ізоляторах. На сьогодні кількість утримуваних у камерах СІЗО в кілька разів перевищує встановлені санітарні норми, унаслідок чого заарештовані змушені спати по черзі або на підлозі, часто без постільних речей. Такі умови провокують конфлікти, які нерідко закінчуються бійками та тілесними ушкодженнями.

Переповнення камер негативно впливає на санітарно-гігієнічний стан приміщень, що, у свою чергу, призводить до поширення інфекційних захворювань. Ситуацію додатково ускладнюють низька якість харчування та неналежний рівень медичного обслуговування. Перелічені нами порушення набули системного характеру, що також підтверджується численними рішеннями ЄСПЛ проти України, зокрема: «Кучер та інші проти України» (05.10.2023, заяви №№ 27486/21, 56559/21, 57342/21, 2804/22); «Нездимовський проти України» (05.10.2023, заяви №№ 56163/21, 879/22); «Плотіцини проти України» (05.10.2023, заяви №№ 8899/22, 44368/22); «Козак та інші проти України» (19.10.2023, заяви №№ 38260/21, 42555/21, 44220/21, 44263/21, 44982/21); «Булкач та інші проти України» (16.11.2023, заяви №№ 68847/14, 6800/15, 51182/21, 51186/21, 51190/21, 57901/21, 58513/21, 60093/21, 61762/21); «Малахов та Крайночченко проти України» (16.11.2023, заяви №№ 23595/21, 37224/21, 1672/23); «Бабкін та інші проти України» (30.11.2023, заяви №№ 36496/21 36503/21, 36505/21, 50949/21, 60395/21, 7317/22,

8138/22, 53696/22) [13, с. 6, 9, 10, 13, 14, 18, 20, 23]; «Мухтаркулієв та інші проти України» (18.01.2024, заяви №№ 57031/21, 57034/21, 2499/22, 4213/22, 4216/22, 33925/22); «Костюченко та інші проти України» (28.03.2024, заяви №№ 8908/22, 8915/22, 26416/22, 32265/22, 57260/22, 57885/22, 2327/23, 2988/23, 3737/23, 16496/23, 17490/23) [14, с. 7, 18].

У 2020 році Міністерство юстиції України для покращення умов тримання під вартою ініціювало проект експериментального характеру зі створення платних камер у слідчих ізоляторах із підвищеним рівнем комфорту [15]. Ідея полягала в тому, що заарештовані могли б оплачувати за комфортніші умови перебування та харчування. Доречно зауважити, що чинне законодавство пенітенціарного спрямування не містить чітких правових підстав для впровадження такої практики в слідчих ізоляторах. Відсутність нормативно закріпленого механізму регулювання питання щодо доступу до таких умов створює ризик узаконення нерівності між утримуваними особами, що суперечить засадам верховенства права та рівності перед законом.

І. М. Копотун зазначив, що запровадження платних камер у слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України на зразок «чергового реформаторського кроку» не повинно розглядатися як заміник належного державного фінансування пенітенціарної системи. Така система може призвести до криміногенних й інших ризиків функціонування установ, оскільки фактично порушує принципи справедливості та рівності перед законом осіб, залучених до правовідносин у сфері кримінальної юстиції [16, с. 52].

Вважаємо, що запровадження відповідного механізму з диференційованим підходом до умов утримання осіб під вартою, може спричинити дисбаланс у системі тримання осіб під вартою, чи сприяти сегригації таких осіб, на привілейованих чи маргіналізованих. Крім того, така система може сприяти виникненню корупційних зловживань, формуванню внутрішньої ієрархії серед ув'язнених, що, у свою чергу, провокує зростання рівня конфліктності, підвищить напругу в соціально-психологічному кліматі слідчих ізоляторів. На нашу думку, замість запровадження системи «нерівного доступу» до належних умов тримання під вартою держава має зосередитися на системному покращенні умов утримання у всіх слідчих ізоляторах, не зважаючи на матеріальний стан ув'язнених, а також забезпеченні стабільного фінансування кримінально-виконавчої системи з державного бюджету відповідно до вимог міжнародних стандартів.

Істотним порушенням конституційних прав та свобод при застосуванні даного заходу також є надмірні строки утримання осіб під вартою в період судового провадження. Відсутність ефективних механізмів контролю за обґрунтованістю та тривалістю обмеження права на свободу створює серйозні загрози як з погляду захисту прав людини, так і для ефективності судової системи загалом. Яскравим прикладом системного характеру цієї проблеми стала трагічна подія 5 липня 2023 р. в Шевченківському районному суді м. Києва, коли обвинувачений, якого впродовж восьми років утримували під вартою без ухвалення судового рішення, учинив самопідлив у залі суду [11, с. 8]. Цей випадок свідчить про відчайдушну реакцією на багаторічну відсутність правової визначеності та справедливого розгляду справи арештованої особи.

Дана подія демонструє не лише порушення стандартів кримінального провадження, а й глибоку кризу правозастосовної практики утримання осіб у статусі обвинувачених без вироку суду

протягом невинновданого тривалого часу. Зокрема, численні рішення ЄСПЛ проти України, підтверджують непоодинокі такі факти, а саме в справах: «Завадський та інші проти України» (05.10.2023, заяви №№ 31173/17, 5041/20, 9891/21, 44590/21, 60585/21); «Мойсєєць та інші проти України» (05.10.2023, заяви №№ 49701/12, 20866/19, 38624/21); «Плотіцин проти України» (05.10.2023, заяви №№ 8899/22, 44368/22); «Козак та інші проти України» (19.10.2023, заяви №№ 38260/21, 42555/21, 44220/21, 44263/21, 44982/21); «Ушаков та інші проти України» (19.10.2023, заяви №№ 47954/16, 64534/16, 67076/16, 16215/22); «Булкач та інші проти України» (16.11.2023, заяви №№ 68847/14, 6800/15, 51182/21, 51186/21, 51190/21, 57901/21, 58513/21, 60093/21, 61762/21); «Малахов та Крайнюченко проти України» (16.11.2023, заяви №№ 23595/21, 37224/21, 1672/23); «Бабкін та інші проти України» (30.11.2023, заяви №№ 36496/21 36503/21, 36505/21, 50949/21, 60395/21, 7317/22, 8138/22, 53696/22) [13, с. 6, 7, 9, 10, 13, 14, 18, 20, 23]; «Мухтаркулієв та інші проти України» (18.01.2024, заяви №№ 57031/21, 57034/21, 2499/22, 4213/22, 4216/22, 33925/22); «Єфремов та Тамков проти України» (18.01.2024, заяви №№ 52812/16, 59051/21); «Радченко та Абрамов проти України» (18.01.2024, заяви №№ 5312/20, 22627/20); «Костюченко та інші проти України» (28.03.2024, заяви №№ 8908/22, 8915/22, 26416/22, 32265/22, 57260/22, 57885/22, 2327/23, 2988/23, 3737/23, 16496/23, 17490/23); «Буйлук та інші проти України» (28.03.2024, заяви №№ 55250/16, 48907/22, 2292/23) [14, с. 7, 9, 18].

Крім того, аналіз щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо стану дотримання та захисту прав і свобод людини свідчить про наявність системних недоліків у питаннях правового регулювання застосування такого запобіжного заходу як поміщення до закладу з надання психіатричної допомоги в умовах, що викликають небезпечну поведінку особи (п. 2 ч. 1 ст. 508 КПК України). Бракування нормативно затвердженого Порядку застосування даного заходу створює суттєві правові ризики виникнення систематичних порушень прав осіб, зокрема в частині забезпечення належних умов утримання, правової визначеності та гарантій безпеки. Болючою темою також є відсутність чіткої визначеного механізму розмежування осіб, поміщених до психіатричних установ у межах кримінального провадження, та пацієнтів, які проходять госпіталізацію за власною письмовою згодою відповідно до ст. 13 Закону України «Про психіатричну допомогу». Унаслідок такої законодавчої прогалини в законодавстві трапляються непоодинокі випадки спільного утримання осіб, стосовно яких триває досудове розслідування чи судовий розгляд, із пацієнтами, які отримують психіатричну допомогу на добровільній основі в умовах загального нагляду [10]. Дана ситуація свідчить про правову аномалію, оскільки порушує засади пропорційності та правової передбачуваності, а також створює потенційну загрозу для прав і безпеки не лише тих осіб, щодо яких обрано запобіжний захід, а й для звичайних пацієнтів психіатричних закладів.

Окремо слід розглянути питання стигматизації осіб, стосовно яких застосовано заходи примусу. В умовах сучасного інформаційного простору, за якого медіа та соціальні мережі значно впливають на формування громадської думки, часто відбувається превентивне «визнання вини» ще до судового розгляду матеріалів кримінального провадження. Руїнівна дія такого підходу виявляється через низку ключових механізмів. По-перше, активна медіатизація кримінального провадження призводить до того, що інформація про підозрюваного висвітлюється однобоко

і переважно в контексті обвинувачення, спонукаючи суспільство до передчасних висновків. По-друге, публічні заяви посадових осіб іноді можуть містити однозначні судження, які сприяють формуванню в громадськості стійкого переконання щодо винуватості конкретної особи. По-третє, поширення інформації в соціальних мережах часто супроводжується емоційно насиченими коментарями, що також істотно впливає на суспільні настрої та сприйняття особи підозрюваного. Отже, створюється ситуація суспільного тиску на суд та впливу на неупередженість судового розгляду. Крім того, особа у разі повернення до нормального життя після виправдувального вироку може зазнавати соціальної стигматизації, оскільки в масовій свідомості залишаються стереотипи, попередньо нав'язані медіа.

Чи можна стверджувати, що держава ігнорує всі вищезазначені порушення та не вживає жодних заходів для подолання цієї проблеми? Очевидно, що ні, адже існує чимало прикладів відповідного реагування. Водночас заходи не завжди є ефективними. Прикладом, у березні 2024 р. у Верховну Раду України подано законопроект № 11114 щодо внесення змін до Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» та Закону України «Про прокуратуру». Згідно із законопроектом, прокурори, які здійснювали процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, зобов'язані оприлюднювати публічне вибачення від імені держави на веб-сайті Офісу Генерального прокурора у випадках закриття провадження за такими підставами: відсутність події або складу кримінального правопорушення; відсутність достатніх доказів для обґрунтування винуватості особи; невстановлення особи, яка вчинила злочин; сплив строків давності кримінального переслідування, крім випадків особливо тяжких злочинів; декриміналізація діяння або відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення. Зважаючи на зазначене, А. Бурміч вважає, що на етапі досудового розслідування особа може зазнати істотних обмежень своїх прав, свобод та законних інтересів, проте розслідування не завжди завершується судовим розглядом і винесенням вироку, а тому виникає питання щодо справедливості та необхідності державного вибачення перед відповідними особами [17].

Вважаємо, що з точки зору гарантування прав осіб, які постраждали від безпідставного переслідування, запропонована законодавча ініціатива має низку позитивних аспектів, а саме в питанні формування механізму моральної реабілітації. Держава визнає помилковість своїх обвинувачень та публічно підтверджує факт порушення прав осіб, які безпідставно стали учасниками кримінального провадження.

Водночас існують певні ризики, які можуть негативно вплинути на ефективність кримінального провадження. Основна загроза полягає в тому, що прокурор здійснює свої повноваження від імені держави та приймає процесуальні рішення на підставі правових норм, а не з огляду на можливі репутаційні наслідки. Такі законодавчі зобов'язання публічного вибачення можуть призвести до зниження ініціативності прокурорів щодо відкриття кримінальних проваджень. Якщо прокурори побоюватимуться потенційної необхідності вибачення, вони можуть уникати ініціювання розслідувань у провадженнях, у яких доказова база ще не є достатньо сформованою, що може ускладнити боротьбу з латентною злочинністю. Крім того, в кримінальному провадженні на сьогодні вже існують механізми відшкодування шкоди, пов'язаної з безпідставним притягненням особи до відповідальності.

Таким чином, запровадження символічного вибачення без чіткої процедури матеріального чи морального відшкодування є радше популістською ініціативою, аніж дієвим механізмом відновлення справедливості в кримінальному провадженні.

Підсумовуючи зазначене, вважаємо за доцільне на підставі аналізу кримінального процесуального законодавства України, узагальнення слідчої та судової практики, а також з урахуванням критичних аспектів правозастосування виокремити основні типові порушення, які виникають під час застосування вищезазначених заходів примусу в кримінальному провадженні, а саме порушення, пов'язані з обмеженням свободи та особистої недоторканності особи: незаконне або безпідставне затримання особи без належного процесуального оформлення; фальсифікація або маніпуляція фактичними підставами для затримання; безпідставне застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, коли можливим є застосування менш обтяжливих заходів; невмотивоване продовження строків запобіжних заходів; формальне застосування домашнього арешту або інших заходів примусу, що безпідставно обмежують свободу особи, без доказової необхідності.

Висновки. Зазначені нами порушення конституційних прав та свобод при застосуванні заходів примусу є лише незначною часткою системних проблем. Виявлені порушення являють собою не лише окремі випадки відхилення від законності, а й індикаторами глибокої деформації механізмів кримінального переслідування, що формують небезпечні тенденції правового регресу. На жаль, масштаби відвертих та цинічних порушень з боку органів розслідування залишаються недооціненими як суспільством, так і державними інституціями, що зумовлює їхню подальшу ескалацію. Відсутність належної реакції на неправомірні дії уповноважених службових осіб під час кримінального провадження фактично створює середовище безкарності, яке не лише толерує подібні правопорушення, а й провокує їх повторюваність та масштабування. За таких умов конституційні права і свободи громадян опиняються під загрозою, оскільки правозастосовна практика дедалі більше віддаляється від вимог закону. У цьому контексті лише комплексний підхід до процесуальних гарантій у кримінальному провадженні та їх забезпечення може зупинити деградацію правового порядку та відновити баланс між інтересами держави та основоположними правами громадян під час кримінального провадження, що є визначальним критерієм правової та демократичної держави.

Література:

1. Негодченко О. В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ: організаційно-правові засади : дис. ... док. юрид. наук. Харків, 2003. 479 с.
2. Кучинська О. П., Іванов М. С. Загальнотеоретичне та праксеологічне розуміння прав людини. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 142–148.
3. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2024 рік № 1-к. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024
4. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. 551 с. URL: <https://surl.luhjdfxja>
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпін: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

6. Рацин В. І. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. V Міжнародний молодіжний науковий юридичний форум: [Матеріали форуму, м. Київ, Національний авіаційний університет, 19–20 травня 2022 р.] Том 1. Тернопіль: Вектор, 2022. С. 83–84.
7. Назаров В. В. Обмеження конституційних прав людини в кримінальному провадженні: дис. ... д-ра юрид. наук. Дніпропетровськ, 2009. 451 с.
8. Маркелова В. М. Обмеження права власності під час кримінального провадження: теорія та сучасна практика : дис. ... д-ра філософії. Ірпінь, 2024. 285 с.
9. Права людини в контексті відправлення правосуддя у кримінальних справах, пов'язаних з конфліктами в Україні, квітень 2014 – квітень 2020. 45 с. URL: [Ukraine-admin-justice-conflict-related-cases-ukr](https://ukraine-admin-justice-conflict-related-cases-ukr).
10. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. URL: <https://surl.li/oxtlgy>
11. Звіт Комітету НААУ з питань захисту прав людини за 2023 рік. Національна асоціація адвокатів України, 2023. 23 с.
12. Витрати на ув'язнених в Україні вдвічі більші, ніж мінімальна зарплата: інфографіка. URL: <https://surl.li/ikuthx>
13. Огляд практики Європейського суду з прав людини у справах проти України за період 01.10.2023 – 01.01.2024. Верховенство права. Права людини. Бюлетень 2023. № 4. 282 с.
14. Верховенство права. Права людини. Огляд практики Європейського суду з прав людини у справах проти України за період 01.01.2024 – 31.03.2024. Бюлетень 1/2024. 150 с. https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/slr_bulletine_2024_1_1.pdf
15. Про затвердження Порядку проведення експериментального проєкту щодо платної послуги з надання поліпшених побутових умов та харчування особам, узятим під варту, в слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України: наказ Міністерства юстиції України від 06.05.2020 р. № 1587/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0405-20#Text>.
16. Копотун І. М. Платні камери у слідчих ізоляторах України: черговий реформаторський крок чи порушення принципів справедливості та рівності ув'язнених перед законом. *Наше право*. 2020. № 2. С. 51–57.
17. Прокурорів хочуть змусити публічно вибачитися в разі закриття кримінального провадження. URL: <https://surl.li/vhjdnh>

Tarasiuk S. Violation of constitutional rights in criminal proceedings: imbalance between coercive measures and the principles of the rule of law

Summary. The article is devoted to a comprehensive study of the problem of violation of constitutional rights and freedoms of individuals during criminal proceedings. Attention is

focused on the profound deformation of law enforcement practice, in particular during the application of criminal procedural coercive measures during pre-trial investigation. It is emphasised that coercive measures often become a source of systemic violations that discredit the idea of the rule of law and fair trial. The mechanisms for applying measures such as detention, custody, house arrest, and compulsory placement in psychiatric institutions have been studied. It was argued that the predominance of the most severe coercive measures over alternative ones in investigative and judicial practice indicates a disregard for the principles of necessity, proportionality and legal certainty established in both national and international law.

Numerous cases were highlighted during criminal proceedings involving unlawful or unjustified detention of individuals, exceeding the terms of detention, violation of the right to defence, use of psychological pressure, as well as widespread cases of non-compliance with standards of humane treatment in places of detention. Particular attention was paid to the conditions of detention in temporary detention centres and pre-trial detention centres, which often do not meet international standards, as confirmed by the practice of the European Court of Human Rights. It has been proven that the current situation undermines trust in the pre-trial investigation authorities and creates a sense of legal instability in society.

In the context of analysing the decisions of the European Court of Human Rights, typical violations by pre-trial investigation bodies have been identified, indicating systemic problems. Statistical data on the number of complaints against the actions of investigation authorities and appeals to the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights have been analysed. Attention is drawn to the weakness of existing mechanisms for restoring violated human rights and freedoms, as well as the lack of effective instruments of state responsibility for unlawful criminal prosecution.

The need to rethink approaches to the use of coercive measures and to introduce effective mechanisms for monitoring their validity was emphasised. It was also justified that the lack of an appropriate response to offences within criminal proceedings creates an atmosphere of impunity, which in turn leads to further escalation of violations. Criticism was expressed of legislative initiatives which, although they contain positive intentions, do not always have real mechanisms of influence.

Key words: criminal proceedings, constitutional rights, coercive measures, detention, custody, judicial control.

*Чечотка І. Р.,**здобувачка ступеня доктора філософії**Науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності**Навчально-наукового інституту поліцейської діяльності**Національної академії внутрішніх справ*

ТАКТИКО-КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Анотація. Актуальність дослідження пов'язана із вагомим значенням тактико-криміналістичного забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх. Це обумовлюється низкою чинників, зокрема розкрито, що залучення можливостей криміналістики, а також такого її розділу як криміналістична тактика, сприяє розкриттю та розслідуванню кримінальних правопорушень, досягненню завдань кримінального провадження.

Метою наукової статті є висвітлення актуальних питань тактико-криміналістичного забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх.

З'ясовано, що криміналістична тактика, її засоби, методи та прийоми, є інтелектуальною зброєю слідчого, які ґрунтуються на даних психології й максимально враховують індивідуальні ознаки учасника слідчої (розшукової) дії. При цьому неповнолітній, як особливий, а саме вразливий учасник кримінального провадження, потребує індивідуального підходу з метою максимального забезпечення його прав, свобод та законних інтересів, і водночас – ефективним вирішенням поставлених завдань у кримінальному провадженні.

Підкреслено, що стрімкий розвиток науково-технічного процесу, залучення знань соціальних наук, євроінтеграційний напрям розвитку нашої держави, залучення кращого досвіду іноземних держав – обумовлює постійне оновлення й удосконалення тактико-криміналістичного інструментарію. Таким чином нині, у зв'язку із процесами приведення вітчизняного кримінального процесуального законодавства та правозастосовної практики до високих демократичних міжнародних та європейських стандартів, процес кримінального провадження щодо неповнолітніх зазнає постійного удосконалення.

Встановлено, що тактико-криміналістичне забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх повинно ґрунтуватися на ключових засадах кримінального провадження; враховувати особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх як його особливих учасників із специфічним правовим статутом, що передбачає додаткові гарантії щодо забезпечення їх прав, свобод і законних інтересів. Зміст тактико-криміналістичного забезпечення складають тактичні прийоми, тактичні комбінації, тактичні операції та інші тактико-криміналістичні засоби. Вони ґрунтуються на наявних теоретичних напрацюваннях та набутому досвіді, за обов'язкового врахування інновацій науки і практики.

Підкреслено, що перевага надається тактичним комбінаціям і тактичним операціям, які дозволяють вирішити завдання як отримання показань неповнолітнього учасника кримінального провадження, ефективного проведення слідчих (розшукових) дій за його участю, так і вирішення

не менш важливого завдання – перевиховання неповнолітнього правопорушника, надання допомоги неповнолітньому свідку чи потерпілому, забезпечення подальшого нормального розвитку дітей – як тих, що перебувають у «конфлікті з законом», так і тих, що перебувають у «контакті з законом».

Ключові слова: кримінальне правопорушення, досудове розслідування, криміналістична тактика, тактичний прийом, тактична комбінація, тактичні операція.

Вступ. Актуальність дослідження тактико-криміналістичного забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх обумовлена низкою чинників.

По-перше, залучення можливостей криміналістики, а також такого її розділу як криміналістична тактика, сприяють розкриттю та розслідуванню кримінальних правопорушень, досягненню завдань кримінального провадження.

По-друге, криміналістична тактика, її засоби, методи та прийоми, є інтелектуальною зброєю слідчого, які ґрунтуються на даних психології й максимально враховують індивідуальні ознаки учасника слідчої (розшукової) дії. Як зазначає В.Ю. Шепітько, виникнення криміналістичної тактики пов'язано із суттєвим впливом психології – науки «про душу», про психічне (про закономірності й механізми психіки живої людини) [1, с. 8]. Власне дані психології активно залучаються, «адаптуються» у криміналістичній тактиці задля вирішення завдань розслідування кримінальних правопорушень, із врахуванням особливостей застосування тактико-криміналістичних засобів, методів і прийомів із вразливими категоріями учасників кримінального провадження, й зокрема – неповнолітніми.

По-третє, неповнолітній, як особливий учасник кримінального провадження, потребує індивідуального підходу з метою максимального забезпечення його прав, свобод та законних інтересів, і водночас – ефективним вирішенням поставлених завдань у кримінальному провадженні.

По-четверте, стрімкий розвиток науково-технічного процесу, залучення знань соціальних наук, євроінтеграційний напрям розвитку нашої держави, залучення кращого досвіду іноземних держав – обумовлює постійне оновлення й удосконалення тактико-криміналістичного інструментарію. Як відзначають вчені (В.Ю. Шепітько та ін.), прискорений розвиток технологій у світі суттєво змінює засоби і способи вчинення кримінальних правопорушень, розширює простір для протиправної діяльності, тому гостро постає проблема інноваційного переоснащення слідчої діяльності, зменшення розриву між можливостями результатів

науково-технічних досягнень й реальною практикою їх використання представниками правозастосовних органів. Тому вивчення й визначення перспективних напрямів інтеграції у слідчу діяльність новітніх науково-технічних засобів і технологій, які забезпечували б її ефективність та відповідали сучасним потребам судово-слідчої практики, є актуальним і практично значущим [2, с. 26–27].

Таким чином нині, у зв'язку із процесами приведення вітчизняного кримінального процесуального законодавства та правозастосовної практики до високих демократичних міжнародних та європейських стандартів, процес кримінального провадження щодо неповнолітніх зазнає постійного удосконалення, що вимагає ретельної дослідницької уваги. Важливим є криміналістичне забезпечення даного процесу, а саме його тактико-криміналістична складова. Вказані та інші обставини переконують у актуальності наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальними працями з питань криміналістичної тактики є напрацювання В.О. Коновалою, В.Ю. Шепітька [3], В.М. Шевчука [4] та ін. Проблематику криміналістичного забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх розкрито у працях: О.Ф. Вакуленко «Досудове розслідування кримінальних проваджень щодо неповнолітніх» (Київ, 2017) [5], Г. Ю. Нікітіна-Дудікова «Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей» (Київ, 2022) [6] та ін. Але попри наявність низки наукових публікацій, питання тактико-криміналістичного забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх не досліджувалися.

Мета наукової статті полягає у висвітленні актуальних питань тактико-криміналістичного забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. На зміст криміналістичної тактики впливають зміни у правовому полі, модель кримінального судочинства, «ревізії» традиційних інститутів кримінального права і процесу. Ця проблема набуває особливої актуальності у зв'язку з гармонізацією кримінального процесуального механізму і приведення його у відповідність до міжнародних та європейських стандартів, запровадженням принципу змагальності сторін, забезпеченням належного балансу публічних та приватних інтересів. Криміналістика (та її розділ криміналістична тактика) виконує у певному сенсі забезпечувальну функцію кримінального або іншого судового процесу. Розроблення та реалізація криміналістичних засобів залежить від їх конкретного споживача (слідчого, слідчого судді, прокурора, захисника, судді та ін.), форми кримінального процесу, порядку проведення слідчих (розшукових) і судових дій [1, с. 15].

Дослідники (К.К. Говорушак) виокремлюють такі ознаки криміналістичної тактики: є самостійною частиною (розділом) науки криміналістики, що має тісні зв'язки з іншими її частинами – криміналістичною технікою та методикою; заснована й використовує в межах свого застосування надбання гуманітарних і технічних наук; більшою мірою застосовується в зв'язку з конфліктною ситуацією, проте має й ряд аспектів організаційного, регулятивного, комунікативного, пізнавального і т. п. характеру; здійснюється уповноваженими кримінальним процесуальним законодавством суб'єктами (слідчий, дізнавач, прокурор, працівники оперативних підрозділів, захисники, суд); являє собою набір науково обґрунтованих прийомів і рекомен-

дацій, практичних дій, спрямованих на попередження та протидію кримінальним правопорушенням; має динамічний предмет, який розширюється в зв'язку з необхідністю попередження та протидії новим різновидам злочинності; спрямована на збирання, накопичення, опрацювання, дослідження та використання доказової інформації задля забезпечення виконання завдань кримінального провадження [7, с. 155–156].

Відповідно, тактико-криміналістичне забезпечення кримінального провадження спрямовано на реалізацію положень криміналістичної тактики у правозастосовній діяльності, у сприянні шляхом застосування тактико-криміналістичних засобів, методів і прийомів задля вирішення завдань кримінального провадження.

Слід враховувати, що кримінальне провадження щодо неповнолітніх реалізується в особливому, визначеному КПК України, порядку. Нині мова йде про формування цілісної системи ювенальної юстиції, яка максимально враховуватиме права, свободи та законні інтереси неповнолітніх учасників кримінального провадження. Нині у нашій державі впроваджується Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027-р. [8]. Посилення забезпечення прав, свобод і законних інтересів дитини передбачено і у Типовій програмі унеможливлення насильства та жорсткого поводження з дітьми, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 4 червня 2025 р. № 658 [9].

Неповнолітній у кримінальному провадженні, за умови вчинення кримінального правопорушення, перебуває «у конфлікті із законом», може набувати правового статусу підозрюваного, обвинуваченого (підсудного), засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру.

Поняття «дитина, яка перебуває у конфлікті із законом» дослідники тлумачать так. Це неповнолітня особа (неповноліття охоплює період від 14 до 18 років), яка скоїла правопорушення і/або перебуває на профілактичному обліку у відділі/секторі ювенальної превенції, або відбуває покарання за вироком суду (пов'язане з позбавленням волі чи ж альтернативне покарання) [10, с. 313]. Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 1 проекту Закону України «Про юстицію, дружню до дитини», дитина у конфлікті із законом – дитина, яка підозрюється, обвинувачується або визнана винуватою у вчиненні кримінального правопорушення або щодо якої складено протокол про адміністративне правопорушення чи визнана такою, яка вчинила адміністративне правопорушення, або дитина, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу України [11].

Також неповнолітній у кримінальному провадженні може набувати статусу свідка чи потеплілого, так званого учасника «у контакті із законом». Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 1 проекту Закону України «Про юстицію, дружню до дитини», дитина у контакті із законом – дитина, яка перебуває у сфері діяльності юстиції щодо дітей, зокрема дитина у конфлікті із законом, або дитина, яка є потерпілою чи свідком у кримінальному провадженні або у справі про адміністративне правопорушення [11].

КПК України використовує терміни «неповнолітня» та «малолітня» особи. Згідно п. 12 ст. 3 КПК України, неповнолітня особа – це малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти

пяти до вісімнадцяти років. У свою чергу, малолітня особа – це дитина до досягнення нею чотирнадцяти років (п. 11 ст. 3 КПК України) [12].

Слід акцентувати увагу на основні засади тактико-криміналістичного забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх та інноваційні напрями у даній сфері.

Передусім слід приділити увагу з'ясуванню поняття «криміналістичне забезпечення» у контексті його сучасного розуміння вченими та поняття «тактико-криміналістичне забезпечення» як його складової.

Так, Ю.М. Черноус визначає криміналістичне забезпечення як створення умов готовності й реалізації методів, засобів, прийомів криміналістичної техніки, криміналістичної тактики та криміналістичної методики, що ґрунтуються на загальнотеоретичних засадах криміналістики й спрямовані на виконання завдань розкриття, розслідування та попередження злочинів [13, с. 149–155].

Щодо тактико-криміналістичного забезпечення, його зміст складають відповідні засоби, й безпосередньо – інструментарій криміналістичної тактики.

До засобів криміналістичної тактики, згідно усталеної точки зору вчених (В. В. Пясовський, Ю. М. Черноус, А. В. Самодін та ін.) [14, с. 376–377], відносяться:

- тактичний прийом – це найбільш раціональний спосіб дії чи найбільш доцільна лінія поведінки слідчого, іншого компетентного суб'єкта (прокурора, співробітника оперативного підрозділу, судді), у процесі збирання, дослідження, оцінки та використання доказової інформації;
- криміналістична рекомендація – науково обґрунтована і апробована практикою порада, що стосується вибору і застосування криміналістичних засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки і використання доказової інформації;
- тактика слідчої (розшукової) дії, яка охоплює весь типовий тактичний комплекс її можливої реалізації;
- тактична комбінація – поєднання тактичних прийомів, інших криміналістичних засобів, прийомів і методів, що спрямовані на встановлення певних обставин у кримінальному провадженні або вирішення практичного завдання і зумовлені цією метою і слідчою ситуацією окремої слідчої (розшукової) дії;
- тактична операція – комплекс слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, оперативних-розшукових, організаційних та інших заходів, які проводяться за узгодженим планом та спрямовані на ви рішення конкретного завдання під час розслідування [14, с. 376–377].

Також вчені (Р.Л. Степанюк, В.О. Гусєва) виокремлюють серед досліджуваних категорій і «тактичне завдання». Так, однією з категорій криміналістичної тактики, яка досліджує й оптимізує складний процес обрання та застосування прийомів (засобів) виконання проміжних завдань розслідування кримінальних правопорушень, є «тактичне завдання». Тактичні завдання розслідування виконують важливу функцію структуризації процесу розслідування, виділення окремих його проміжків і зосередження на них уваги органу дізнання чи досудового слідства [15, с. 88]. Тактичні завдання визначають на підставі аналізу матеріалів кримінального провадження та встановлених фактичних даних, оцінювання слідчої ситуації, після чого слідчий (працівник органу дізнання) приймає конкретне тактичне рішення, спрямоване на виконання певного проміжного (тактичного) завдання розслідування [15, с. 90].

Розкриємо особливості застосування тактичних засобів, методів і прийомів відносно такого особливого учасника кримінального провадження як неповнолітній.

По-перше, тактико-криміналістичні засоби застосовуються із врахуванням залучення до проведення процесуальних дій за участю неповнолітніх додаткових учасників – захисника, законного представника та педагога чи психолога, за необхідності – лікаря. Окрім власне тактичних прийомів та їх комплексів, що застосовуються у ході проведення слідчих (розшукових) дій, слідчим реалізуються тактичні прийоми забезпечення взаємодії і ділового співробітництва зі спеціалістами та іншими, залученими згідно КПК України, особами. Тактичні прийоми взаємодії за даних умов заслуговують окремої уваги. Як зазначає В.М. Малюга, взаємодія слідчого з оперативними підрозділами та іншими суб'єктами у кримінальному провадженні, є системою сумісного функціонування, яка скерована на вирішення конкретних завдань досудового розслідування та його мети – встановлення об'єктивної істини і забезпечення правильного застосування закону. А отже, весь цей інструментарій є, й закономірно повинен бути, придатним і для досліджуваного нами виду діяльності слідчого – ініційованій або організованій ним і завжди реалізовуваній під його контролем взаємодії [16, с. 128].

По-друге, на застосування тактико-криміналістичних засобів, методів і прийомів впливають законодавчо визначені обмеження щодо тривалості проведення слідчих (розшукових) дій. Наприклад, згідно ч. 2 ст. 226 КПК України, «допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день» [12] та ін. Отже, слід забезпечити результативність слідчої (розшукової) дії, приділяючи особливу увагу ефективності етапів тактики слідчих (розшукових) дій. По-перше, на підготовчому етапі детально вивчається особистість неповнолітнього учасника слідчої (розшукової) дії, застосовуються організаційно-тактичні заходи спрямовані на вивчення його образу життя, поведінки в навчальному закладі та побуті, відносин із батьками та друзями. З'ясовується інформація про стан здоров'я дитини, вплив кримінального правопорушення на його фізичний та моральний стан. Планується застосування організаційно-тактичних заходів із врахуванням вказаних даних. По-друге, підготовчий етап реалізується у момент зустрічі з неповнолітнім, привітанням із ним – залучаються тактичні прийоми закріплення психологічного контакту. Під час етапу безпосереднього проведення, слідчий застосовує тактичні прийоми вільної розповіді, запитань-відповідей, пред'явлення інформації. На заключному етапі, фіксації, слід максимально точно відобразити перебіг і результати слідчої (розшукової) дії із неповнолітнім у протоколах та додатках до нього. При цьому слід враховувати, що тактика спрямована на забезпечення максимально комфортної атмосфери проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього.

Як слушно відзначає М.С. Цуцкірідзе, під час досудового розслідування слідчий та всі інші особи, що беруть у ньому участь, зобов'язані здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення, вислуховувати його аргументи при прийнятті процесуальних рішень та вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього [17, с. 343].

На застосування тактико-криміналістичних засобів, методів, прийомів впливають криміналістичні інновації. Щодо тактико-криміналістичного забезпечення кримінального провадження, інноваційним і затребуваним практикою є такий інструментарій.

Передусім, проведення слідчих (розшукових) дій із неповнолітніми відбувається згідно методики «Зелена кімната», що може застосовуватись слідчими та ювенальними поліцейськими для проведення інтерв'ювання (допиту/опитування) дитини з урахуванням її вікових та психологічних особливостей в умовах, що мінімізують та не допускають повторної травматизації психіки дитини. Метою методики «Зелена кімната» є отримання достовірних показань дитини під час проведення її допиту/опитування в умовах мінімізації та недопущення повторної травматизації її психіки [18, с. 19]. Методика «Зелена кімната» надає можливість більш ефективно застосовувати тактичні прийоми встановлення психологічного контакту, отримання показань допитуваної дитини із залученням спеціаліста-психолога за умови недопущення її повторної травматизації.

Іншою інноваційною технологією проведення процесуальних дій із неповнолітніми є використання моделі Барнахус. Відповідно до Порядку реалізації пілотного проєкту щодо запровадження центрів захисту дитини (за моделлю Барнахус) 2024 року [19], Центр захисту дитини (за моделлю Барнахус) – це міждисциплінарний спеціалізований заклад / структурний підрозділ іншого закладу (відділ, відділення, сектор, дільниця тощо), що створюється для проведення окремих слідчих (процесуальних) дій, передбачених КПК України, в дружньому до дитини середовищі та в умовах, які мінімізують наслідки її травматизації, а також надання комплексної соціальної, психологічної, правничої, домедичної та інших видів допомоги і послуг дітям, які є потерпілими або стали свідками кримінальних правопорушень [19].

Слід відзначити новий підхід до організації досудового розслідування, що стосується міжвідомчого планування і роботи за моделлю Барнахус. Це важливо для забезпечення багатопрофільної, скоординованої, ефективної та належної участі міжвідомчої групи та відповідних суб'єктів. Це дозволяє команді збирати інформацію та обмінюватися нею максимально ефективно відповідно до вимог законодавства, у найкращих інтересах дитини. Належна підтримка жертв / свідків злочинів та подальше їх ведення призначенням фахівцем протягом усього процесу допоможуть уникнути нервозності дитини, зменшити травмування її і членів сім'ї, які не є кривдниками. Крім того, це сприяє розгляду справи у найкращих інтересах дитини та досягненню найкращого результату для дитини в майбутньому [20, с.14].

Використання моделі Барнахус дозволяє комплексно підходити до застосування тактико-криміналістичних засобів, методів, прийомів. Перевага надається тактичним комбінаціям і тактичним операціям, які дозволяють вирішити завдання як отримання показань неповнолітнього учасника кримінального провадження, ефективного проведення слідчих (розшукових) дій за його участю, так і вирішення не менш важливого завдання – перевиховання неповнолітнього правопорушника, надання допомоги неповнолітньому свідку чи потерпілому, забезпечення подальшого нормального розвитку дітей – як тих, що перебувають у «конфлікті з законом», так і тих, що перебувають у «контакті з законом».

Висновки. Проблематику тактико-криміналістичного забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх, враховуючи її багатоаспектність, слід розглядати під різними кутами зору, відповідно до її нормативно-правового закріплення, теоретичного тлумачення і практичного виразу. Тактико-криміналістичне забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх повинно ґрунтуватися на ключових засадах кримінального провадження; враховувати особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх як його особливих учасників із специфічним правовим статусом, що передбачає додаткові гарантії щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх. Зміст тактико-криміналістичного забезпечення складають тактичні прийоми, тактичні комбінації, тактичні операції й інші тактико-криміналістичні засоби. Вони ґрунтуються на наявних теоретичних напрацюваннях та набутому досвіді, за обов'язкового врахування інновацій науки і практики.

Література:

1. Шепітько В.Ю. Предмет криміналістичної тактики: історія формування, зміст та тенденції. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2019. Випуск 19. С. 8–20.
2. Науково-технічне забезпечення слідчої діяльності в умовах змалого кримінального провадження : монографія : електрон. наук. вид. / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. М. Шевчук та ін.] ; за заг. ред. В. Ю. Шепітька ; Нац. акад. прав. наук України, НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2021. 248 с.
3. Шепітько В. Ю., Коновалова В. О., Юридична психологія : підручник. 4-те вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2025. 280 с.
4. Шевчук В. М. Теоретичні основи формування та реалізації тактичних операцій в криміналістиці : дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2013. 526 с.
5. Вакуленко О. Ф. Досудове розслідування кримінальних проваджень щодо неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 298 с.
6. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей : монографія. Вінниця : ТВОРИ, 2022. 624 с.
7. Говорушак, К. К. (2022). Сутність криміналістичної тактики. *Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (Харків, 30 вер. 2022 р.)*, 154–156. URL: <https://surl.luhqzuj>
8. Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року : схв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 груд. 2018 р. № 1027-р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text>
9. Типова програма унеможливлення насильства та жорсткого поводження з дітьми, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 4 червня 2025 р. № 658. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2025-%D0%BF#Text>
10. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч.; Ч. 2 (Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми) / А. В. Аносова, О. В. Безпалько, Т. П. Цюман та ін. / За заг. ред.: Т. В. Журавель, З. П. Кияниці. Київ : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 352 с.
11. Проєкт Закону України «Про юстицію, дружню до дитини» (ініціатор Шмигаль Денис Анатолійович Кабінет Міністрів України) № 5617 від 04.06.2021. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72137
12. Кримінальний процесуальний кодекс України : прийнятий 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

13. Чорноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення як наукова категорія та практичне завдання криміналістики. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2012. № 1. С. 149–155.
14. Криміналістика : підручник / [В. В. Пяковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Самодін та ін.] ; за заг. ред. В. В. Пяковського. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2020. – 752 с.
15. Степанюк Р. Л. Сучасні криміналістичні засоби та методи протидії злочинності : навч. посіб. / Р. Л. Степанюк, В. О. Гусева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2024. – 232 с.
16. Малюга В. М. Форми, види і тактичні засоби взаємодії слідчого у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. № 1/2016. С. 125–131. https://vkslaw.knu.ua/images/verстка/1_2016_Maluga.pdf
17. Цуцкірідзе М.С. Розслідування злочинів проти статевих свободи та статевих недоторканості дітей слідчими Національної поліції України. *Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевих свободи та статевих недоторканості дітей, шляхи їх вирішення* [Текст] : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 черв. 2020 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, В. В. Корольчук]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 342–345.
18. Методичні рекомендації щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських. Київ, 2021. 48 с. URL: <https://surli.cc/loqshv>
19. Порядок реалізації пілотного проекту щодо запровадження центрів захисту дитини (за моделлю Барнахус), затверджений Наказом Міністерства юстиції України, Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України 26 липня 2024 року № 2218/5/180/523/352-Н/1306. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://surli.li/apnwhx>
20. Збірка матеріалів із впровадження моделі «Барнахус» в Україні. Довідкове видання. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/20941/file/BARNAHUS_web.pdf

Chechotka I. Tactical and forensic support for criminal proceedings against minors

Summary. The relevance of the study is associated with the significant importance of tactical and forensic support for criminal proceedings against minors. This is due to a number of factors, in particular, it was revealed that the involvement of the capabilities of forensics, as well as its section as forensic tactics, contributes to the disclosure and investigation of criminal offenses, the achievement of the tasks of criminal proceedings.

The purpose of the scientific article is to highlight the current issues of tactical and forensic support for criminal proceedings against minors.

It was found that forensic tactics, its means, methods and techniques, are the intellectual weapon of the investigator, which are based on psychological data and take into account the individual characteristics of the participant in the investigative (detective) action as much as possible. At the same time, a minor, as a special, namely vulnerable participant in criminal proceedings, requires an individual approach in order to maximize the protection of his rights, freedoms and legitimate interests, and at the same time – to effectively solve the tasks set in criminal proceedings.

It is emphasized that the rapid development of the scientific and technical process, the involvement of knowledge of social sciences, the European integration direction of the development of our state, the involvement of the best experience of foreign countries – necessitates the constant updating and improvement of tactical and forensic tools. Thus, currently, in connection with the processes of bringing domestic criminal procedural legislation and law enforcement practice to high democratic international and European standards, the process of criminal proceedings against minors is undergoing constant improvement.

It is established that the tactical and forensic support of criminal proceedings against minors should be based on the key principles of criminal proceedings; take into account the peculiarities of criminal proceedings against minors as its special participants with a specific legal statute, which provides for additional guarantees for ensuring their rights, freedoms and legitimate interests. The content of tactical and forensic support consists of tactical techniques, tactical combinations, tactical operations and other tactical and forensic means. They are based on existing theoretical developments and acquired experience, with mandatory consideration of innovations in science and practice.

It is emphasized that preference is given to tactical combinations and tactical operations that allow solving the tasks of obtaining testimony from a minor participant in criminal proceedings, effectively conducting investigative (detective) actions with his participation, and solving an equally important task – re-education of a minor offender, providing assistance to a minor witness or victim, ensuring the further normal development of children – both those who are in “conflict with the law” and those who are in “contact with the law”.

Key words: criminal offense, pre-trial investigation, forensic tactics, tactical technique, tactical combination, tactical operation.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

<i>Волохов О. С.</i> ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ШЛЯХОМ ЙОГО НАБЛИЖЕННЯ ДО ПРАВА ЄС.....	4
<i>Губніцька В. В.</i> ІНСТИТУЦІЙНА АРХІТЕКТОНІКА ДЕМОКРАТІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МОДЕЛЕЙ.....	9
<i>Довганич В. А.</i> ГЕНЕЗА СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ.....	13

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

<i>Матковський М. С.</i> ПРАВОВА ПРИРОДА ОСОБЛИВИХ РЕЖИМІВ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	18
<i>Терещенко Д. С.</i> ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА КОНСТИТУЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	22
<i>Чукаєва А. В.</i> ПРАВА ЛЮДИНИ В ЦИФРОВУ ЕПОХУ: БАЛАНС МІЖ БЕЗПЕКОЮ ТА ПРИВАТНІСТЮ	27

АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

<i>Заїка І. В.</i> КОНТРОЛЬ ЗА ВИКОРИСТАННЯМ ЗЕМЕЛЬ: ПРАВОВІ ВИКЛИКИ ТА МЕХАНІЗМИ ЗДІЙСНЕННЯ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	32
<i>Труба Р. М.</i> СУТНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНИХ АКТИВ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....	36
<i>Філатов В. В.</i> АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ОСІБ, ЯКІ БУЛИ ПОЗБАВЛЕНІ СВОБОДИ ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ.....	40
<i>Шумейко І. П.</i> ФІНАНСОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ КОНКУРЕНЦІЇ, РЕКЛАМИ ТА ЦІНОУТВОРЕННЯ.....	44

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

<i>Адамова О. С.</i> ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИКОНАННЯ ДОГОВОРІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ.....	52
<i>Іванець І. П.</i> ВПЛИВ ДОКТРИНИ «ПРАВОМІРНИХ СПОДІВАНЬ» НА ЮРИДИЧНУ ВИЗНАЧЕНІСТЬ ПРИ ЗАХИСТІ ПОРУШЕНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ.....	56
<i>Красовський О. О.</i> МІСЦЕ ДОБРОСОВІСНОСТІ В СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА.....	61

<i>Мирось К. В.</i> ПОНЯТТЯ ФОРС-МАЖОРНИХ ОБСТАВИН ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	65
--	----

<i>Полуніна О. О.</i> ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО УЧАСТІ ПРЕДСТАВНИКА У СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	69
--	----

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ, ЕКОЛОГІЧНЕ, ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

<i>Рибачек В. К.</i> ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ВІЙСЬКОВИХ ВИКЛИКІВ.....	74
---	----

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

<i>Мороз Ю. А.</i> ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ В УКРАЇНІ.....	80
---	----

<i>Ющик О. І.</i> ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗАСУДЖЕНИХ: НАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ.....	84
--	----

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

<i>Тарасюк С. М.</i> ПОРУШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ДИСБАЛАНС МІЖ ЗАХОДАМИ ПРИМУСУ ТА ПРИНЦИПАМИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ.....	90
--	----

<i>Чечотка І. Р.</i> ТАКТИКО-КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ.....	96
---	----

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; PHILOSOPHY OF LAW

<i>Volokhov O.</i> IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF UKRAINIAN LEGISLATION THROUGH ITS APPROXIMATION TO EU LAW.....	4
<i>Hubnitska V.</i> INSTITUTIONAL ARCHITECTONICS OF DEMOCRACY: A COMPARATIVE ANALYSIS OF EUROPEAN MODELS.....	9
<i>Dovhanych V.</i> THE GENESIS OF CONTEMPORARY PROBLEMS OF LEGAL CULTURE AND ANTI-CORRUPTION EFFORTS THROUGH THE LENS OF HISTORICAL DEVELOPMENT.....	13

CONSTITUTIONAL LAW AND MUNICIPAL LAW

<i>Matkovskiy M.</i> LEGAL NATURE OF SPECIAL LEGAL REGIMES: A THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS.....	18
<i>Tereshchenko D.</i> THE CONCEPT AND STRUCTURE OF THE CONSTITUTIONAL MECHANISM FOR THE IMPLEMENTATION AND PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS IN CONDITIONS OF MARTIAL ARTS.....	22
<i>Chukaieva A.</i> HUMAN RIGHTS IN THE DIGITAL AGE: THE BALANCE BETWEEN SECURITY AND PRIVACY.....	27

ADMINISTRATIVE, FINANCE, TAX LAW

<i>Zaika I.</i> CONTROL OVER LAND USE: LEGAL CHALLENGES AND MECHANISMS OF IMPLEMENTATION DURING MARTIAL LAW.....	32
<i>Truba R.</i> THE ESSENCE OF ADMINISTRATIVE ACTS OF LOCAL GOVERNMENT BODIES AS ENTITIES OF ENSURING NATIONAL SECURITY.....	36
<i>Filatov V.</i> ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECTS OF SOCIAL PROTECTION OF PERSONS DEPRIVED OF LIBERTY AS A RESULT OF ARMED AGGRESSION AGAINST UKRAINE.....	40
<i>Shumeiko I.</i> FINANCIAL RESPONSIBILITY IN COMPETITION, ADVERTISING AND PRICING.....	44

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

<i>Adamova O.</i> LEGAL CHARACTERISTICS OF THE IMPLEMENTATION OF PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE CONTRACTS IN THE CONDITIONS OF HYBRID WAR.....	52
<i>Ivanets I.</i> THE IMPACT OF THE DOCTRINE OF «LEGITIMATE EXPECTATIONS» ON LEGAL CERTAINTY IN PROTECTION OF VIOLATED CIVIL RIGHTS.....	56
<i>Krasovskiy O.</i> THE PLACE OF GOOD FAITH IN THE SYSTEM OF CIVIL JUSTICE PRINCIPLES.....	61

НОТАТКИ

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

Науковий збірник

Виходить шість разів на рік

№ 75, 2025

Серію засновано у 2010 р.

Коректор Вишнякова Я.І.

Комп'ютерна верстка Любченко С.С.

Підписано до друку 07.07.2025 р. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 12,11, ум. друк. арк. 12,32.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 200 примірників. Замовлення 0825/667.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)

Україна, м. Одеса, 65101, вул. Інглєзі, 6/1

Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua